

АРХЕОЛОГІЯ

30*1979

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІї
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

30

КІЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1979

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, критика и библиография, материалы об охране памятников истории и культуры.

Рассчитан на археологов, музейных работников и краеведов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Розрахований на археологів, музейних працівників та краєзнавців.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *В. Д. Баран*,
С. М. Бібіков, *Ю. М. Захарук*, *П. О. Кашиковський*,
С. Д. Крижницький, *М. П. Кучера*, *Є. В. Максимов* (заступник
відповідального редактора), *Н. С. Руденко* (відповідальний
секретар), *О. Л. Стеценко*, *О. І. Тереножкін*, *Д. Я. Телегін*,
О. П. Черніш, *Б. А. Шрамко*

Редакція історичної та археологічної літератури

А. С. РУСЯЄВА

**Деякі риси культурно-історичного розвитку
Північно-Західного Причорномор'я
в VII—V ст. до н. е.**

Північно-Західне Причорномор'я як єдиний економічно-географічний район серед інших регіонів у припонтійському басейні в античну добу правомірно виділили Д. Б. Шелов і Й. Б. Брашинський¹. Сюди входили територія сучасної Добруджі з розташуваннями там античними містами (Істрія, Томи, Калатіс) і землі між Дунаєм та Бугом (Тіра, Ніконій, Березань, Ольвія). В таких межах ми й будемо розглядати цей регіон, з єдиною поправкою — розширенням території до Дніпра в зв'язку з новими відкриттями античних пам'яток.

Останнім часом у Північно-Західному Причорномор'ї проводяться значні археологічні дослідження давніших горизонтів античних міст і поселень, що дає можливість більш конкретно висвітлити окремі питання їх історичного розвитку. Зараз тут можна виділити три основні етапи в історії освоєння еллінами земель вказаного регіону, а також деякі фактори відносної спільноти їх культурно-історичного розвитку в пізньоархаїчний період.

Перший етап пов'язується з заснуванням двох іонійських апойкій — Істрії та Борисфена і поступовим формуванням перших мікрополісів. Згідно з Євсевієм, у 657—56 рр. до н. е. виникла Істрія, в 645—44 рр.—Борисфен, який слід ототожнювати з Березанським поселенням². Археологічні матеріали (маються на увазі закриті житлово-господарські комплекси) поки що не зовсім підтверджують дату Євсевія. Знайдено лише окремі уламки кераміки родосько-іонійського стилю середини — другої половини VII ст. до н. е. як в Істрії і на Березані, так і на значній відстані від них — у Подунав'ї та на скіфських городищах у Середньому Подніпров'ї і Побужжі³.

Антична традиція не залишила вірогідних даних про більш раннє знайомство греків з північно-західним узбережжям Понту Евксінського. Проте немає сумніву, що постійні поселення еллінів не могли виникати в невідомих ім землях без попереднього уявлення про географічне, економічне і політичне становище в районі майбутнього заселення. Саме завдяки цим першим відвідинам еллінів, які зібрали докладну інформацію про навколоишні землі, і стало можливим масове освоєння земель вздовж узбережжя Понту Евксінського.

¹ Шелов Д. Б. Северное и Западное Причерноморье в античную эпоху.— В кн.: Античное общество. М., 1967, с. 220; Брашинский Й. Б. Опыт экономико-географического районирования античного Причерноморья.— ВДИ, 1970, № 2, с. 129—135.

² Euseb. Chron. Cap. II, 86, 88. Псевдо-Скімін (767—772, 809—811) дає пізнішу дату (Істрія — остання третина VII ст. до н. е., Борисфен — період мідійського володарювання, що відносно узгоджується з заснуванням ольвійського поліса).

³ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V веках до н. э.— САИ, 1966, вып. ДІ-27, с. 56; Копейкина Л. В. Самый ранний образец расписной древнегреческой керамики из раскопок на острове Березань.— САИ, 1973, № 2, с. 240—244; Dimitriu S. et Coja M. La céramique archaïque et les débuts de la cité pontique d'Histria.— Dacia, 1958, N.S. II, p. 69—92; Dimitriu S. Cartierul de locuinte din zona de vest a cetății în epoca arhaică.— Histria, București, 1966, vol. 2, p. 22—130.

Широке заселення Істрійської та Березанської апойкій, судячи з археологічних даних, припадає на кінець VII — першу половину VI ст. до н. е. Найранніші житлово-господарські комплекси на Березанському поселенні належать до цього часу, а загальна їх маса датується першою половиною VI ст. до н. е.⁴ Те ж саме спостерігається і на Істрійському поселенні⁵. Румунські дослідники (С. Дімітру і М. Коя) на основі досліджень архаїчної кераміки з Істрії та поселення Таріверде прийшли до висновку, що свідчення Євсевія про заснування Істрії і Борисфена близько середини VII ст. до н. е. перебільшені і тому не узгоджуються не лише з археологічними матеріалами, але й загальним історичним становищем Мілета, під проводом якого ці апойкії було засновано⁶. Вони вважають, що колонізацію Мілет розпочав за часів тиранії Фрасібула, коли особливо посилилась позиція цього міста у взаємовідносинах з Лідійським царством і були засновані Істрія, Березань та Ольвія⁷. Символічну дату Євсевія розглядає і М. Ламбріно; Д. М. Піппіді відносить заснування Істрії до другої половини VII ст. до н. е., а Г. Александреску узгоджує її приблизно з заснуванням Березані⁸. Однак все-таки треба думати, що найранніші комплекси, які б достовірно могли підтвердити дату Євсевія, або знищені зовсім, або ще не відкриті. Не можна, звичайно, вважати, що Істрія, Ольвія і Березань були засновані одночасно. Відомі дослідники малоазійської археології, історії та культури Кук і Акургал правомірно вважають, що вже в першій половині VII ст. до н. е. іонійці почали шукати нові землі за морем в зв'язку з лідійськими завоюваннями грецьких полісів і нестачею землі, що в свою чергу привело до великих змін в їх економіці і внутрішній політиці⁹.

Істрія та Борисфен виступали, певно, як невеликі своєрідні полісодержави. Поблизу них пізніше були освоєні значні сільськогосподарські території. Так, можна вважати, що Бейкуш, Чорноморка, поселення поблизу Очакова та інші, заснування яких слід віднести до початку — першої половини VI ст. до н. е.¹⁰, становили сільськогосподарську округу Березані, бо в цей час про Ольвію як поліс навряд чи можна говорити. До того ж часу, а можливо, і дещо раніше належить заснування святилища Ахілла на острові Левка і святилищ та поселень у районі Дніпровського лиману, які, можливо (зокрема Ольвія та Ягорлицьке поселення), знаходились у сфері впливу Березанського поселення. Було встановлено торговельні зв'язки з метрополією та іншими містами Греції, а також варварськими племенами. Відсутність широкого розповсюдження і нечисленність античних речей другої половини VII—VI ст. до н. е. в районі контактних зон обох поселень (Подунав'я, Середнє Побужжя і Подніпров'я) виключає твердження про їх початковий суто торговельний характер.

Однак становище різко змінилося з середини VI ст. до н. е., особливо в районі Дніпро-Березанського басейну. Тут почалося масове за-

⁴ Копейкина Л. В. Новые данные об облике Березани и Ольвии в архаический период.— СА, 1975, № 3, с. 188—199.

⁵ Lambrino L. Les vases archaïques d'Histria, Bucureşti, 1938, p. 33 etc.; Dimitriu S. et Coja M. Op. cit., p. 69—92; Dimitriu S. Op. cit., p. 21—131.

⁶ Dimitriu S. et Coja M. Op. cit., p. 69—80.

⁷ Dimitriu S. et Coja M. Op. cit., p. 80.

⁸ Lambrino M. Op. cit., p. 352; Pippidi D. M. Străinii de peste mări.— Din istoria Dobrogei, I, 1965, p. 150—151; Alexandrescu P. Autour de la date de fondation d'Histria.— SC, 1962, IV, p. 49—69.

⁹ Cook J. M. The Greeks in Ionia and the East. London, 1962, p. 50; Akurgal E. A. The Early Period and the Golden Age of Ionia.— AJA, 1962, 66, N 4, p. 373.

¹⁰ Русєєва А. С. Раскопки Бейкушского поселения близ Ольвии.— АИУ, 1967, 1968, с. 146—150; Копейкина Л. В. Итоги исследования архаической Ольвии.— ХКАМ, 1975, с. 139; Отрешко В. М. Позднеархаические поселения Березанского лимана.— В кн.: Открытия молодых археологов Украины. Киев, 1966, ч. 1, с. 31—33.

селення еллінами берегів Бузького та Березанського лиманів і створення Ольвійського поліса, яке ми відносимо до другого етапу. В цей час у Добруджі, на південь від Істрії, можливо, виникло місто Томи, розквіт якого припадає на римський період¹¹. Певно, значно поповнилося населення Істрії і виникли нові пункти в її окрузі.

Причиною цієї масової міграції еллінів з малоазійського узбережжя і островів на територію власне Греції та в раніше засновані колонії в Італії, Сіцилії, на Понті була жорстока війна з персами близько середини VI ст. до н. е.¹²

Межі ольвійського поселення значно розширюються з середини VI ст. до н. е.¹³ Тоді або дещо пізніше засновується велика кількість поселень вздовж обох берегів Бузького лиману. Зараз в Дніпро-Березанському басейні відкрито більше п'ятдесяти античних пам'яток, що існували в середині — другій половині VI ст. до н. е.¹⁴ Іх північна межа вздовж Бузького лиману проходила поблизу Миколаєва (Варварівське поселення), вздовж Березанського — біля с. Осетрівка¹⁵. Деякі з цих поселень мали великі площини, наприклад Чортувате II і VII, де налічувалося відповідно 1000—800 м і 1000—500 м¹⁶. Найбільш віддаленим у східному напрямку від Ольвії було Ягорлицьке поселення, розташоване на березі Ягорлицької затоки поблизу гирла Дніпра¹⁷. Це поки що єдиний типово ремісничий і торговельний пункт, де розвивались заливоробне, бронзо- і свинцеварне ремесла, а також було добре налагоджене виробництво намистин із скляної пасті. Можливо, саме Ягорлицьке або інше поселення у цьому районі Геродот називав емпорієм борисфенітів, щодо визначення якого до цього часу точиться дискусія¹⁸. Воно за своїм місцеположенням і призначенням більше відповідає ролі емпорія, ніж Ольвія чи Березань. Однак незначні дослідження, головним чином, археологічні розвідки і збори матеріалів у піщаних дюнах ще не дають підстав для його точного датування і фіксації розмірів. До того ж значна його частина розмита або лежить під водою. Проте варто зазначити, що ці місця (Тендрівська коса, Кінбурнська коса, Гілея, узбережжя Дніпровського лиману, де були розташовані різні святилища грецьких божеств) завжди належали Ольвії.

Межа найбільш ранніх античних пам'яток на заході проходила по правому березі Березанського лиману¹⁹.

¹¹ *Ps.-Skyl.*, 761, 765; Кондураки Э. Эллинистический период в Добрудже.— *Dacia*, 1959, N. S. III, s. 227.

¹² *Herod.*, I, 79—92, 141—148, 152—176.

¹³ Крыжицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в I тысячелетии до нашей эры.— Материалы симпозиума по проблемам колонизации и структуре раннеантичных государств Северного и Восточного Причерноморья. Цхалтубо, 1977, с. 34—35 (Далі буде: Материалы симпозиума...).

¹⁴ Штительман Ф. М. Поселения античного мира на побережье Бугского лимана.— МИА, 1956, № 50, с. 255—272; Рубан В. В. Исследование античных памятников на правом берегу Бугского лимана в 1973—1974 гг.— Тези «НОСА», с. 87—88; Русслева А. С. Разведка в районе Березанского лимана.— АИУ, 1968, вып. 1, с. 141—142; Русслева А. С. Разведки и раскопки поселений близ Ольвии.— АИУ, 1971, вып. 3, с. 182—184; Отрешко В. М. Западный район Ольвийской периферии в позднеархаическое время.— Тези «НОСА», с. 93—94; Бураков А. В., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Работы периферийного отряда Ольвийской экспедиции.— АО 1973 г. М., 1974, с. 253.

¹⁵ Рубан В. В. Рец. на кн.: *Wąsowicz A. Olbia pontique et son territoire. L'aménagement de l'espace*. Paris, 1975.— ВДИ, 1977, 2, с. 152; Русслева А. С. Разведки и раскопки..., с. 182—184.

¹⁶ Рубан В. В. Исследование античных памятников близ Ольвии.— АО 1976 г. М., 1977, с. 362.

¹⁷ Островерхов А. С. Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлыцкого поселения со Скифией.— Автореф. канд. дис. Київ, 1978, с. 9.

¹⁸ Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии.— ХКААМ, 1975, с. 75—84.

¹⁹ Бураков А. В., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Вказ. праця, с. 253.

Ольвія на початку свого існування, певно, мало чим відрізнялась від основної маси оточуючих її аграрних поселень*. Однак більш вигідне географічне положення порівняно з іншими і особливо Березанським поселенням та значна міграційна хвиля нових переселенців з метрополії сприяли її дальшому розширенню і перетворенню в місто. У даному разі варто розрізняти існування Ольвії на початковому етапі, коли вона ще не була містом, а пізніше — як форми певної організації економічного, політичного, культурного життя, характерної для розвитку міста. У даному випадку ніяк не можна визнати правильною думку В. В. Рубана, що Ольвія у другій половині VI ст. до н. е. являла собою систему сіл²⁰. Цілком імовірно, що формування її як міського центру і своєрідної столиці полісу відбувалося в межах другої половини VI — першої чверті V ст. до н. е. Саме до цього часу належить виникнення центральної священної ділянки і площі, без яких не можна уявити жодного античного міста, та появі елементів містобудівельної регламентації²¹. Тоді ж починається і випуск власних монет, розширяються торговельні відносини з основними грецькими полісами і варварськими племенами.

Припущення А. М. Щеглова, що виведені колонії були заздалегідь сплановані, тобто переселенці прибували на нові території вже організованими колективами з готовими органами самоуправління, що з самого початку їх появі обумовлювало спонтанне виникнення взаємозв'язаних систем «поліс-хора» («поселення — аграрна зона» або «місто і його сільськогосподарська округа»)²², не можна, напевно, співвідносити з історичним розвитком Ольвії від початку її заснування до перетворення в поліс. Археологічні матеріали ще не дають можливості вирішити питання про те, чи була заздалегідь спланована ця колонія, яким чином і в якій кількості сюди дісталися переселенці і які органи самоуправління у них були. Можливо, що місцевим організатором в процесі початкового заселення цього району виступало Березанське поселення. Навіть поверхова порівняльна характеристика матеріальної культури обох поселень дає перевагу Березані як за різномірністю керамічних виробів, їх художньою цінністю, широкими зв'язками з визначними центрами античного світу, так і в галузі інтенсивного будівництва наземних кам'яних будинків і громадських споруд, що може свідчити про наявність міського самоуправління²³. А. Вонсович слідом за Б. Браво схильна припускати, що Березанське поселення мало назву Тюора і в цей час (тобто в VI ст. до н. е.— A. P.) було самостійним полісом²⁴. Розквіт його припиняється на початку V ст. до н. е. у зв'язку з внутрішніми причинами та загальною політичною ситуацією, що виникла у цьому районі при організації і зростаючому впливі Ольвійського поліса. Його роль в процесі заселення еллінами Дніпровсько-Березанського регіону, як і детальне вивчення всіх аспектів культурно-історичного розвитку, в багатьох відношеннях поки що недостатня.

* Цієї ж точки зору дотримується і А. Вонсович, яка, однак, викликала мало обґрунтоване заперечення у І. В. Брашинського (*Wąsowicz A. Olbia pontique et son territoire. L'aménagement de l'espace*. Paris, 1975, p. 54—55; *Брашинский И. В. Рецензия: Wąsowicz A. Olbia pontique et son territoire*. Paris. 1975.—СА, 1977, N3, с. 301—302).

²⁰ Рубан В. В. Некоторые аспекты изучения процесса формирования античных городов Северо-Западного Причерноморья.—Тези конференції «Древние города». Л., 1977, с. 43.

²¹ Леви Е. И. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры.—В кн.: Ольвия. М.—Л., 1964, с. 5; Крыжицкий С. Д. Вказ. праця, с. 39.

²² Щеглов А. Н. Система «поліс-хора» и контактные зоны в Причерноморье.—Тезисы докладов XIV международной конференции античников социалистических стран Египта, Ереван, 1976, с. 523 (далі буде: Египет).

²³ Копейкина Л. В. Особенности развития Березанского поселения в архаический период в связи с ходом колонизационного процесса.—Материалы симпозиума..., с. 34—35.

²⁴ Wąsowicz A. Op. cit., p. 60—61.

Одночасно з деяким занепадом Березані, тобто в першій третині V ст. до н. е., перестають існувати майже всі археальні поселення еллінів²⁵. Це явище, імовірно, можна пояснити великою потребою робочої сили для широкого будівництва кріпосних стін навколо Ольвії і житлових та громадських споруд. Інтенсивне укріплення міста, в свою чергу, було викликане загальною політичною ситуацією, ускладненою наближенням кочових скіфських племен, які активізували військову і політичну діяльність у Північно-Західному Причорномор'ї внаслідок наступу Дарія проти скіфів в 514 р. та дальнього походу останніх за Дунай в 496 р. до н. е.²⁶ У цей же час була розгромлена персами метрополія припонтійських еллінів. М. І. Артамонов навіть припускає, що похід Дарія був організований проти античних полісів Причорномор'я, а не скіфів, однак він не дійшов навіть до Ольвії²⁷. Писемні джерела і археологічні дані не вказують, чи відбився цей похід у житті греків Ольвії або Істрії. Звичайно, припонтійські елліни, значна частина яких потерпіла від греко-персидських воєн ще на території метрополії, знали про нього. Можливо, що спорудження кріпосних стін почалося уже в останній чверті VI ст. до н. е.

Мешканців ранніх приольвійських поселень ніяк не можна ототожнювати з калліпідами, про яких згадує Геродот²⁸. Користуючись старими матеріалами археологічних досліджень Ольвії і навколоїніх поселень, коли місто вважалось відокремленою одиницею, не пов'язаною політично чи економічно з оточуючою його територією, а поняття «поліс-хора» щодо нього майже не вживалося внаслідок незначного вивчення округи, деякі вчені досі пишуть, часто вільно трактуючи свідчення Геродота, що калліпіди жили на периферії Ольвії²⁹. Класичним зразком поселення калліпідів є досі вважається античне поселення Широка Балка в безпосередній близькості від Ольвії. На фоні археологічних досліджень архаїчних горизонтів Ольвії, Березані та інших античних пам'яток воно від них не відрізняється. До того ж Широка Балка, як і всі поселення під час перебування Геродота в Ольвії, давно не існувало. Остаточне вирішення цього питання, звичайно, потребує спеціального вивчення та інтерпретації даних Геродота в світлі нових археологічних фактів³⁰. Однак слід зазначити, що, з'ясовуючи локалізацію калліпідів, не можна ігнорувати територіальну цілісність ольвійської держави і політично-економічну ситуацію, що склалася тут під час відвідин міста Геродотом. Немає ніяких підстав пов'язувати з калліпідами і пізніші приольвійські поселення урбанізованого типу. Їх матеріальна і духовна культура, як і в архаїчний період, нічим не відрізнялася від ольвійської.

На жаль, сільськогосподарська округа Істрії, як і саме місто архаїчного часу, вивчені значно менше, хоч і там землеробство було матеріальною основою розвитку поліса і з самого початку освоювалася велика сільськогосподарська територія³¹. Відкрито кілька поселень:

²⁵ Рубан В. В. О периодизации..., с. 131.

²⁶ Herod., IV, 83—98; 118—143; VI, 40.

²⁷ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы. Л., 1974, с. 76—77.

²⁸ Herod., IV, 17, 18.

²⁹ Граков Б. Н. Скифы, М., 1971, с. 17, 61; Археология УРСР. К., 1971, т. 2, с. 72—73; Хазанов А. М. Социальная история скифов. М., 1975, с. 69—70, 1, 15; Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. М., 1977, с. 156 та ін.; Ельников Л. А. Скифия евразийских степей. Новосибирск, 1977, с. 137 та сл.

³⁰ Русляєва А. С., Скржинская М. В. Ольвийский полис и каллипиды (находится в печати).

³¹ Condurachi E. Cu privire la constituirea teritoriului rural al orașului Histria.—Buletinul științific al Academiei RPR, secțiunea de științe istorice, filozofice și juridice, 1952, IV, p. 59; Pippidi D. M. Monumente epigrafice inedite.—Histria, 1954, I, p. 476—494; Pippidi D. M. Contribuții la istoria veche a României, București, 1958, p. 74—122.

Таріверде, Вадул, Корбул, Смейка, Саринасуп та ін.³² Найбільш вивченим з них є поселення Таріверде, засноване наприкінці VII ст. до н. е. за 20 км від Істрії³³. Згадані вище автори дослідження археальної кераміки в Таріверде вважають, що тут склалася та сама ситуація, що й між поселеннями Ольвія — Березань³⁴. Недостатня вивченість найдавніших горизонтів Істрії та її поселень не дає можливості для широкої порівняльної характеристики обох районів.

Дещо пізніше другого етапу (певно, в межах останньої третини VI — на початку V ст. до н. е.) почалося освоєння греками району Нижнього Подністров'я. Це був третій етап міграційної хвилі, який в основних своїх рисах мав той самий характер, що й попередній. У цей час були засновані Офіуса, Ніконій, Тіра та ряд поселень на східному березі Дністровського лиману³⁵. Можливо, перші полісні функції належали Ніконію, а трохи згодом перейшли до Тіри.

Найбільш стародавнім на сучасному рівні вивчення цих пам'яток, що збереглися, є Ніконій. Наприкінці VI ст. — першій половині V ст. до н. е. місто уже було значним землеробським і ремісничим центром, підтримувало самостійну торгівлю з Хіосом, Аттікою, Фасосом, Лесбосом, Мендою та ін.³⁶ Можливо, на ранньому етапі Ніконій відіграв у Нижньому Подністров'ї таку саму роль, як і Березанське поселення у своєму регіоні. Дещо пізніше, а можливо, й одночасно з ним на протилежному боці лиману виникла Тіра (нижні шари міста зовсім не вивчені). З її розвитком і перетворенням в місто перестали існувати невеликі поселення, очевидно, з тієї ж причини, що й ольвійські. Безсумнівно, що нова хвиля переселення була викликана соціально-політичними подіями, що відбувалися у метрополії. У другій половині VI ст. до н. е. перси захоплювали і розоряли одне за одним іонійські міста в Малій Азії та на островах поблизу. Після невдалого походу Дарія іонійські міста під проводом мілетського тирана Арістагора підняли повстання, що зазнало поразки³⁷. А невдовзі після цього (494 р. до н. е.) остаточно був розгромлений персами Мілет³⁸.

Найпізніше греки заселили територію Нижнього Подністров'я, коли нібито закінчився іонійський колонізаційний процес. Це дало привід до припущення, що «колонізація узбережжя Дністровського лиману здійснювалася не греками метрополій, а переселенцями з Істрії»³⁹. Таке припущення, цікаве саме по собі, базується на основі поширення литих бронзових і ранніх срібних монет Істрії в Дністро-Дніпровському басейні, але воно викликає і ряд заперечень. Якщо виходить лише з цьо-

³² Dimitriu S. et Coja M. Op. cit., p. 69; Vulpe R. Săpăturile de la Tariverde.—SCIV, 1955, VI, 3—4, p. 545; Parvan V. Un des grave olbien a Salsovia.—Dacia, 1925, II, p. 421; Preda C. Tariverde. Așezarea băstinasă sau „factorie“ histriană? — Pontica, 1972, vol. V, p. 77—88; Alexandrescu P. Pour une chronologie des VI—IV siècles.—Thraco—Dacia. Bucureşti, 1976, p. 119.

³³ Dimitriu S. et Coja M. Op. cit., p. 69; Vulpe R. Săpăturile..., 1953, 1—2, p. 132; Vulpe R. Săpăturile..., 1955, 3—4, p. 545.

³⁴ Dimitriu S. et Coja M. Op. cit., p. 81. Деякі вчені вважають його також поселенням місцевих племен (Berciu D. Din Bastinasti.—Din istoria Dobrogei, I, V, 1966, p. 94—96).

³⁵ Дзіс-Райко Г. А., Секерская Н. М. Античный и варварский мир Нижнего Поднестровья в VI—III вв. до н. э.—Eirene, с. 131—132; Охотников С. В. Некоторые вопросы ранней истории греческих колоний в Нижнем Поднестровье.—Тезисы конференции: 150 лет Одесскому Археологическому музею АН УССР. Киев, 1975, с. 109; Охотников С. В. Греческая колонизация Нижнего Поднестровья.—Материалы симпозиума..., с. 55—56; Агбунов М. В. О существовании и местоположении города Офиусса.—Материалы симпозиума..., с. 3—4.

³⁶ Дзіс-Райко Г. А., Секерская Н. М. Вказ. праця, с. 13; Секерская Н. М. Архаическая керамика из Никония.—МАСП, 1977 № 8, с. 84—95.

³⁷ Herod., V, 49—51, 54, 65, 97—99, 103—126.

³⁸ Herod., VI, 1—18.

³⁹ Загайило А. Г. Ніконій і проблеми греческої колонізації Нижнього Поднестров'я.—Матеріали симпозіума..., с. 21.

го, то Ольвія була більш спроможна здійснити переселення, ніж Істрія, власна територія якої значно розширюється лише з середини IV ст. до н. е.⁴⁰ Проте на рубежі VI—V ст. до н. е. обидві апойкії були в процесі становлення і укріплення, коли основні маси населення зосереджувалися у містах. Навряд чи останні були настільки перенаселені на даному етапі, щоб виникла потреба освоювати Нижнє Подністров'я. Не викликає сумніву, що в зв'язку зі складною політичною ситуацією, викликаною війною з персами, з розорених малоазійських поселень і особливо Мілете почалася вимушена міграція в більш безпечні місця. Цілком ймовірно, у такому випадку, що Ольвія, з одного боку, Істрія — з другого, взяли над цим районом політичну і економічну опіку. І в зв'язку з цим можна вважати, що іонійська колонізація закінчилася на початку V ст. до н. е. з розгромом персами Мілете.

Напевно, якась частина переселенців останнього колонізаційного етапу прибула і в Ольвію. Внаслідок цього, а також можливого притоки в місто жителів приольвійських поселень, в його межах уже не могла розміститися вся кількість населення і тоді виникає поселення безпосередньо за стінами міста на західній стороні Заячої Балки⁴¹. Його мешканці займались землеробством, скотарством та необхідними для життя промислами. Близько середини IV ст. до н. е. з організацією сільськогосподарської округи, виникненням багатьох урбанізованих пунктів, що мали розвинуте кам'яне домобудівництво (типу Петухівка I і Закисової Балки), поселення-передмістя, можливо, перестало існувати. Такого самого типу пам'ятка відкрита під стінами Істрії, що існувала значно довше — протягом майже всієї античної історії міста. Передмістя Істрії навіть було укріплене, але значно гірше, ніж саме місто⁴². Появу і розвиток цього віддаленого кварталу пояснюють крайньою економічною необхідністю.

Слід думати, що в цей час населення міст (Ольвії, Тіри, Істрії) значно збільшилося. Відбулися значні соціально-політичні та економічні зміни на початку V ст. до н. е. у цьому регіоні. Не виключено, що з Мілете сюди переселилась якась частина з правлячої жрецької верхівки.

Якщо дорійська колонізація рубежу V—IV ст. до н. е. зовсім не зачепила Дніпро-Дунайського басейну внаслідок заселеності цих місць іонійцями, то в Добруджі на південь від Тому було засноване місто Каллатіс, яке швидко включилося в економічне життя цієї області⁴³.

Три перелічені етапи мали багато спільногого і були досить тісно пов'язані між собою як ланки єдиного процесу — освоєння еллінами земель не тільки Північно-Західного Причорномор'я, але й усього припонтійського узбережжя. Соціально-економічна структура ранніх поселень Дніпро-Дунайського регіону, їх матеріальна і духовна культура мали відносно багато спільногого. Ця спільність культурно-історичного розвитку на ранньому етапі була обумовлена рядом факторів.

Передусім основна маса переселенців належала до однієї етнічної і соціальної групи — збіднілих вихідців з розорених лідійцями і персами районів малоазійського узбережжя Греції — Іонії та її головного центру — Мілете (під егідою останнього, як прийнято вважати, й проходила колонізація). Звичайно, це не виключає можливості приєднання до переселенців різних прошарків інших етнічних і соціальних груп.

Проблема складу етносу Північно-Західного Причорномор'я на різних етапах його історії в античну добу залишається поки що не

⁴⁰ Кондураки Э. Вкз. праця, с. 220—221.

⁴¹ Козуб Ю. И. Предместье Ольвии.— Eirene, с. 195—196.

⁴² Condurachi E., Dimitriu S., Radu C. Santierul archeologic Histria,— MCA, 1961, VII, p. 249—252; Dimitriu S. Cartierul..., p. 21—23.

⁴³ Ps.-Skyl, 761; Кондураки Э. Вкз. праця, с. 218—227.

достатньо висвітленою як у плані вивчення окремих груп і верств всієї етнічної спільноти, відомої під назвами греки, елліни чи іонійці, так і в питанні наявності серед них варварського населення, контактів і взаємин грецького й варварського світів. Цю проблему навряд чи можна остаточно вирішити на сучасному етапі вивчення археологічних пам'яток. Окремі розробки першого її питання щодо Ольвії належать Т. Н. Кніпович і Ю. Г. Виноградову⁴⁴.

На основі досліджень епіграфічних пам'яток у зіставленні з іншими археологічними даними встановлено, що в ранній період етнічний склад населення міста був переважно іонійським. Є поки що єдине свідчення про ольвіополіта, що був вихідцем з острова Родос і, певно, брав участь у заснуванні Ольвії⁴⁵. Численні повідомлення давніх авторів також вказують на те, що вона була заснована Мілетом⁴⁶. Ю. Г. Виноградов переконливо доводить зв'язок Ольвії з метрополією на ранньому етапі. Тут маються на увазі не лише торговельні, політичні та ідеологічні зв'язки (копіювання Ольвією деяких державних інститутів, запозичення календаря, континуїтет більшості основних культів метрополії), але й відносини у культурній і побутовій сферах («стабільний континуїтет явищ мови і писемності»)⁴⁷. Значна роль Мілете знайшла прояв у всіх сферах життя Істрії⁴⁸. Іонійська основа як у матеріальній, так і духовній культурі простежується на всіх поселеннях Північно-Західного Причорномор'я⁴⁹. Головним божеством всіх мілетських колоній на Понті був Аполлон — верховний покровитель Мілете і колонізаційного руху.

Проте деякі матеріали вказують також на існування родоської, самоської і аттічної основи релігійних вірувань, що особливо характерно для пам'яток архаїчного періоду з Ольвії, Березані та Істрії. Це, в свою чергу, дає можливість припускати, що серед переселенців були якісь вихідці з Родосу, Самосу, а пізніше Аттіки. Інтенсивні торговельні зв'язки з Родосом існували з самого початку виникнення поселень першого етапу (Істрія, Березань), де переважали родоські вироби. Крім того, поховальний обряд і землеробські божества (Деметра, Кор-Персефона, Кабіри) виступали тут у родосько-архаїчному трактуванні. Нарешті, тут відсутній головний мілетський культ Аполлона Дельфінія*. Правда, для нас ще залишається невідомою матеріальна і духовна культура периферійних поселень Мілете і малоазійського узбережжя, яка, цілком можливо, мала в собі багато своєрідних елементів, запозичених, з одного боку, у лідійців і карійців, а з другого — у еллінів з розташованих поблизу островів. Археологічні дослідження Кука свідчать про те, що на землях архаїчного Мілете була значна кількість карійських поселень⁵⁰. Не зовсім ясно, чи торговельна експансія Родосу безпосередньо контролювалась Мілетом, незважаючи на зовнішні і внутрішні чвари, чи діяла незалежно і на противагу йому.

⁴⁴ Кніпович Т. Н. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников.— МИА, 1956, № 50, с. 119—153; Виноградов Ю. Г. Социально-демографическая структура населения Ольвии VI—I вв. до н. э. Тезисы конференции; Античные города Северного Причерноморья и варварский мир. Л., 1973, с. 8—9; Виноградов Ю. Г. Из истории архаической Ольвии.— СА, 1971, № 2, с. 236 та ін.

⁴⁵ Виноградов Ю. Г. Из истории..., с. 236.

⁴⁶ Herod., IV, 78; Strab., VII, 3, 17; Ps-Skymn., 808 sq; Anonim Peripl Pont, 59; Plin., NH., IV, 82; Steph. Byz. S. V.

⁴⁷ Виноградов Ю. Г. Милет и Ольвия. Проблема взаимоотношений метрополии и колонии на раннем этапе.— Материалы симпозиума..., с. 11—12.

⁴⁸ Dimitriu S. et Coja M. Op. cit., p. 69—92.

⁴⁹ Блаватская Т. В. Западно-Pontийские города в VI—I вв. до н. э. М., 1952, с. 19—40; Фурманская А. И. Античный город Тира.— В кн.: Античный город. М., 1963, с. 40; Секерская Н. М. Архаическая керамика..., с. 84—95.

⁵⁰* В Істрії головним богом був Аполлон Лікар; на Березані культ Аполлона Дельфінія з'явився пізніше, певно, під впливом Ольвії.

⁵⁰ Cook J. M. Some Sites on Milesian Territory.— BSA, 1961, N 56, p. 905 q.

Досить імовірно, що деякі сільські мешканці з периферії Мілета переселялися цілою общину і засновували окремі поселення *. Прикладом такої общини є Бейкушське поселення, де богом-покровителем був Ахілл, культ якого, певно, походив з метрополії; на поселенні Широка Балка, як і на багатьох інших, де основним заняттям було землеробство, покровителькою виступала Деметра. Можна думати, що реальне вивчення матеріальної і духовної культури окремих поселень в зіставленні з даними культур населення малоазійської і острівної Іонії даст змогу конкретніше визначити, з якого пункту прибула сюди та чи інша група переселенців. Протягом довгого часу населення припонтійських апойкій поповнювалося окремими вихідцями з різних частин грецького світу. Інколи в залежності від різних причин вони могли навіть відігравати ту чи іншу роль в житті еллінських міст.

Друге питання проблеми етносу, а саме наявність варварів у складі античних міст і поселень даного регіону в різні періоди їх існування, взаємозв'язків і взаємопливів між цим населенням у всіх сферах життя, розглядалося багатьма дослідниками історії та археології Північно-Західного Причорномор'я. Ми не станемо торкатися тут багатьох аспектів цього досить складного і далеко не вирішеного питання, бо воно потребує спеціального вивчення не лише на основі розгляду якогось одного джерела пам'яток, а цілі іх сукупності, передусім житлово-гospодарських комплексів з усіма вихідними даними і духовної культури перших поселенців, в якій найбільш чітко відбивалися етнічні особливості. Варто лише зазначити, що для вирішення питання про наявність варварів в античних містах і поселеннях, яке вирішується на основі другорядних джерел, слід розрізняти факт запозичення та практичного використання еллінами деяких речей варварського походження і факт свідчення цих речей про безпосередню присутність тут варварів. І в тому, і в іншому випадку знайдена сама по собі річ ще не дає права на будь-які висновки, поки не буде розглянута в комплексі з іншими даними. Проникнення скіфських і фракійських елементів у матеріальну культуру античних полісів простежується не лише за ліпною керамікою, запозичувалась зброя, кінська упряж, деякі побутові металеві речі, прикраси тощо ⁵¹.

Однак, ні в епіграфіці, ні в пам'ятках духовної культури поселення античних апойкій Північно-Західного регіону, що так яскраво розкривають різnobарвну картину етносу в пізніші часи, не засвідчено поки що майже ніяких взаємопливів у VII—V ст. до н. е., не простежуються й окремі елементи синкретичного характеру.

Великою перешкодою на шляху до тісного зближення і спільногорівноправного життя на одному поселенні був історико-психологічний і мовний бар'єр, надто різні релігійні вірування і обряди. Лише згодом, з більшим поширенням еллінського впливу в середовищі гето-фракійців і скіфів, внаслідок їх еллінізації, склалися сприятливіші умови для проникнення варварів у міста разом з їх культами ⁵². Звичайно, це ще не значить, що там не було окремих представників цих народностей, однак, певно, вони в основному належали до найнижчих супільніх прошарків і не могли відігравати на ранньому етапі будь-якої ролі в розвитку культури. Грекам не була властива якась упередженість чи

* у Геродота є свідчення, як мешканці двох іонійських міст залишили свою батьківщину (I, 164, 168—169).

⁵¹ Капошина С. І. Пам'ятки скіфського звіриного стилю, знайдені в Ольвії.—АРУСР, 1958, т. 7, с. 98—112; Марченко К. К. Фракийцы на территории Нижнего Побужья во второй половине VII—середине I в. до н. э.—ВДИ, 1974, № 2, с. 149—162; Черненко Е. В. О влиянии военного дела скіфов на военное дело античных колоний Северного Причерноморья.—Материалы симпозиума..., с. 66—68; Берчу Д. Фрако-скифский меч — эмблема из Меджидии.—Dacia, 1958, N. S., II, с. 121 и сл.

⁵² Bordenache G., Pippidi D. M. Le temple du ΘΕΟΣ MELAS a Istros.—BCH, 1959, LXXXIII, II, p. 457.

непримиренність у ставленні до варварів. Про це свідчать й дані Геродота відносно перебування в Ольвії скіфського царя Скіла, життя якого трагічно урвалося із-за того, що він сприйняв еллінські звичаї і релігійні обряди⁵³. Важче уявити, щоб деякі мешканці туземних поселень з найвіддаленіших земель тодішньої ойкумені залишили вільний узвищаний спосіб життя і змішались з чужим у всіх відношеннях народом, про який вони майже нічого не знали. В даному випадку не можна погодитись з К. К. Марченком, який вважає, що поселенці з античних пунктів ольвійської округи були штучним об'єднанням представників різних районів хінтерлянду — головним чином мешканців Карпато-Дунайського басейну і лісостепової зони Північного Причорномор'я⁵⁴.

Про соціальний стан жителів античних поселень в перші десятиліття їх існування в деталях говорити ще рано. Основна маса землеробського населення дає майже однакову картину. Проте на фоні цієї однорідності виділяються і більш багаті комплекси похованального інвентаря з золотими прикрасами, теракотами і дорогим посудом, скарби золотих монет, комплекси ранніх жителів⁵⁵. Можливо, що під час дальших досліджень будуть знайдені пам'ятки, які, вірогідно, більш чітко і конкретно засвідчать соціальну нерівноправність і наявність варварів серед еллінів у процесі освоєння ними цього краю.

Другим фактором відносної спільноти історичного розвитку були однакові природні умови та відсутність осілого аборигенного населення, що сприяло утворенню значних сільськогосподарських округ поблизу основних апойкій.

Греци інтенсивно заселяли найзручніші і найвигідніші в багатьох відношеннях місця: родюча земля, наявність питної води і умов для рибної ловлі, численні балки, що створювали своєрідну оборонну систему. Всі відомі на цей час архаїчні поселення виникли на вільних місцях, лише деякі — в районі пам'яток епохи пізньої бронзи. Можливо, що саме відсутність аборигенів і була причиною такого інтенсивного заселення греками цієї території. А. Вонсович, розглядаючи цей процес в Ольвії, вважає, що освоєння мікрорайону проходило відповідно до вироблених греками традицій і моделей мирним шляхом і було цілком грецькою ініціативою⁵⁶. Слід також відзначити, що зайняті еллінами землі в період початкового освоєння входили до складу античних полісів як і їх сільськогосподарські округи протягом всього існування міст. В залежності від конкретних політичних ситуацій на їх територіях відбувалися різні події, що приводили то до скорочення і припинення життя на поселеннях, то до нового їх відродження і навіть розширення меж античних полісів.

Першим поселенням, незалежно від того, до яких би прошарків грецького суспільства вони не належали і з якою метою вони тут не з'явилися, на нових землях, в іншому екологічному середовищі, передусім потрібно було створити хоча б мінімальні умови для існування. Сюди входило і будівництво житла відповідно до наявних ресурсів і клімату, забезпечення постійними продуктами, що могли дати землеробство, скотарство, риболовство, ремесла, торгівля. Все це й було визначальним при заснуванні давньогрецьких апойкій. Мешканці окремих поселень, певно, складали общину, для якої характерним був ко-

⁵³ Herod., IV, 78—80.

⁵⁴ Марченко К. К. Взаимодействие греческих и варварских элементов на территории Нижнего Побужья в VII—V вв. до н. э.—Материалы симпозиума..., с. 43—44

⁵⁵ Фармаковский Б. В. Архаический период на Юге России.—МАР, 1914, 34, с. 1 і далі; Карышковский П. О., Лапин В. В. Денежно-вещевой клад эпохи греческой колонизации, найденный на Березани в 1975 г.—Материалы симпозиума..., с. 35—36
Кондураки Э. Вказ. праця, с. 221.

⁵⁶ Wąsowicz A. Op. cit., p. 35—39.

лективізм і в економічних та політико-ідеологічних питаннях, інакше важко було б пристосуватися на новому місці.

На відміну від лісистої Колхіди, де основним типом житла на ранньому етапі одночасно з землянкою стали дерев'яні будинки⁵⁷, і багатого на камінь Криму, в Північно-Західному Причорномор'ї були відсутні в такій великій і легко доступній кількості й каміння, і ліс. До того ж, порівняно холодний клімат диктував єдино можливий вихід для влаштування першого житла. Саме такий тип споруди для перших поселенців від Том до Ольвії являла собою землянка. Цей тип житла існував тут від кінця VII до кінця IV ст. до н. е. В районі Буго-Дністровського басейну найбільш пізні землянкові будівлі зафіксовано в передмісті Ольвії та на деяких поселеннях⁵⁸.

В Ольвії землянки існували протягом VI ст. до н. е. В останні роки в її центральній частині на північний захід від теменоса вперше на широкій площі в архаїчних горизонтах було відкрито більше 30 напівземлянок і землянок, що дають яскраву картину первісного заселення міста і уявлення про масові житла перших поселенців⁵⁹. В основних своїх деталях вони нічим не відрізняються від подібного типу жител на інших поселеннях, виділяються лише більш чітким плануванням.

Майже всі землянки були однокамерними, різними за своєю формою, розмірами, плануванням, благоустроєм. Можна виділити прямокутні, з заокругленими кутами і так званим апсидальним виступом, круглі, овальні. Найбільш поширеною і довговічною формою житла була прямокутна землянка з заокругленими кутами. Площа їх коливалась від 5 до 30 м² в залежності від кількості членів сім'ї. Відрізняються ці споруди за ступенем заглиблення їх в землю, відповідно до чого вони могли називатись землянками і напівземлянками. Переважають, головним чином, останні, в деяких випадках верхні частини стін докладались сирцевою цеглою, очеретяним каркасом, обмазаним глиною, дрібним камінням. На поселенні Широка Балка деякі внутрішні стіни землянок обкладались каменем⁶⁰. Найбільш раннє застосування сирцю простежується в будовах Істрії, Ольвії та на деяких поселеннях. Покрівля в залежності від форми і розмірів житла була двосхилою або шатровою. Благоустрій кожного з них залежав, природно, від здібностей і характеру в кожному конкретному випадку того чи іншого мешканця.

Жодна з землянок не повторює іншу в усіх деталях. У одних стіни вирізані в материкову дуже охайні, загладжені, долівка рівна, покрита травою або водоростями; в стінах наявні спеціальні господарські ниші для посуду і продуктів, на долівках є різні заглиблення; вздовж стін стояли амфори, влаштовувались різні площинки і лежанки. В інших цієї охайності і комфорту не спостерігалося.

Житла опалювались найчастіше вогнищами відкритого типу, розташованими прямо на долівці, інколи в спеціальних заглибленнях або на підвищеннях з морського піску, черепашок, уламків посуду. Інколи вогнища, певно, для користування в літній час, влаштовувалися назов-

⁵⁷ Микеладзе Т. К. О результатах археологических исследований поселения VI—V вв. до н. э. в окрестностях древнего Фасиса.— Египет, с. 266—267; Качарова Д. Д. О хронологии и топографии поселения античного времени у г. Очамчире.— САНГ, 1971, № 62, 3, с. 773 та сл.; Лордкапанидзе О. К проблеме греческой колонизации Восточного Причерноморья (Колхиды).— Материалы симпозиума..., с. 50—51.

⁵⁸ Козуб Ю. И. Предместье... с. 196; Рубан В. В. Рецензия..., с. 152; Дзис-Райко Г. А., Охотников С. Б. Раскопки городища и поселения на Днестровском лимане.— АО, 1973, М., 1974, с. 269; Диамант Э. И. Раскопки поселений античного времени на побережье Одесского залива V—III вв. до н. э. Тезисы докладов: 150 лет Одесскому Археологическому музею АН УССР, с. 117—119.

⁵⁹ Крижицкий С. Д., Руслева А. С. Найдавніші житла Ольвії.— Археологія, 1978, № 28, с. 3 і сл.

⁶⁰ Рабичkin B. M. Поселение у Широкой Балки.— КСИИМК, 1951, вып. 40, с. 120 та ін.

ні житла. Трапляються також невеликі двокамерні печі і переносні жаровні. Подекуди знайдено *in situ* окремі речі, серед яких переважають фрагментований посуд, монети-стрілки, дельфінчики, теракоти з зображенням богині землеробства Деметри та ін., рідше трапляються металеві ножі, прикраси, ліпний посуд, зброя. Можливо, що одні землянки, особливо в містах, були тимчасовими житлами, що існували не більше кількох років до спорудження будинку, інші — тривалий час. У всяком разі, як свідчать археологічні дослідження, всі вони були залишені своїми мешканцями в той чи інший період.

В грецькій метрополії такий тип житла в археологічних пам'ятках цього часу не засвідчено. Проте він відомий в тих місцевостях, куди переселялись греки, причому на територіях досить віддалених для того, щоб йшлося про пряме запозичення (Сіцілія, Колхіда, Дніпро-Дунайський регіон). Греки могли перейняти цей тип житла у варварів, однак не виключено, що він був їм відомий і раніше. Проникнення еллінів у райони Подунав'я, Середнього Побужжя і Подніпров'я, де землянки уже в другій половині VII ст. до н. е. були найбільш типовим видом житла, можливо, сприяло його запозиченню. Грецькі житла в багатьох відношеннях відрізнялися від варварських. Можливо, була взята, так би мовити, ідея, а розвиток її пішов по шляху значного поліпшення і удосконалення. Традиція заглибленої в землю споруди в Північно-Західному Причорномор'ї продовжувала існувати й тоді, коли греки перейшли до масового сирцево-кам'яного будівництва, про що свідчать житлові і господарські підвали в будинках⁶¹.

Слід також відзначити, що різний ступінь вивчення архаїчних горизонтів окремих районів і відсутність їх детальних публікацій заважає проведенню порівняльного аналізу окремих варіантів цих жител. У Добруджі (Істрія і кілька поселень) відкрито землянкових жител порівняно мало, і етнічна атрибуція їх суперечлива⁶², як і на першому етапі їх вивчення в Нижньому Побужжі (наприклад, Широка Балка). В останній час, як уже відзначалось, значно розширилось дослідження ранніх шарів у Нижньому Подністров'ї (Ніконій, Біляївка, Надлиманське III), а також пізніших поселень з житлами цього типу на території Одеси. Відкриваються все нові й нові землянкові споруди на Березані, в Ольвії і на архаїчних поселеннях Бузького і Березанського лиманів. Багато спільногого виявлено в застосуванні і більш пізніх прийомів будівельної техніки: саманні житла з кам'яними фундаментами, кам'яні підвали, шарові підвалини (так звані, субструкції) для великих будинків.

На ранній стадії розвитку античних апойкій основним заняттям населення було землеробство, скотарство, рибальство, різні ремесла. Аграрно-ремісничий характер поселень вказує на основний зміст колонізаційного процесу і є свідченням сусільного стану основної маси переселенців з їх однаковими прагненнями.

Матеріальна база новоорганізованих апойкій зміцнювалась з кожним роком. Цьому, з одного боку, сприяла велика сільськогосподарська територія, яка давала змогу торгувати хлібом, а з другого — поступове зростання виробництва місцевих товарів, що йшли не лише на внутрішні, але й на зовнішні ринки (особливу роль відігравала торгівля з варварами). Відповідно до цього одним з факторів певної спільноті історичного розвитку античних полісів були одні й ті ж політичні, економічні та культурні зв'язки з метрополією, іншими центрами античного світу і найближчим оточенням варварських племен. Вже вказувалося на значення і роль Мілета в заснуванні апойкій та в їх по-

⁶¹ Крижицкий С. Д. Начальные этапы эволюции античных жилых домов Северного Причерноморья.—Тезисы конференции: 150 лет Одесскому Археологическому музею АН УССР, с. 103; Кондураки Э. Вкз. праця, с. 220—221.

⁶² Кондураки Э. Вкз. праця, с. 222.

дальному житті, зокрема протягом VI ст. до н. е. Цілком можливо, що в окремі з них повністю було перенесено державні й ідеологічні інститути. В Ольвії спостерігається особливо вплив Мілета щодо певних культів, жрецьких спілок та деяких явищ у культурі. Державний устрій Ольвії, на ранньому етапі, як і міст Подністров'я, поки що не зовсім з'ясовано. Імовірно тут, як і в Мілете, була тиранія або ж олігархічне правління на зразок того, що й в Істрі⁶³.

Інтенсивна транзитна торгівля з основними центрами Середземномор'я і Аттікою сприяла розвитку цього регіону. В Істрію, Ольвію, на Березанське і Ягорлицьке поселення на перших етапах і в ті самі апойкії, а також інші, що вступили на політично-економічну арену дещо пізніше, надходили аналогічні керамічні вироби з Родосу, Самосу, Корінфа, Хіоса, Клазомен, Аттіки та ін. Велика кількість родосько-іонійських кіліків різних типів, аттічних чорнофігурних ваз, корінфських скіфосів, клазоменських та самоських керамічних виробів трапляється при розкопках всіх поселень і надає риси спільноти їх матеріальної культури. Ідентичні в багатьох відношеннях і пам'ятки, в яких відбито ідеологічні уявлення — теракоти і скульптура з зображеннями, головним чином, землеробських божеств. Графіті свідчать про писемність, мовну та духовну близькість поселенців.

Провідна роль в торгівлі з варварськими племенами в районі Бугу і Дніпра належала Березані, а потім Ольвії, можливо, Ягорлицькому емпорію, в Подунав'ї — Істрії. Певно, торгівля в прикордонній зоні перших трьох поселень відігравала б значнішу роль, якби поблизу мешкали осілі племена. Археологічні дослідження ще не дали ніяких позитивних результатів щодо цього. Найбільш ранні античні речі знайдено на досить віддалених від цих апойкій скіфських поселеннях і городищах: Немирівському на Вінниччині, Жаботинському на Черкащині, Пастерському на Кіровоградщині, Трахтемирівському на Київщині та ін.⁶⁴ Порівняльна рідкість цих знахідок свідчить про спорадичний характер перших контактів, що не набули широкого розмаху, проте демонструють гідну подиву сміливість перших поселенців в їх прагненні ознайомитись як з нацколишнім, так і з досить віддаленим світом місцевих племен. У відповідності з цими рідкими відвідинами в їх матеріальній і духовній культурі не виявлено ніяких слідів впливу. Певно, греки довго не затримувались на цих поселеннях. Не відкриті поки що і спеціальні торговельні факторії чи хоча б окремі ділянки всередині туземних поселень, про що свідчать дані Геродота⁶⁵.

Як і в Дніпро-Березанському басейні, так і в Нижньому Подністров'ї були відсутні місцеві поселення, а кочові стійбища розташовано далеко, що створило сприятливі умови для еллінських переселенців⁶⁶. На відміну від дніпро-бузьких поселень, що підтримували торговельні відносини з найвіддаленішими варварськими племенами, Ніконій і Тира на ранньому етапі, імовірно, не мали таких зв'язків. У всяком разі знахідки виробів грецького імпорту VI—V ст. до н. е. в глибині степів не зафіксовано, на житті і культурі скіфського кочового середовища цього періоду не відбилася наявність поселень еллінів у Нижньому Подністров'ї, як вказують дослідники цих пам'яток⁶⁷. З IV ст. до н. е. посилюються взаємозв'язки з місцевим населенням, зокрема скіфами і гето-фракійцями, спостерігається його значна еллінізація. Причиною

⁶³ Aristot. *Polit.*, VIII, (V), 5, 2.

⁶⁴ Онаїко Н. А. Античный импорт..., с. 56; Ковпаненко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища.—АИУ, 1967, вып. 1, с. 103—106.

⁶⁵ Herod. IV, 108.

⁶⁶ Мелюкова А. И. Греки и варварский мир Днестро-Дунайского междуречья. Материалы симпозиума..., с. 46—47.

⁶⁷ Мелюкова А. И. Греки..., с. 46—47; Охотников С. Б. Греческая колонизация..., с. 56.

цього був великий наплив на лівобережжя лиману скіфського, а на правобережжя — фракійського населення⁶⁸.

Близьке розташування місцевих племен в зоні Істрійського поліса сприяло тіснішим контактам. Проте і тут вони зростають лише з V ст. до н. е. На думку Е. Кондуракі, Істрія була центром збуту місцевим племенам товарів, що доставлялися з метрополії в VI—V ст. до н. е., але насправді це не знаходить підтвердження в світлі нових археологічних досліджень⁶⁹. В даному випадку ми не намагаємось ігнорувати роль торгівлі, однак необхідно зазначити, маючи на увазі ситуацію і основні причини заснування апойкій як на заході (Південна Італія і Сіцилія), так і на Понті, що тут спочатку серед переселенців кількісно переважали землероби, а не купці⁷⁰. Налагодження контактів та придбання речей, потрібних для існування на ранньому етапі, змушували вести мінову торгівлю, що не вплинула на основний аграрно-ремісничий напрямок античних апойкій Північно-Західного Причорномор'я.

Одним з факторів відносної спільноті були також політичні, економічні і культурні взаємозв'язки між ними. Особливо тісні відносини простежуються між Ольвією і Березанню, Істрією і Ніконієм, з одного боку, Ольвією та Істрією — з другого, Ольвією і районом Нижнього Подністров'я — з третього. Якщо знахідки предметів ольвійського виробництва на території Істрійської округи можна пояснити торгівлею, то певні труднощі становить визначення широкого обігу монет. Важається, що полісна монета має обіг на території, яка належить даному полісу в політичному й економічному відношенні⁷¹. Найширше розповсюдження на ранніх етапах освоєння цього регіону мала монета-стрілка, щодо центру виробництва якої та хронологічних рамок все ще немає єдиної думки⁷². В ході дослідження архаїчних горизонтів Ольвії, Березані, Істрії і численних поселень кількість її знахідок зростає і, отже, є свідченням значного обігу цієї грошової одиниці. Розкопки землянкових жител в Ольвії, Березані, Бейкуші, Чорноморці показують, що вона співіснувала на певному етапі з ольвійськими дельфінчиками, що, безсумнівно, виготовлялися в Ольвії в другій половині VI ст. до н. е., коли, очевидно, почалась організація поліса і культ Аполлона Дельфінія був загальновизнаним державним культом.

Дальший розвиток товарно-грошових відносин також вказує на зв'язки між Ольвією і Істрією. Ольвійські литі монети зустрічаються на території Істрійського полісу⁷³. Власна істрійська монета (срібна драхма) з'явилася наприкінці V ст. до н. е. і була копією ольвійської⁷⁴. Емблема герба — орел на дельфіні — теж запозичена в Ольвії. «Природно,— вважає Е. Кондуракі,— найдавніші істрійські монети приводять до гіпотези, що принаймні в початкову епоху грецька колонія в Істрії перебувала під покровительством Ольвії»⁷⁵. При такому становищі не дивно, що істрійська монета моделювалася за ольвійським зразком. Проте через короткий час у районі всіх апойкій Північно-Західного Причорномор'я набула великого поширення істрійська монета.

⁶⁸ Мелюкова А. И. Греки..., с. 47.

⁶⁹ Кондуракі Э. Вкз. праця, с. 218—219.

⁷⁰ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. М., 1975, с. 26.

⁷¹ Лордкапанідзе О. К проблеме..., с. 103.

⁷² Скуднова В. М. Монеты-стрілки из Ольвии.— СГЭ, 1956, № 10, с. 39; Блаватская Т. В. Вкз. праця, с. 50—51; Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Київ, 1966, с. 142—147; Граков Б. Н. Еще раз о монетах-стрілках.— ВДИ, 1971, № 3, с. 125—127. Слідом за В. В. Лапіним ми припускаємо, що центром виникнення монет-стрілок була Березань. Згодом вони могли випускатись і в деяких античних апойкіях Західного Причорномор'я.

⁷³ Pârvan V. Un des graves..., p. 421.

⁷⁴ Зограф А. Н. Античные монеты.— МИА, 1951, № 16, с. 121; Кондуракі Э. Вкз. праця, с. 226.

⁷⁵ Кондуракі Э. Вкз. праця, с. 226.

та⁷⁶. Все це дає можливість вважати, що якісь складні політичні й економічні події в межах регіону впливали на розвиток окремих апойкій. Цілком можливо, що на початковому етапі Березань (монети-стрілки), потім Ольвія тримали під своїм контролем весь район. Постійний протекторат над островом Левкою аж до створення союзу західнопонтійських міст під проводом Том, що вийшли на політичну арену в римський період, залишався за Ольвією. Постійно йшла боротьба, певно, і за сфери впливу в Нижньому Подністров'ї. Якщо роль Істрії простежується тут, зокрема в Ніконії, особливо в IV ст. до н. е., то сліди ольвійського впливу спостерігаються протягом довгого часу, наприклад, на поселеннях, що групуються навколо сучасної Одеси. На думку Й. Б. Брашинського, вони «безумовно входили в орбіту економічної експансії і впливу Ольвії, а не Тіри, про що свідчать, зокрема, знахідки там ольвійських мідних монет і повна відсутність монет Тіри. Певно, ці поселення на дальніх західних рубежах Ольвії були досить тісно (можливо, і політично) пов'язані з Ольвійським полісом і становили об'єкт його експлуатації. Мабуть, цей район умовно можна назвати ольвійською «переєю», аналогічною фасоській переї»⁷⁷. Ця думка підтверджується і висловленим нами припущенням про межі ольвійського поліса на основі пам'яток культу Ахілла Понтарха⁷⁸.

Для Ольвійського поліса завжди були характерні централізуючі тенденції щодо цього краю. Можливо, для грецького суспільства, яке жило далеко від метрополії і знало (за розповідями чи спостереженнями) значну перевагу Греції в галузі матеріальної і духовної культури, військової організації, створенні національної єдності в державах, ідея процвітання і хоча б відносного прогресу не була байдужою. Ймовірно, прагнення до цього однієї сторони викликало конфлікти і опір другої, і навпаки, що приводило досі до суперечностей, зміни влади і втрати політичного впливу. Важко конкретно відповісти на ці питання, проте немає сумніву, що для розуміння процесу становлення і організації окремих полісів з їх різними державними інститутами велике значення має аналіз економічних, соціально-політичних та ідеологічних умов в їх взаємозв'язку і в кожному конкретному випадку. Звичайно, тут були свої відмінності і суперечності, але це вже тема окремого дослідження.

Таким чином, етнічна і соціальна однорідність основної маси переселенців, їх духовна і мовна близькість, відсутність місцевого осілого населення, мирні відносини з варварськими племенами, невтручання їх у внутрішні справи, а також природні й економічні фактори — родючість навколоїшніх земель, вигідна торгівля сприяли дальшому всеобщому і самостійному розвитку античних апойкій Північно-Західного Причорномор'я в ранній період. Між Істрією та Ольвією існували тісні економічні і політичні зв'язки, що приводили в окремі моменти до створення единого господарського району з однаковими товарно-грошовими відносинами. Політичні зміни і події в середовищі оточуючих племен, зокрема кочових скіфів, і створення одриської держави в Фракії, хоч безпосередньо і не відбилися на житті греків вказаного регіону, проте сприяли більш швидкій консолідації населення міст і створенню оборонної системи. З часом в залежності від різних причин історичний розвиток апойкій йшов своїм, притаманним кожній з них шляхом.

⁷⁶ Загінайлло А. Г. Монетные находки на Роксоланском городище.— МАСП, 1966, вып. 5, с. 101 та ін.; Загінайлло А. Г. Висунцовский клад серебряных монет Истрии, найденный в 1951 г.— ЗОАО. 1967, т. 2 (35), с. 60—75.

⁷⁷ Брашинський І. Б. Рец. на кн.: *Wąsowicz. Olbia pontique et son territoire. L'aménagement de l'espace*. Paris, 1975.— СА, 1977, N 3, с. 303.

⁷⁸ Руслева А. С. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье.— В кн.: Скифский мир. Київ, 1975, с. 181—182.

Некоторые черты культурно-исторического
развития Северо-Западного Причерноморья
в VII—V вв. до н. э.

Резюме

В статье рассматриваются три основных этапа в истории освоения Северо-Западного Причерноморья и некоторые факторы относительной общности их культурно-исторического развития в позднеархический период. Первый этап — основание двух ионийских апойий Истрии и Борисфена (Березань) около середины VII в. до н. э., возникновение некоторых поселений на рубеже VII—VI вв. до н. э. (Тариверди, Бейкуш, Ольвия, Ягорлык и др.). Второй этап — массовое заселение греками около середины VI в. до н. э. западного побережья Понта и Днепро-Березанского региона. Третий этап миграционной волны (последняя четверть VI — начало V в. до н. э.) связывается с широким освоением ионийцами под эгидой Ольвии и Истрии Нижнего Поднестровья. Причиной этого массового переселения греков на берега Понта послужили, главным образом, социально-политические события, происходившие в это время на малоазийском побережье Ионии и близлежащих островах в Средиземноморье.

Три перечисленных этапа не были обособлены друг от друга и входили в единую систему колонизационного процесса. Социально-экономическая структура ранних апойий Днепро-Дунайского региона, их материальная и духовная культура имели относительно много общего. Эта общность культурно-исторического развития на раннем этапе была обусловлена некоторыми факторами этнической и социальной однородности основной массы переселенцев, отсутствием местного оседлого населения, что дало возможность создать сельскохозяйственные округи; одинаковыми естественными условиями, способствующими быстрому развитию материальной основы городов; общностью политических, экономических и культурных связей с Грецией и варварскими племенами; тесными взаимоотношениями внутри рассматриваемого региона, чему способствовали централизующие тенденции Ольвии в отношении этого края.

А. М. ХАЗАНОВ, Е. В. ЧЕРНЕНКО

Час і мотиви пограбування
скіфських курганів

Значна частина скіфських поховань дійшла до нас пограбованими. Так, з 71 поховання Нікопольського могильника, доступних дослідженню, не-пограбованими виявилося лише 24¹. У 18 скіфських курганах, розкопаних поблизу м. Борисполя під Києвом в 1961—1963 рр., виявлено 25 поховань. З них пограбовано 20², а з семи, розкопаних у долині р. Молочної, — п'ять³. Усі п'ять курганів поблизу с. Кірове Нікопольського району Дніпропетровської області були повністю пограбовані⁴. З 27 курганів, досліджених в 1968 р. поблизу с. Балки (група Гайманово Поле) Васильківського району Запорізької області, грабіжники порушили 24⁵. Сліди пограбування зафіксовано також у 107 з 134 рядових поховань, що розкопувалися в 1961, 1968—1970 рр. в околицях сіл Шевченко і Широке Скадовського району на Херсонщині⁶, та у 59 із 65, досліджених Керченською експедицією Інституту археології АН УРСР в 1961—1967 рр.⁷

¹ Граков Б. Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле.— МИА, 1962, № 115, с. 96.

² Яковенко Е. В. Некрополь скіфського часу біля м. Бориспіль.— Археологія, 1965, т. 28; Ільїнська В. А. Скифские курганы около г. Борисполя.— СА, 1966, № 3.

³ Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Е. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаченко І. Т. Кургани біля с. Новопилипівка і радгоспу «Аккермень».— АП, 1960, т. 8.

⁴ Черненко Е. В. Скифские курганы на Никопольщине.— ЗОАО. Одесса, 1967, т. 11 (35).

⁵ Тереножкін А. І., Ільїнська В. А., Мозолевский Б. Н. Скифский курганный могильник Гайманово Поле.— В кн.: Скифы и сарматы. Київ, 1977.

⁶ Курганы южной Херсонщины. Київ, 1977.

⁷ Яковенко Э. В., Черненко Е. В., Корпусова В. Н. Описание скіфских погребений в курганах Восточного Крыма.— В кн.: Древности Восточного Крыма. Київ, 1970.

Кількість прикладів можна збільшити, але суть від цього не зміниться. Пограбованими виявляються не лише царські кургани, а й численні рядові, або навіть бідні поховання, хоч останні навряд чи містили набагато більше, ніж ліпний горщик та кілька наконечників стріл. В зв'язку з цим перед дослідниками неминуче постає три питання: коли грабували, хто та навіщо. Відповідь на них могла б висвітлити структуру і соціальні відносини скіфського суспільства.

Перше питання, від з'ясування якого залежить значною мірою і відповідь на інші — це час пограбувань. Зараз відомо, що скіфські поховання грабували в різні епохи, від сучасної їм до початку ХХ ст. При цьому виділяються три основні періоди.

1. **Власне скіфський час.** Переважна більшість «царських» курганів є порушеними. Грабіжницькі ходи іноді свідчать про знайомство злодіїв з влаштуванням поховальних споруд скіфських царів та знаті. Отже, в деяких випадках грабували сучасники, навіть ті, на думку Б. М. Гракова, хто сам був нещодавно присутній на похороні й зінав, що і де містилося⁸.

У Гаймановій могилі було чотири поховання: центральне й три впускних — північне, південне і розташоване поряд з ними дитяче⁹. Всі бічні поховання було пограбовано крізь вхідні ями, розташовані під камінням крепіди. Зокрема, привертає увагу північне поховання з двома вхідними ямами, що вели до однієї камери. Викрадачі скористалися обома і відповідні частини камери пограбували крізь той вхід, до якого вони були близче. Потім крізь одну з вхідних ям північного впускного поховання вони прокопали хід точнісенько до вхідної ями центрального поховання, а звідти вздовж її стінки по материкову лаз вів просто до камери.

Випадково знайти вхід до впускного поховання, якщо периметр кургану великий, практично неможливо. Гайманову Могилу грабували ті, що, мабуть, справді були присутні на похороні і знали координати ям. Але чому тоді уцілів тайник у північному похованні? Очевидно, не всім учасникам похорону було відомо про його існування.

Обидва поховання Мелітопольського кургану також пограбовані крізь вхідні ями¹⁰. Грабіжники йшли до кам'яних закладів, а потім обходили їх крізь лази, викопані в материкову. Можливо, й вони були учасниками похорону небіжчиків і не стали гаяти часу на грабування бічної могили, яка належала служниці або рабині, бо знали, що там нема чим поживитися. Цікаво, що і в цьому кургані тайник залишився не виявленім.

Влаштування тайників у царських курганах — аналогія з єгипетськими пірамідами — також вказує на можливість пограбування сучасниками. Нарешті, розміщення царського кладовища, за даними Геродота¹¹, в найвіддаленішому місці не можна визнати випадковим.

Але сучасники грабували не лише царські кургани. Кістки небіжчиків в рядових похованнях іноді викидалися з могили ще до повного розкладу трупів¹². У кургані № 6 поблизу Старинської птахофабрики під Борисполем, де в ґрунті дерево зберігається погано, під час погра-

⁸ Граков Б. Н. Скифи. М., 1971, с. 71.

⁹ Бідзіля В. І. Дослідження Гайманової Могили.— Археологія, 1971, № 1.

¹⁰ Зараз відомо досить багато таких поховань. Щоб покласти в камеру небіжчика, який помер пізніше, замість розкопування вхідної ями, виривали нову. Вперше у дослідженні такого поховання значних розмірів приймав участь один з авторів ще в 1961 р. (див.: Черненко Е. В. Скифские курганы на Никопольщине). Аналогічну картину спостерігаємо на Товстій Могилі та ін.

¹¹ Геродот, IV, 71.

¹² Наприклад, у кургані № 6 поблизу с. Кирове (Черненко Е. В. Скифские курганы на Никопольщине, с. 188).

бування не встигли ще згнити дошки дерев'яних конструкцій. Грабіжники відірвали іх і скинули вбік¹³.

В кургані № 3 біля с. Носаки, Василівського району, Дніпропетровської області (розкопки Б. М. Мозолевського, 1970 р.) злодії проникли в камеру крізь глибоку входну яму (понад 4 м, у той час як висота кургану становила 6 м). Вони обібрали небіжчика, а потім перевернули труп, який ще не розклався, на живіт і забрали те, що було під спиною. Внаслідок цього верхня частина тіла лежала на грудях, а ноги виявилися перекрученими¹⁴. В кургані № 1 з того ж могильника грабіжники, які потрапили до поховання крізь входну яму, повністю обібрали небіжчика, який лежав на дерев'яному помості. Через відкриту яму всередину затікала вода. Поміст, разом з трупом, всі кістки якого зберегли первісне положення, підплыв, а поміж ним і дном утворився товстий шар мулу¹⁵.

У багатьох могильниках рядові поховання скіфського часу пограбовані, в той же час кургани доби бронзи стоять непорушеними. Так, з 47 курганів поблизу с. Широке, Скадовського району, Херсонської області переважна більшість пограбована. Але грабіжники не намагалися проникнути в єдиний у групі курган доби бронзи¹⁶. І в даному випадку можна припустити, що це були сучасники, які добре знали особливості скіфських курганів і, мабуть, помітні ще в ті часи позначки, властиві для цих пам'яток.

2. **Період, починаючи з сарматського часу і до кочівників середньовіччя.** Цей період визначається скоріше за здогадками, ніж на підставі цілком надійних даних. Відомо, що пізні кочівники, влаштовуючи свої впускні поховання, іноді руйнували більш ранні, у тому числі й скіфські. Як приклад, можна навести ряд курганів: № 1/2 поблизу Великого Токмака¹⁷, № 1 в урочищі Морська Кошара під Скадовськом¹⁸, № 59 поблизу с. Широке під Скадовськом¹⁹, курган поблизу с. Ленінське на Керченському півострові, який досліджувала Керченська експедиція Інституту археології АН УРСР (начальник О. М. Лесков) та ін.

Іноді як на грабіжників скіфських курганів вказують і на сарматів²⁰. Дійсно, сарматський час здається цілком придатною для цього добою, особливо після того, як сармати, за словами Діодора, здобули перемогу над скіфами, «вщент винищивши переможених, перетворили більшу частину країни на пустелю»²¹. Однак певних доказів того, що вони грабували скіфські поховання, немає. Щоправда, в сарматських похованнях іноді трапляються речі більш давнього часу, ніж той, до якого належать самі поховання. Нагадаємо про срібну чашу з храму Аполлона в Фасісі, виявлену в Зубовському кургані²², про наконечники стріл, які, напевно, правила за амулети²³. Але було б великим пе-

¹³ Ильинская В. А. Скифские курганы около г. Борисполя, с. 164.

¹⁴ Бидзилл В. И., Болтрук Ю. В., Мозолевский Б. Н., Савовский И. П. Курганный могильник в уроч. Носаки.— В кн.: Курганные могильники Рязаные Могилы и Носаки. Киев, 1977, с. 81.

¹⁵ Повідомлення Б. М. Мозолевського.

¹⁶ Черненко Е. В., Бунятян Е. П. Курганская группа Широкое 2.— В кн.: Курганы южной Херсонщины, с. 55—59.

¹⁷ Смирнов К. Ф. Курганы біля м. Великого Токмака.— АП, 1960, т. 8, с. 177.

¹⁸ Ковпакенко Г. Т., Яковенко Э. В. Скифские курганы на юге Херсонщины.— В кн.: Скифские древности. Киев, 1973, с. 257.

¹⁹ Черненко Е. В., Бунятян Е. П. Вказ. праця, с. 76—77.

²⁰ Граков Б. Н. Скифы, с. 71.

²¹ Диодор, II, 43, 7.

²² Смирнов К. Ф. Северский курган.— Труды ГИМ, 1953, вып. 11, с. 20.

²³ Бережновка 1, курган № 35/17 (*Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда (1951—1954 гг.).— МИА, 1959, № 60, с. 100*); Бережновка, ЮЗ гр., курган № 1 (11).— Там же, с. 112; Бережновка 2, курган № 100 (*Синицын И. В. Древние памятники в низовьях Еруслана (по раскопкам 1954—1955 гг.).— МИА, 1960, № 78, с. 101*); Ординський горб, курган № 1 (*Шилов В. П. Отчет о раскопках Астра-*

ребільшенню пов'язувати їх походження обов'язково з пограбуванням скіфських могил. Фіала, найімовірніше, походила з пограбованого під час мітіратських війн храму. Стріли часто могли знаходити просто на поверхні. Стародавні стріли є не тільки в сарматських, але й в скіфських похованнях²⁴ (можливо, під впливом сарматського звичаю) і в пізніших салтовських²⁵.

А втім, у цей період пограбуванням могил займалися не лише кочівники. Іософат Барбаро описує, як він вкупі з іншими венеціанцями в пошуках скарбу розкопував курган десь у районі Кобякова городища²⁶.

3. Новий час. Добре відома та лихоманка скарбошукання, яка спалахнула на півдні Росії на початку XIX ст., охопивши й скіфські старожитності. У XIX ст., наприклад, був пограбований курган № 5 поблизу с. Кірове. Грабіжники згубили в камері поховання табакерку. Саме тут знайдено уламки миски з поливою XIX ст.²⁷

Але й раніше любителі легкої наживи не залишали без уваги скіфські кургани. Так, вони прокопали велику воронку від поверхні кургану Єлизаветівського могильника (Г'ятибратьї). В ній виявлено кілька поховань середини XIX ст., що дало змогу В. П. Шилову віднести час пограбування кургану до XVII або XVIII ст.²⁸

Дуже важливо було б визначити, який процент скіфських поховань з числа пограбованих припадає на кожний період. Але з'ясувати це зараз неможливо. Тому нелегко відповісти і на два наступні, тісно пов'язані між собою питання: хто грабував і з якою метою?

Правомірність останнього питання, на перший погляд, може здається сумнівною — звичайно, грабували заради збагачування. Однак насправді все не так просто. В різні періоди мотиви пограбування скіфських могил не залишалися незмінними. Більш-менш все ясно лише для періоду скарбошукання. Мотиви, надії і стимули скарбошукачів і деяких аматорів у першій половині XIX ст., які недалеко відійшли від попередників за своїми цілями і методикою розкопок, досить добре відомі. Тому звернемося до давнішого часу, передусім до скіфського.

Багатства царських курганів і риск, на який йшли грабіжники, дають уявлення про їх цілі. Але ці кургани у скіфів були не тільки останнім притулком володарів. Овіяні сакрально-магічним ореолом воїни, можливо, стали навіть місцем вшанування на зразок мазарів, тобто численних у Середній Азії мавзолеїв на честь реальних і міфічних героїв та святих²⁹. Згадаємо слова царя Іданфірса про священні могили

ханской археологической экспедиции 1963 г.—Архив ИА АН СССР, Р-1, № 2750, с. 42); Откарский могильник, курган № 11 (*Арзютов Н. К.* Откарский курганный могильник, раскопки 1928—1930 гг. Известия Нижневолжского института краеведения 1937 г., т. 7, с. 92); Старокішкінський могильник, курган № 13/4 (*Садыкова Н. Х.* Сарматский курганный могильник у деревни Старые Кшишки.—Археология и этнография Башкирии. Уфа, 1962, № 1, с. 99); Верхнью-Погромне, курган № 6/8 (*Шилов В. П.* Отчет об археологических исследованиях Астраханской экспедиции в 1957 г.—Архив ИА АН СССР, Р-1, Д № 1563, с. 25). Ще один давній наконечник стріли був знайдений в Дагестані в Паласасиртському могильнику, в катакомбі III—IV ст. н. е. (*Котович В. Г.* Новые археологические памятники Южного Дагестана.—Материалы по археологии Дагестана. Махачкала, 1959, т. 1, с. 154).

²⁴ Неаполь Скифский: мавзолей, поховання XXIV; склеп № 39, підйомні могили № 3 і 58; курган 1949 р., поховання № 19 — д. Раевский Д. С. Этнический и социальный состав населения Неаполя Скифского (по материалам некрополя).—Канд. дис. М., 1971, с. 87.

²⁵ Плетнева С. А. От кочевий к городам.—МИА, 1967, № 142, с. 174.

²⁶ Барбаро и Контарини о России. Л., 1971, с. 137 та ін.

²⁷ Черненко Е. В. Скифские курганы на Никопольщине, с. 188.

²⁸ Шилов В. П. Раскопки Елизаветовского могильника в 1959 г.—СА, 1961, № 1, с. 153, 156, рис. 2.

²⁹ Басилов В. Н. Культ святых в исламе. М., 1970.

предків³⁰ або ж свідоцтво про існування в Скіфії культу царів³¹, взагалі характерного для багатьох суспільств доби класоутворення і ранньокласового суспільства³².

Тому нелегко погодитися з думкою Б. М. Гракова, який вважав, що грабували знатні люди з інших номів або областей з допомогою своїх рабів та слуг³³. Наважитися на такий злочин могли тільки особи, що знахтували додержанням традиційних структур скіфського суспільства і значною мірою порвали, хоч би внутрішньо, з його релігійними та ідеологічними поглядами. Це були відщепенці, подібні до тих, яких зневажали серед давніх єгиптян за те, що вони грабували гробниці фараонів. В обох випадках проти них спрямовували не лише примусові сили суспільства, але й громадську думку, і в обох випадках цього не було досить, щоб зберегти спокій господарів та їх скарби.

Грабувати царські кургани не можна було поодинці, бо це вимагало великих земляних робіт. Отже, існували цілі групи, спілки людей, які займалися цим промислом. Хоч сам вхід у камеру в царських курганах був вузьким і невисоким (в межах одного метра) і працювати в ньому забійником могла тільки одна людина, кілька інших мусили виносити землю на поверхню. В міру просування до камери темп роботи знижувався: збільшувалася відстань, на яку треба було виносити землю, не вистачало повітря. Тому грабіжники, що працювали в ході, особливо забійники, часто змінювали один одного. Крім значних зусиль, яких треба було докласти, прокопуючи «магістральний» хід, багато праці забирало копання ходів вздовж стінок. Недарма, для економії сил і часу, їх робили дуже вузькими і низькими. Працювати в них можна було тільки лежачи. Такі ходи в I та II Мордвинівських курганах і на Товстій Могилі мали діаметр всього 0,5—0,6 м. Але робота, яку доводилося виконувати грабіжникам царських курганів, полягала не тільки в цьому. Найчастіше вони потрапляли в камеру вже після того, як завалювалася частина стелі та стін. На дні, перекриваючи доступ до поховання, лежав потужний шар ґрунту. Землю перекопували під постійною загрозою обвалу. Тому нижній шар з кістками та інвентарем іноді вважали за краще виносити на поверхню, де й розбирали його. В Страшній Могилі на околиці с. Орджонікідзе Дніпропетровської області, де обвал був особливо великим, кілька кубометрів порожньої землі винесено через хід на поверхню, а ту, що залишилася, спершу перекинуто до однієї із стінок, а потім — до другої³⁴.

Ті обставини, що грабіжники помилялися не так часто, скоріше рідко, а ходи їх пробиті з великою майстерністю, також заслуговують на увагу. Здається, що пограбування могил було для них не випадковим або одиничним актом, а перетворилося в більш-менш постійне заняття. Все це, зовсім неможливе у первісному суспільстві, свідчить, як далеко зайдли у скіфів процеси класоутворення.

Коли були пограбовані царські кургани — зараз же після похорону і тризни, або через якийсь час, протягом років чи десятиріч? Навряд чи можна однозначно відповісти на це. Але друге припущення здається ймовірнішим. З одного боку, після того, як минула тризна і пройшли роки, увага до поховання, а, можливо, й охорона³⁵ були послаблені.

³⁰ Геродот, IV, 127.

³¹ Там же, 68, 71—72. Про це див.: Граков Б. Н. Скифский Геракл.— КСИИМК 1950, вип. 34.

³² Токарев С. А. Ранние формы религии. М., 1964, с. 336 та сл.

³³ Граков Б. Н. Скифы, с. 71.

³⁴ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольщины.— В кн.: Скифские древности, с. 133.

³⁵ В цьому припущенні немає нічого невірогідного. Плетньова С. А. (Вказ. праця, с. 86) припускає, що залишки сторожки були розкопані на Дмитровському магільнику. Плано Карпини (Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубру-

тому її викрадення скарбів та їх реалізація в цьому випадку значно полегшувались. Пектораль з Товстої Могили або гребінець з Солохи, які натовпі людей по всій Скіфії бачили тільки що у похованні мертвого царя або видатного представника аристократії, не можна було реалізувати без труднощів і для продавця, і для потенціального покупця.

З другого боку, в самому характері пограбування звичайно нема нічого, що суперечить такому припущенням. Скоріше навпаки, часто ми маємо підтвердження того, що між похороном і викраденням проходило багато часу. Семиметрова Страшна Могила була пограбована через значний період після завершення похованального ритуалу. Склепіння камери встигло обвалитися, м'ясо барана покладене в бронзовий казан, що його винесли грабіжники, не тільки згнило, але навіть кістки на всю товщу були просочені окислами бронзи. На цей час вже зовсім розкладлося тіло небіжчика. На ребрах і хребцях простежувалось значне окислення — слід залізного панцира, в який був одягнений воїн. Це помітно навіть на тих кістках, які грабіжники відкинули вбік, і на яких, таким чином, залізний набір панцира не міг залишити своїх слідів після пограбування. Викрадені поножі теж встигли окислитися. Кістки гомілки небіжчика були просочені густо зеленими окислами бронзи. Це забарвлення рівномірно проникало на всю їх товщу, що добре простежувалося на зламі³⁶.

Товста Могила також була пограбована після того, як минув значний проміжок часу. В цьому ніяк не могли брати участь особи, які були присутні на похороні і знали розташування підземних споруд та склад інвентаря. В протилежному випадку вони не помилилися б у виборі напрямку грабіжницьких ходів. Безсумнівно, були б забрані парадні речі вбрання, які лежали біля входу до камери, — пектораль, меч у золотих піхвах, нагайка з руків'ям, обтягнутим золотою стрічкою і прикрашена китицею з золотими намистинами. Як і в Страшній Могилі, жертовне м'ясо, що лежало в казанах, винесених грабіжниками, повністю зотліло, а кістки були просочені окислами бронзи.

Вже під час пограбування ґрунтові води, які проникли до камери, сильно пошкодили багато речей інвентаря. Повністю розкладлися і втратили всяку цінність для грабіжників бронзові поножі, залишені на ногах господаря. Розкладалася також срібна пластина, яка прикрашала парадний горит, що лежав біля лівого стегна небіжчика. Тому викрадачі взяли лише частину ажурних золотих пластин у вигляді лев'ячих голів і фігур грифонів, що були укріплені на сріблі³⁷. Від срібних посудин, які стояли над головою небіжчика, збереглися лише окремі напіврозкладені частини — ручки і піддон кіліка.

Для того щоб процес суцільного окислення кісток, повного розкладу м'яса, пошкодження бронзи і срібла зайдов так далеко, треба було багато часу. Не виключено навіть, що описані кургани були пограбовані вже в сарматський час.

Є ще два свідчення на користь такого висновку. В багатьох курганах центральне поховання пограбоване повністю або частково, а бічні залишилися недоторкані*. Іноді грабіжники помилялися і починали рити хід, що вів під насил часу бронзи, приймаючи його за скіфський. Такий хід був виявлений у великому кургані поблизу міського стідіону м. Нікополя (розкопки Є. В. Максимова, Є. О. Петровської та Є. В. Черненка).

ка. М., 1957, с. 33) писав про монгольські кладовища, до яких «не наважується ніхто підходити, крім сторожі, що приставлена там для охорони, а якщо хто підійде, скоплює його, заголяють, батожать і піддають дуже дошкульним побоям»

*³⁶ Черненко Е. В. Скіфський доспех. Київ. 1968, с. 113

*³⁷ Черненко Е. В. Оружие из Толстой Могилы. — В кн. Скіфський мир. Київ. 1975, с. 154, рис. 2

* Наприклад, Солоха. Товста Могила, Перший Мордвинівський курган, ряд курганів, розкопаних в дореволюційні часи.

Нарешті, заходи, яких вживали грабіжники царських курганів, підтверджують якоюсь мірою нашу думку. Так, у Товсту Могилу вони проникли крізь хід, який починався поблизу полі кургану й похило знижувався до його центра, і спершу опинились у господарській ніші, викопаній в одному з кутів ями центрального поховання. Тоді, в пошуках поховальної камери вони почали копати ходи в материковій глині вздовж стінок вхідної ями (в порушеному ґрунті її заповнення прокопувати хід було неможливо — це неминуче привело б до обвалу ґрунту і каменів заповнення). Точне розташування камери щодо вхідної ями в цьому кургані було ім невідоме. Вже одна ця обставина пerekонливо свідчить, що курган грабували особи, які не брали участі в похороні. Тому хід, прокопаний вздовж західної торцевої стінки ями, до камери не привів (вона була в протилежному напрямку). Для того щоб потрапити до неї, грабіжники мусили викопати другий лаз, вздовж північної стінки.

Все це приводить до висновку, що, хоч пограбування більшості царських курганів, можливо, сталося ще в давнину, але конкретну дату цієї події слід визначати в досить широких межах. При цьому викрадення скарбів зразу ж після похорону й тризни було, скоріше, винятком, ніж правилом.

Щодо царських курганів, то тут принаймні немає особливих сумнівів з приводу мотивів пограбування. Але хто і навіщо мав потребу в давнину грабувати рядові й навіть бідні скіфські поховання, до того ж часто-густо розташовані неподалік від поселень (береться до уваги землеробська частина Скіфії)? Адже у зв'язку з цим створювався додатковий ризик для злодіїв. Проте в давнину було пограбовано багато поховань у рядових скіфських курганах, зокрема на Керченському півострові³⁸. Таку ж картину спостерігаємо у похованнях (здебільшого V ст. до н. е.), розкопаних у 1969—1971 рр. Південно-Бузькою експедицією Інституту археології АН УРСР поблизу с. Ковалівки, Миколаївського району, Миколаївської області (начальник Г. Т. Ковпаненко). Вони були пограбовані тоді, коли зв'язок між кістками ще повністю не порушився. Тому грабіжники, забираючи речі, залишали кістяки цілими, за винятком кісток, поряд з якими лежав поховальний інвентар.

Можна запропонувати кілька пояснень цього парадоксу. Вони не виключають одне одного, але всі залишаються дуже проблематичними.

Піндар, Псевдо-Гіппократ і схоласт Арістотелів оповідають, на жаль, дуже коротко, що в Скіфії був прошарок збіднілого і неповноправного населення, яке не мало достатніх для кочівників засобів пересування, прошарок людей, «позвавлених честі», змушеніх голодувати і потай живитися падлом³⁹. Тільки для таких людей інвентар рядових скіфських поховань міг бути цінним і виправдовувати риск. Дуже можливо, що саме з їх середовища і виходили святотатці, осквернителі праху. Але чи завжди грабіжництво або, ширше кажучи, розкопування могил мало розглядатися як блузнірство?

Скіфські могильники Східного Криму дають приклад того, як при повторних похованнях у сімейних склепах кістки попереднього небіжчика згортали, щоб звільнити місце для нового, а речі, наявні в похованні, забирали⁴⁰. Звісно, це не пограбування в повному значенні цього слова, але все ж подібні факти є свідченням того, що уявлення про аб-

³⁸ Яковенко Э. В., Черненко Е. В., Корпусова Н. В. Вказ. праця; Яковенко Э. В. Рядовые скіфські погребения в курганах Восточного Крыма.— В кн.: Древности Восточного Крыма, с. 121.

³⁹ Піндар. Отрывки, фр. 3; Гіппократ. О воздухе, водах и местностях, 30. Див.: Хазанов А. М. Социальная история скіфов. М., 1975, с. 148—151.

⁴⁰ Яковенко Э. В. Вказ. праця, с. 121.

солютну недоторканність небіжчика, в усякому разі рядового, і пов'язаного з ним інвентаря, можливо, не було притаманне скіфам.

А коли так, то логічно припустити, що ще частіше руйнувалися та грабувалися поховання чужих сімей, родів, племен тощо. Важко уявити собі, щоб протягом багатовікової скіфської історії територіальне розміщення їх не зазнавало значних змін. Не менш важко уявити, щоб у Скіфії не було смут, усобиць, міжплемінної боротьби⁴¹. В такі періоди руйнування і пограбування могил, певно, набували великого розмаху. І знову виникає питання: чи було це пов'язано тільки з суміннюю можливістю збагачення?

Мабуть, тут мали місце й інші, не менш важливі риси варварської психології, мотиви релігійного та ідеологічного порядку. Наприклад, зруйнування могил могло викликатися жахом перед небіжчиками⁴², особливо, коли вони були не свої, а чужі. Е. О. Симонович припускає, що порушення деяких поховань черняхівської культури пояснюється саме бажанням захистити живих від негативного впливу мертвих⁴³.

Можливі й деякі інші мотиви. Уявлення про зв'язок покоління живих з предками, яке символізується їх могилами, розташованими на території, належній даному колективу (сім'ї, патронімії, роду, племені тощо), могло доповнюватися уявленням про освячені давністю літ права на володіння цією територією, що втілена в самих могилах. У деяких африканських суспільствах вважалося, що вся земля належить духам предків.

Якщо аналогічні погляди були поширені серед скіфів та інших давніх кочівників евразійського степу, а в такому припущення нема нічого невірогідного, то виступає ще один можливий мотив руйнування могил: прагнення певного колективу порвати магічний зв'язок, який існував поміж його попередниками і територією, де вони жили. Пограбування могил у такому випадку було, скоріше, супровідним явищем, бо рядові поховання не давали сподівань на більшу наживу.

На нашу думку, в Скіфії було відсутнє уявлення про святість могил предків для всього етносу, за винятком хіба що царських. І це цілком відповідало тому нерозвинутому рівню самосвідомості, на якому перебували скіфи як етнічна спільність, поділена на окремі племена та угруповання. Правда, Плутарх писав, що «скіфи пишаються своїми могилами»⁴⁴, але його повідомлення мало дуже неконкретний характер. Можна припустити, що священними для кожного колективу були тільки свої могили або поховання споріднених колективів. До інших ставлення могло бути нейтральним, а іноді, в зв'язку з політичною ситуацією, навіть негативним.

У такому разі, руйнування поховань слід вважати актом навмисного і свідомого блюзірства, спрямованого проти реальних ворогів. І в цьому випадку пограбування могил могло бути лише другорядною метою.

Обидві останні причини мали місце, очевидно, вже в скіфські часи, але ще більше в сарматські, коли прагнення закріпитися на захопленій території і помста ворогам мусили стати одним з основних мотивів.

П. М. Шульц звернув увагу на те, що в усіх скіфських кам'яних баб, знайдених у Криму, голови були обламані ще в давнину. Те ж саме характерно і для кам'яних баб, виявлених на Кубані. Дослідник слушно припускає, що їх фігури на скіфських курганах викликали в інших сучасників чи пізніших племен забобонний жах або ненависть. Ім

⁴¹ Дві подібні смутні відзначенні Геродотом. Це війна проти нащадків скіфських жінок і рабів та повстання проти Скіла.

⁴² Див.: Геродот, IV, 3, 76, 80; Токарев С. А. Вказ. праця, с. 183 і сл.

⁴³ Симонович Э. А. Магия и обряд в черняховскую эпоху.—СА, 1963, № 1.

⁴⁴ Плутарх. Негодность делает ли сама по себе несчастным.—ВДИ, 1952, № 2, с. 289).

відбивали голови, ноги, щоб вони не «турбували живих». Цікаве ще одне його спостереження; це робилося, наймовірніше, в дополовецький або половецький час, оскільки у половецьких баб голови й ноги переважно цілі⁴⁶.

Порівняльні матеріали також свідчать, що в давнину пограбування могил набирало масового характеру якраз у період міжплемінних сутичок, переселень, завоювань тощо. В Європі цей звичай особливо характерний для бургундо-їрландської доби Великого переселення народів⁴⁷. І. Т. Кругликова припускає можливість навмисного руйнування могил населення Керченського півострова під час завоювання його боспорськими Спартокідами в IV ст. до н. е.⁴⁷

Звичайно, більшість наведених висновків є не більш як припущеннями. Ми прагнули лише звернути увагу на те, що причини пограбування скіфських поховань могли бути найрізноманітнішими і не зводилися лише до корисливих цілей. Висвітлити всі ці питання змогла б ретельна фіксація всіх умов і обставин пограбування могил. На жаль, багато дослідників у своїх звітах і публікаціях обмежуються простою констатациєю фактів, без будь-яких подробиць. В той час, навіть з такого сумного для археолога факту, як виявлення пограбованого поховання, можна вилучити якусь інформацію про соціальний лад та ідеологію давніх суспільств. Але для цього, повторюємо, необхідна детальна фіксація і публікація всіх, навіть найдрібніших даних і, на перший погляд, неістотних обставин. Привернути до цього увагу дослідників також є завданням нашої статті.

А. М. ХАЗАНОВ, Е. В. ЧЕРНЕНКО

Время и мотивы ограбления скифских курганов

Резюме

Подавляющее большинство скифских курганов дошло до наших дней ограбленными, причем это касается не только богатых курганов царей и знати, но и очень многих рядовых, а нередко и просто бедных погребений. В связи с этим возникают вопросы: когда, кто и зачем грабил. Верный ответ на них может пролить дополнительный свет на структуру скифского общества и характер господствовавших в нем представлений. Изучение материалов, полученных при раскопках скифских курганов, проводимых, в основном, за последние годы в зоне новостроек Юга УССР, позволило выделить три хронических периода ограбления — собственно скифское время, период от эпохи сармат и до кочевников средневековья и новое время. В скифскую эпоху ограбление курганов царей и знати не было редким явлением. Но осуществление этого акта сразу же после похорон и тризны представляло скорее исключение, чем правило. Вероятно, ограблением занимались представители беднейших слоев общества. При этом, очевидно, играли роль и религиозно-идеологические мотивы, а также имели место акты сознательного осквернения могил врагов. В таком случае корыстные цели отходили на второй план. Тщательное наблюдение за обстоятельствами ограбления курганов и фиксация их в поле — одна из задач, стоящих перед исследователями скифских курганов.

⁴⁶ Шульц П. Н. Скифское изваяние, найденное у городища «Чайка».— В кн.: Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, с. 330—331, прим. 19.

⁴⁷ Benninger E. Die Leichenzerstükelung als Vor — und frühgeschichtliche Bestattungssitte.— Antropos. Wien, 1931, N 26, S. 5—6.

⁴⁷ Кругликова И. Т. Каменные ящики у деревни Рыбное.— В кн.: Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973, с. 165.

Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів

Для висвітлення порушеного питання у статті використано всі відомі нині матеріали поховань, вивчених на Поросся. Археологічні пам'ятки цього району на пограничі давньоруської держави привертали увагу дослідників ще в минулому столітті. Найбільш значні роботи були проведені Н. Е. Бранденбургом¹, цінні відкриття якого доповнили своїми знахідками Д. Я. Самоквасов, В. В. Хвойка та ін. Вже тоді це дало підставу для деяких висновків про склад населення Поросся, передусім щодо кочівників².

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції радянські вчені продовжували дослідження на цій території. З'явився ряд праць, присвячених як кочівникам, які були поселені тут київськими князями, так і корінному слов'янському населенню. Найбільш узагальнюючими є дослідження С. О. Плетньової, Г. А. Федорова-Давидова, І. П. Рusanової, Є. І. Тимофеєва³.

Особливо ретельно були вивчені всі поховання середньовічного кочового населення Поросся*. Поховання слов'ян досліджували І. П. Рusanова і Є. І. Тимофеєв**, але вони займалися визначенням території полянського племінного союзу. Крім того, вчені не залучили матеріалів грунтових могильників, а розглянули лише курганні старожитності. За опублікованими в літературі даними поховальних пам'яток Поросся, на перший погляд здається, що в етнічному складі населення цієї території переважали кочові елементи. Але у східних слов'ян часу Давньої Русі відомі язичеські поховання як у курганах, так і в грунтових ямах. Протягом XI—XIII ст. проходить зміна язичеського обряду християнським, для якого характерне поховання в могильній ямі. У давньоруський час на Поросся існували і язичеські, і християнські поховання.

Отже, більш повну картину заселення цієї території можна відтворити тільки в тому випадку, коли розглядати усі типи поховальних пам'яток: як кургани кочівників, так і грунтові та курганні могильники східних слов'ян.

На землях Поросся наші предки оселилися ще на рубежі нашої ери. Слов'янські пам'ятки відомі тут протягом усього I тисячоліття⁴. Наприкінці I тисячоліття н. е. на землі Нижнього і Середнього Подні-

¹ Основні результати досліджень Н. Е. Бранденбурга були опубліковані вже після його смерті. Див.: Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга. 1888—1902 гг. Спб., 1908.

² Бранденбург Н. Е. Какому племени могут быть приписаны те из языческих могил, в которых вместе с покойником погребены остатки убитых лошадей? — Труды Х АС. М., 1899, т. 1.

³ Плетнєва С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях.—МИА, 1958, № 62; Плетнєва С. А. Древности Черных Клобуков.—САИ, 1973, вып. Е1-19; Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966; Рusanова И. И. Курганы полян X—XII вв.—САИ, 1966, вып. Е1-24; Тимофеев Е. И. Расселение Юго-Западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв.—СА, 1961, № 3.

* у вказаних працях С. О. Плетнєвої та Г. А. Федорова-Давидова дано посилення на всіх дослідниках, які вивчали в Поросся поховання кочівників.

** у працях цих авторів перераховуються дослідники, які вивчали кургани слов'ян у Поросся.

Гончаров В. К. Археологічні розвідки на р. Роставиці.—АП УРСР. К., 1949, т. 1; Довженок В. И., Лінка Н. В. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении реки Рось.—МИА, 1959, № 70; Довженок В. И., Приходнюк О. М., Блажевіч Н. В. Исследование славянских памятников в Поросье.—АО 1973 года. М., 1974; Лінка Н. В. Розвідка в Канівському районі.—АП УРСР. К., 1952, т. 3; Третьяков П. Н. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину.—АП УРСР. К., 1949, т. 1.

пров'я почали проникати групи кочівників, спочатку з мирними⁵, а потім із загарбницькими цілями. Вони знищували городища та сільські поселення землеробських слов'янських племен у Пороссі. Про це свідчить, наприклад, загибель у Х ст. городища і селища поблизу с. Мамуті⁶. Лінія оборони південного кордону давньоруської держави укріплювалась князем Володимиром Святославичем на правобережжі Дніпра по р. Стугні⁷. Але кочівники обмежувались тим, що грабували та руйнували населені пункти й відходили в причорноморські степи. Походи кочівників цього часу в Пороссі немає⁸.

За князювання Ярослава Мудрого кордон давньоруської держави було перенесено на південь за лінію р. Рось. Він проходив в районі р. Тясмина⁹, але слов'янське населення займало територію на лівому березі р. Рось. На правому березі відоме тільки одне сторожове городище поблизу с. Хлерівка¹⁰. Межиріччя Тясмина і Росі було «нейтральною зоною» ворогуючих між собою кочівницького та слов'янського світів.

По Росі, за Ярослава Мудрого, було «зрублено» до півтора десятка городищ, залишки яких простежуються і зараз в ряді пунктів¹¹. Проживало тут і сільське населення, про що свідчать численні неукріплені селища XI—XIII ст.¹² Крім місцевого люду, руські князі, використовуючи досвід Володимира Святославича, переселяли в нові прикордонні райони мешканців з інших східнослов'янських територій.

Печеніги та інші кочові племена, витіснені з причорноморських степів войовничими і сильнішими половцями, почали шукати захисту у київських князів. Останні заселяли ними південноруські землі, укріплювали південні кордони Русі, використовуючи загони кочівників як заслон проти зовнішнього ворога. Не весь час відносини між ними і руськими укладались гладко: були випадки, коли кочівників насильно поселяли на південноруській території або коли розгнівані князі виганяли неслухняних підданіх за межі держави. Але поступово групи кочівників осідали на південних рубежах і «проливали кров» за інтереси руських князів. У 1146 р. ці осілі племена утворили союз Чорних Клобуків, верховним сюзереном якого став київський князь. Скотарі перейшли до напівкочового життя. Про це свідчать їх некрополі на території Давньої Русі, що виникають, як правило, поблизу постійних поселень або біля постійних зимовищ¹³.

Внаслідок такої політики давньоруської держави в Пороссі утворився змішаний склад населення, де «могла з'явитись людина будь-якої народності і придбати речі з усіх країн, з якими воювала чи ворогувала Русь»¹⁴.

Різні групи населення Пороссії XI—XIII ст. (місцеві жителі, переселенці з інших земель східнослов'янського світу, кочівники) вступали у відносини і впливали одна на одну.

⁵ Рутківська Л. М. Степові кочівники та Київська Русь IX—X ст.—УДЖ, 1965, № 11, с. 90.

⁶ Довженок В. И. Городища и селища на Роси и Росаве (по материалам разведки 1954 г.).—КСИА АН УССР, 1955, вып. 5.

⁷ Повести временных лет. М.; Л., 1950, ч. 1, с. 83.

⁸ Плетнєва С. А. Древности..., с. 15; Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч., рис. 20.

⁹ Рыбаков Б. А. Политическое и военное значение южной «Русской земли» в эпоху «Слова о полку Игореве».—В кн.: Историческая география России. М., 1970, с. 81; Кудряшов К. В. Полоцкая степь. М., 1948, с. 128.

¹⁰ Довженок В. И. Сторожевые города на юге Киевской Руси.—В кн.: Славяне и Русь. М., 1968, с. 39.

¹¹ Довженок В. И. Сторожевые города...

¹² Довженок В. И. Землеробство Древней Руси. К., 1961, с. 203.

¹³ Плетнєва С. А. Древности..., с. 25.

¹⁴ Плетнєва С. А. Печенеги, торки..., с. 185.

Розглянемо конкретніше взаємовплив окремих груп різноетнічного населення Поросся. Для цього, як уже зазначалося, використано матеріали відомих зараз середньовічних некрополів. Більш детально буде подано опис лише тих пунктів, які з тих чи інших причин недостатньо висвітлені в інших працях або зовсім не згадані.

Однією з основних груп поховань пам'яток XI—XIII ст. у цьому районі Давньої Русі є численні кургани середньовічних кочівників. Як зазначалося вище, найбільш повно ці старожитності висвітлені в працях С. О. Плетньової та Г. А. Федорова-Давидова. Але дослідники розділяються в одному питанні — Г. А. Федоров-Давидов вважає, що в Пороссі є кочівницькі поховання XIII—XIV ст., а С. О. Плетньова, яка більш ретельно вивчила цей район, датує усі курганні старожитності кочівників кінцем XI — початком XIII ст.¹⁵ Враховуючи, що її праця («Древности Черных Клобуков») безпосередньо присвячена даному питанню, мабуть, слід погодитися з точкою зору С. О. Плетньової.

Поховання кочівників зосереджені в межах Київської та Черкаської областей. Вони відомі в таких пунктах.

Кагарлицький район: м. Кагарлик, села Бурти, Воронівка, Қадомка (колишня назва — Гадомки), Горохуватка, Драчі, Краснопілка, Липовець, Цозарівка, Яблунівка.

Миронівський район: м. Миронівка, села Ємчиха, Забара, Зеленки, Карапиші, Нікольське, Потік, Росава, Ромашки, Салов, Шандра.

Рокитянський район: села Шарки, Йосипівка (раніше Юзефівка).

Канівський район: села Бабичі, Бересняги, Беркозівка, Ковалі, Степанці.

Корсунь-Шевченківський район: с. Пішки.

Відомі як багаті, так і бідні поховання, виявлені в основних та впускних могилах. Найбільш характерна їх риса — це наявність в більшості випадків, частини або цілого кістяка коня поруч з небіжчиком.

Курганні старожитності східних слов'ян на цій території виділені у вказаних працях І. П. Русанової та Є. І. Тимофеєва. Кургани слов'ян відомі в ряді пунктів Вінницької, Житомирської, Київської та Черкаської областей.

Погребищенський район: с. Бурківці.

Ружинський район: с. Вчорайще, Ягнятин.

Білоцерківський район: села Глубочка, Дрозди, Мала Сквирка, Чапелівка.

Кагарлицький район: села Жовтневе (Занудівка), Халча.

Миронівський район: села Ємчиха, Зеленки, Карапиші, Козин, Коротице, Росава, Ромашки.

Сквирський район: села Буки, Шамраївка (раніше Шамраївська Стадниця).

Канівський район: м. Канів, с. Степанці.

Корсунь-Шевченківський район: с. Пішки.

Крім цих пунктів, у 60-х роках проводилися розкопки давньоруського курганного могильника XI—XII ст. поблизу с. Яблунівки, Білоцерківського району, Київської області¹⁶. Могильник, в якому нараховується 150 курганів, розташований на правому березі р. Росі. Місцевознайдення пам'ятки на «некиївському» боці річки дає підставу вважати, що на цій ділянці кордон проходив далі на південь, і мешканці не боялися ворожого розорення поховань родичів. Всього було розкопано 14 курганів. Поховання виявлені на давньому горизонті; в одному кургані (№ 3) трапилося часткове тілоспалення, а два (№ 11 і 12)

¹⁵ Федоров-Давидов Г. А. Указ. соч., рис. 22; Плетнєва С. А. Древности..., с. 15.

¹⁶ Березанская С. С. Отчет Белоцерковской экспедиции 1970 г.—НА ІА АН УРСР, 1970/75. Розкопками могильника керувала співробітниця Білоцерківського краєзнавчого музею Л. С. Брашинська.

були пустими і, мабуть, являли собою кенотафи. В кургані № 2 поховано одночасно двох померлих.

Лише поховання № 1 за інвентарем можна з врахувати до жіночих — у ньому знайдено давньоруський горщик XII ст. і скроневе кільце з кінцями, що заходять один за один. У похованнях № 9, 10 і 13 виявлено ножі, кресала і кремінці, а також залізні поясні кільця. В семи курганах (№ 2, 4—8, 14), крім звичайних речей, характерних для усіх чоловічих східнослов'янських поховань, були стріли, що вказує на військову приналежність похованих (луки, мабуть, не збереглися). В одному похованні (№ 6) знайдена ще шабля, а в іншому (№ 4) — шабля, наконечник списа і ручка кинджала.

Така кількість похованих зі зброєю свідчить про те, що тут був дружинний могильник гарнізона. Останній охороняв ділянку Пороської оборонної лінії Давньої Русі. Щодо племінної належності поховань, то можна лише відзначити, що це не місцеве полянське населення — усі вони залягали на горизонті, а для полян характерним є обряд поховання у підкурганних ямах¹⁷.

Загалом для Поросся характерні поховання у підкурганних ямах. Серед них, найчастіше в західній частині даного району, є поховання на горизонті. У таких пунктах, як Карапиші, Яблунівка і Мала Сквирка, виявлено кілька тілоспалень.

Найменш вивчені грунтові некрополі Поросся. Незначна кількість знахідок у більшості поховань на некрополях не дає можливості визначити етнічну приналежність та соціальний стан похованих. Християнство, яке розповсюджувалось на півдні Русі швидше, ніж в інших частинах давньоруської держави¹⁸, своїм похованальним обрядом знищувало племінні відмінності, але язичество не зникало відразу, його пережитки зберігалися ще довгий час. Прикладом цього можуть бути окремі поховання на християнських некрополях Поросся.

У 1956 р. на городищі поблизу хут. Половецького, Богуславського району Київської області досліджено грунтовий могильник¹⁹. На площі цієї пам'ятки було розкопано 43 християнських поховання. Деякі з них перекривалися одне одним, що вказує на їх різночасність. Однадцять поховань містили прикраси давньоруського типу: дві скляні намистини (№ 1 і 3), п'ять бронзових скроневих кілець (№ 21 — одне, в № 29 — два кільця з кінцями, що заходять один за один, в № 6 — два з незімкнутими кінцями), дві пастові намистини (№ 10 — поховання намистини жовтого кольору). У двох похованнях трапились срібні персні (№ 17 — з деформованим щитком, а в № 12 — витий перстень). По два бронзові гудзики з вушками виявлено у похованнях № 15 і 31 (в останньому збереглися ще залишки парчової тканини, до якої були пришиті гудзики). В інших 32 похованнях речей не знайдено.

Городище поблизу хут. Половецького було заселене в давньоруський час (XII—XIII ст.) і частково, після деякої перерви, в післямонгольський час (XIV—XV ст.)²⁰. Поховання, без сумніву, належать до того часу, коли городище перестало існувати, тобто кладовище могло виникнути не раніше XIII ст., але не пізніше XV ст. Враховуючи наявність могил з виразним давньоруським інвентарем, маємо усі підстави

¹⁷ Рыбаков Б. А. Поляне и северяне (к вопросу размещения племен на среднем Днепре). — СЭ, 1947, вып. 6—7; Тимофеев Е. И. Вкaz. праця; Рusanova И. П. Вкaz. праця.

¹⁸ Тихомиров М. Н. Начало христианства на Руси. — В кн.: Древняя Русь. М., 1975, с. 262.

¹⁹ Довженок В. И. Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 г.—КСИА АН УССР, 1959, вып. 8; Довженок В. И., Кучера М. П. Отчет о работе древнерусской экспедиции в 1956 г. на Роси.—НА АН УРСР, 1956/12 в.

²⁰ Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР.—В кн.: Слов'яноруські старожитності. К., 1969, с. 174, 178; Археологія Української РСР. К., 1975, т. 3, с. 288.

вважати, що некрополь виник після першого спустошення городища не пізніше середини XIII ст. Тут ховали померлих мешканці розташованого біля підніжжя городища поселення, що існувало безперервно з XII по XIV—XV ст. Таким чином, описаний християнський могильник характеризує поховальний обряд східнослов'янського населення на останньому етапі існування давньоруської держави *.

В с. Ромашки, Миронівського району, Київської області, неподалік від виявленого В. В. Хвойкою курганного некрополя ²¹, був відкритий і християнський могильник, на якому розкопано дев'ять поховань ²². Хоч виявлені поховання не мають речей (лише в одному жіночому похованні знайдено маленьку намистину), можна припустити, що вони здійснені в давньоруський час: кістяки лежать на невеликій глибині на рівні материкового шару, руки похованних, за винятком одного, витягнуті вздовж тіла. Орієнтація західна.

Ще один давньоруський некрополь розміщений на городищі поблизу с. Шарки, Рокитнянського району, Київської області. Поховання знайдено на дитинці і посаді цього великого городища, яке Б. О. Рибаков ототожнює з столицею Чорних Клобуків — містом Торчеськом ²³.

На дитинці (Б. О. Рибаков вважає його руським кварталом цього берендейського міста) виявлено 16 християнських поховань на глибині 0,3—1,2 м. У двох випадках вони перекривають інші, більш ранні (№ 1, 11). В одному похованні (№ 2) знайдено два бронзових дзвіночки, бронзовий гудзик з вушком і залізний ніж, а в другому (№ 6) — два перспективні бронзових скроневих кільця; у похованні № 8 трапилися залізні вудила ²⁴ (мабуть, могила кочівника).

У північній частині городища, на посаді, численні християнські поховання розміщувалися в кілька рядів (2—4) один над одним ²⁵, що свідчить про їх різночасність. Частина з них, безперечно, давньоруські. У деяких знайдено залишки одягу і взуття, прикраси (у двох випадках — бронзові підвіски, а ще в двох — невеликі скроневі кільця з тонкого срібного дроту). Але більшість безінвентарних поховань, мабуть, належить до післямонгольського часу.

Повідомлення В. В. Хвойки про відкриття на посаді цього городища двох видів поховань — тілоспалень і тілопокладень — слід визнати помилковими. Тілоспалення, описані В. В. Хвойкою, — це звичайні християнські поховання, але не в чистому ґрунті, а в культурному шарі спаленого городища. Кістки померлих добре збереглися серед перевплавлених скляних і металевих предметів. Дослідник вказував, що під багатьма тілопокладеннями знайдено залишки вогнищ великих розмірів. Його тільки дивувало, що в цих залишках часто траплялися кістки тварин та різні предмети без слідів вогню. Кістяки в похованнях обох типів, за описом В. В. Хвойки, не були у вогні, перепалених кісток не виявлено. Все це свідчить про здійснення християнського обряду.

Поховання давньоруського часу на городищі поблизу с. Шарки, здається, можна пов'язати з однією історичною подією. Так, під 1903 р. у «Повіті временних літ» розповідається про напад половців на Поросся. Столиця Чорних Клобуків — місто Торчеськ — довгий час пере-

* Не виключено, що городище було спустошене половцями і пізніше використовувалося під кладовище ще до монголо-татарської навали.

²¹ Хвойка В. В. Раскопки в Ромашках Васильковского района, Киевской губ. АЛЮР. Киев, 1899, т. 1.

²² Хроніка археології та мистецтва, 1930, ч. 2, АП УРСР, 1952, т. 3; Брайчевський М. Ю. Слов'янські пам'ятки середнього Поросся.

²³ Рыбаков Б. А. Торческ — город Черных Клобуков.—АО 1966 г. М., 1967.

²⁴ Рыбаков Б. А. Отчет Приднепровской археологической экспедиции о раскопках на городище близ с. Шарки Киевской обл. летом 1966 г.—НА ІА АН УРСР, 1966/81.

²⁵ Хвойка В. В. Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность.—Труды XII АС, 1905, т. 1.

бувала в облозі. Київський князь Святополк не зміг допомогти обложеному місту, і Торчеськ був здобутий. Половці спалили його і багато «хрещеного люду» відвели в свої вежі²⁶.

Після такого розгрому на спустілому городищі й почали ховати померлих ті, хто залишився в живих. В пізніші часи ця традиція продовжувала існувати, але не виключено, що кладовища на дитинці та посаді могли виникнути як церковні.

На городищі Княжа Гора поблизу м. Канева Черкаської області, яке пов'язують з літописним містом Родня, ми знаходимо підтвердження факту, коли площа загиблого городища використовувалася під кладовище. Раніше покійників ховали в напільній частині гори Пластунки, там, де вона з'єднується з Княжою Горою, тобто за валами давньоруського городища. На невеликій території розкопано десять типових християнських поховань без речей (в одному з них — № 9 — виявлено двох покійників)²⁷.

Пізніше, після загибелі городища під час монголо-татарської навали, про що свідчить братська могила (близько 60 кістяків) біля в'їзду на територію городища²⁸, площа останнього частково використовувалися під кладовище. Під час розкопок Н. Ф. Біляшевського було виявлено п'ять поховань²⁹.

У самому Каневі, на городищі, що існувало на горі Московка, в межах пізньосередньовічного некрополя розкопано два поховання давньоруського часу. В одному знайдено посріблений намистину XI—XIII ст., а під кістками другого — тонкий шар вугілля (пережиток обряду тілоспалення)³⁰.

Велику кількість поховань (понад 260), але, на жаль, погано описаних, було відкрито В. Е. Гезе на городищі «Очаків» поблизу с. Набутів Корсунь-Шевченківського району Черкаської області³¹. Християнські могили виявлено на глибині 0,7—1,4 м. Померлі лежали в кілька рядів — кладовище використовувалося довгий час.

Більш-менш докладно описано лише 20 поховань, в основному жіночих, де знайдено різні прикраси і залишки одягу. В чотирьох випадках (поховання № 1, 2, 4, 9) простежено залишки головних уборів, прикрашених позолоченими срібними бляшками. В інших похованнях (№ 5, 11, 15, 17, 18, 20) виявлено шматки парчової тканини, іноді розшитої золотими нитками і дуже часто прикрашеної бронзовими чи позолоченими гудзиками. В. Е. Гезе вважає, що це залишки коміру одяжі³². У чотирьох похованнях (№ 5, 1, 13, 3) знайдено скляні браслети, а в трьох (№ 1, 2, 16) — намисто з великої кількості намистин, виготовлених з різного матеріалу. Ще одна цікава знахідка трапилася у похованні № 8: біля голови дитини було виявлено чотири намистини і чотири черепашки каурі. Загалом знахідки ординарні — намисто, срібні і бронзові скроневі кільця та персні, браслети і гудзики. У деяких похованнях були лише гудзики, а більшість поховань взагалі не містили жодних речей.

На городищі «Очаків» простежується така ж картина, що й на деяких інших городищах: ховати померлих почали в давньоруський час на території спустілого городища.

Грунтовий могильник давньоруського часу відомий також поблизу сільського поселення XI—XIII ст. в околицях с. Миколаївки, Корсунь-

²⁶ Повесть временных лет. М.; Л., 1950, ч. 1, с. 147.

²⁷ Мезенцева Г. Г. Древньорусское місто Родень. К. 1968.

²⁸ Там же, с. 142.

²⁹ Беляшевский Н. Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. Київ, 1892, с. 43.

³⁰ Виезжев Р. И. Отчет о полевых исследованиях Каневского отряда Поросской экспедиции 1949 г.— НА ІА АН УРСР, 1949/35.

³¹ АЛЮР, 1904. К., 1905.

³² Там же, с. 87.

Шевченківського району Черкаської області³³. У 23 могильних ямах глибиною 0,3—0,85 м було виявлено 24 поховання (у похованні № 8 поряд з дорослим покладено, мабуть, дитину, кістки якої збереглися лише частково). Цікавим є поховання № 15, де кістяк лежав скорчений, на правому боці. У двох інших знайдено залізну пряжку (№ 8), ніж, бруск, кресала та кремінь, що, певно, були в підв'язаному до пояса мішечку (№ 14).

Прикраси знайдено у восьми похованнях, більшість з них типова для південноруської території. Інтерес викликають підвіска з черепашки каурі (поховання № 6) і S-подібні скроневі кільця (№ 2, 3, 8), що частіше трапляються в західних областях Русі і на західнослов'янських землях³⁴.

На розташованому поряд поселенні, жителі якого ховали померлих на даному некрополі, було виявлено багато фрагментів кераміки, що відрізняються від давньоруського посуду Подніпров'я. Аналогії такій кераміці знаходять у західних областях території давньоруської держави³⁵.

Знахідки прикрас і кераміки, характерні для західних районів давньоруської держави, археологічно підтверджують літописну згадку 1031 р. про переселення частини мешканців «Червенських градів» на Рось Ярославом Мудрим³⁶. Ці переселенці проживали разом з місцевими жителями і на цьому поселенні.

Поблизу с. Буки, Сквирського району, на Київщині, на високому плато лівого берега р. Роставиці недалеко від давньоруського городища було виявлено цікаве підплітове поховання жінки і дитини, в якому знайдено лише пастову кольорову намистину³⁷.

Поховання, аналогічні згаданому, найбільш характерні для території Галицької землі і Верхнього Подністров'я³⁸. За свідченням місцевих механізаторів, і раніше на полі виорювали кам'яні плити, що може свідчити про наявність в цьому місці некрополя.

Під час будівництва нової школи в с. Саварка, Богуславського району, Київської області в 1968 р. вчитель А. І. Сулиця зафіксував ряд поховань і зібрав матеріали з деяких могил, розташованих на глибині понад 1 м*.

Кістяки, що добре збереглися, лежали випростано, головами на захід. Руки витягнуті вздовж тіла. Привертає увагу одне поховання, в якому дитина лежала в скорченому стані. Біля кістяка знайдено три бурштинові намистини. В інших похованнях виявлено два гончарних горщики XI ст., дев'ять S-подібних скроневих кілець, одне суцільне і одне з незімкнутими кінцями. Трапилася також половина скляного персня синього кольору. Крім прикрас, знайдено залізні ножі, наконечники стріл і списів, кресала, кремені.

Наявність значної кількості S-подібних скроневих кілець дає підставу припустити, що тут проживала ще одна група населення з західних територій давньоруської держави. Існування на некрополі кургану (можливо, раніше їх було декілька) вказує на те, що тут,

³³ Довженок В. И., Кучера М. П. Отчет о работе древнерусской экспедиции в 1956 г. на Роси.— НА ИА АН УРСР, 1956/12в; Довженок В. И. Раскопки древнерусских памятников на Роси..., с. 154.

³⁴ Тимофеев Е. И. Могильники юго-запада Руси X—XIII вв.— Автореф. канд. дис. Л., 1966, с. 6; Кухаренко Ю. В. Археология Польши. М., 1969, с. 131.

³⁵ Довженок В. И., Кучера М. П. Отчет..., с. 52.

³⁶ Повесть временных лет, ч. 1, с. 301.

³⁷ Круц В. А., Моць А. П. Отчет о работе Полесской комплексной экспедиции 1975 г.— НА ИА АН УРСР, 1975/17, с. 43—44.

³⁸ Ратич О. О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості.— Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976, с. 175.

* Матеріали з цього пункту зібрала в 1973 р. доцент КДПІ ім. Горького Н. М. Кравченко. Автор вдячний Н. М. Кравченко за передану інформацію.

крім переселенців з «Червенських градів», проживало населення з інших земель. Недостатнє вивчення цього археологічного пункту не дає можливості говорити про нього більш докладно.

Одне ґрутове поховання, мабуть, християнське, розкопано під час земляних робіт у районі площа Свободи в м. Біла Церква, де, можливо, був розташований некрополь, бо в різні часи тут виявлено чималу кількість кістяків ³⁹.

Усі розкопані в Пороссі поховання XI—XIII ст. дають уявлення про різноетнічний склад населення цієї області. В цілому представлено два етноси — східні слов'яни і кочівники. Кожний з етносів можна розчленувати на менші групи.

Основні групи кочівників — це печеніги, які мали землі по р. Росьці. Торки і берендеї володіли кочів'ями на захід і південний схід від печенізьких станів. Крім того, відомі, але в значно меншій кількості, курганні старожитності половців ⁴⁰. В середині XII ст., у часи формування союзу Чорних Клобуків і найбільш активного злиття різних скотарських племен, з'являються некрополі, матеріали яких свідчать про те, що представники різних племен проживали на одній території.

Це приводило до змішування рис поховальних обрядів ⁴¹.

Поховання східних слов'ян також вказують на змішаний склад населення цієї території. Так, поруч з характерними для полян могилами в підкурганних ямах, що відомі в більшості пунктів, у селах Ягнятин і Яблунівка розкопано кургани з похованнями на горизонті. У кількох зазначених вище пунктах є кургани із залишками тілосплення, що дає можливість припустити переселення в ці райони представників північних східнослов'янських племен, наприклад в'ятичів, у яких тіlopальний обряд зберігався довше, ніж на південних землях.

Грутові поховання в Буках, Саваркі і Миколаївці доповнюють картину заселення Поросся слов'янами з Верхнього Подністров'я та «Червенських градів».

Християнський обряд поховання, що, як зазначалось вище, у XI—XIII ст. поширився на півдні Русі набагато швидше, ніж в інших районах, позбавляє нас можливості визначити племінну належність того чи іншого похованого на ряді некрополів. У таких випадках єдине, що можна констатувати, це східнослов'янське походження переважної більшості небіжчиків.

У кількісному відношенні слов'янські поховання в курганах і ґрутових могилах в два рази перевершують поховання кочівників. Цей факт не дає можливості погодитись з твердженням С. О. Плетньової про заселення кочівниками спустілих земель на південному кордоні давньоруської держави ⁴². Мабуть, руським князям було вигідно заселити їх великою кількістю підданих і використати людські ресурси Чорних Клобуків у постійних війнах і сутичках з ворожими кочовими племенами. Неабияку роль відіграво прагнення князів скористатися в цих напівстепових районах природженим вмінням кочівників їздити верхи. Специфіка воєнних дій на півдні Русі вплинула і на озброєння слов'ян, що складалося тут з лука і шаблі.

Два етноси, кочівники і слов'яни, проживаючи на одній території безперечно, вступали в контакти. У багатьох кочівницьких похованнях знаходять продукцію давньоруських ремісників (зброя, прикраси, посуд), що свідчить про торговельні зв'язки між ними ⁴³.

³⁹ Богданов О. І. Нові дані про давньоруське місто Біла Церква.— Археологія, 1952, т. 6.

⁴⁰ Плетнєва С. А. Древности..., с. 25.

⁴¹ Там же, с. 22.

⁴² Там же, с. 24.

⁴³ Молодчикова И. А. К вопросу о торговых связях Киевской Руси с кочевниками.— Новейшие открытия советских археологов (тезисы докладов конференции), 1973 ч. 3.

У ряді пунктів, таких, як Ємчиха, Зеленки, Карапиши, Росава, Ромашки, Степанці, Пішки, кургани кочівників і слов'ян розташовані недалеко один від одного або на спільніх некрополях. Це може свідчити про спільне проживання або принаймні мирне сусідство представників різних етносів. Характерним є слов'яно-кочівницький некрополь в урочищі Вареників Яр поблизу с. Зеленки⁴⁴.

Взаємоплив простежується у поховальному обряді. Так, можливо, звичай ховати померлого без покладання у могилу коня або його частини кочівники запозичили у слов'ян⁴⁵. окремі поховання, які вважають кочівницькими, ймовірно, є слов'янськими. Це поховання з шаблями (але без коня чи його частини) в с. Степанці (кургани 215 і 216), а також могили, де знайдено слов'янські горщики і прясла⁴⁶ (Ємчиха, курган № 357; Беркоївка, № 384; Зеленки, №№ 294, 297, 304, 342). Випадки сполучення в поховальному обряді слов'янських і кочівницьких ознак відображають, очевидно, процес ослов'янення кочівників. Прикладом взаємин між ними може бути некрополь в Торчеську, де на території городища не знайдено кочівницьких поховань, за винятком одного — з вудилами. Кочовики, мабуть, ховали покійників-язичників біля городища, де розкопано один кочівницький курган⁴⁷. А ті, хто прийняв християнство, були поховані разом з слов'янами на одному кладовищі.

Хоч кочівників не ставили удільними князями Поросся, їхня знать відігравала важливу роль у відносинах між руськими князями і рядом скотарським населенням. Знать перебувала на службі у слов'янських феодалів і мала з ними спільні інтереси. Відомо багато випадків, коли князі кочівників приймали християнство⁴⁸. В п'яти кочівницьких похованнях у Пороссі (Бурти, курган № 260, Кагарлик, № 334; Росава, № 1, 3, I) виявлено гривні (четири срібних і одну, в Кагарлику, залізну). Ці зовсім нетипові для кочівників прикраси було знайдено тільки в їх похованнях у Пороссі, виключаючи один випадок⁴⁹. А для одягу руського князя чи боярина гривня являла собою характерний елемент оздоблення⁵⁰. Тому імовірно, що згадані вище покійники за життя належали якраз до тієї верхівки, яка перебувала на службі у руського князя і, отже, мала відповідні відзнаки, що вказували на її суспільний ранг.

Підтвердженням цього є цікава знахідка, виявлена Д. Я. Самоквасовим у кургані № 1 в с. Росаві (урочище Лучки). Тут, у могилі знатного кочівника, поряд з срібною гривнею знайдено відоме в багатьох руських похованнях дерев'яне відро⁵¹. Для аналогії досить навести поховання чернігівського князя з Чорної Могили, де було 12 відер⁵².

Усі наведені дані свідчать про зближення поховальних обрядів слов'ян і кочівників, передусім представників багатої верхівки. Але іноді окремі давньоруські поховання демонструють нам протилежний характер впливу. Яскравим прикладом є розкопане І. А. Хойновським під с. Таганчею поховання воїна слов'янського походження, який прийняв кочівницьку обрядність⁵³. Померлий, найімовірніше, був бродником⁵⁴.

⁴⁴ Русланова И. П. Вказ. праця, табл. 1.

⁴⁵ Плетнєва С. А. Древности..., с. 28.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895, с. 52.

⁴⁸ Федоров-Давыдов Г. А. Вказ. праця, с. 200.

⁴⁹ Там же, с. 37.

⁵⁰ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. М.; Л., 1954, с. 62—63.

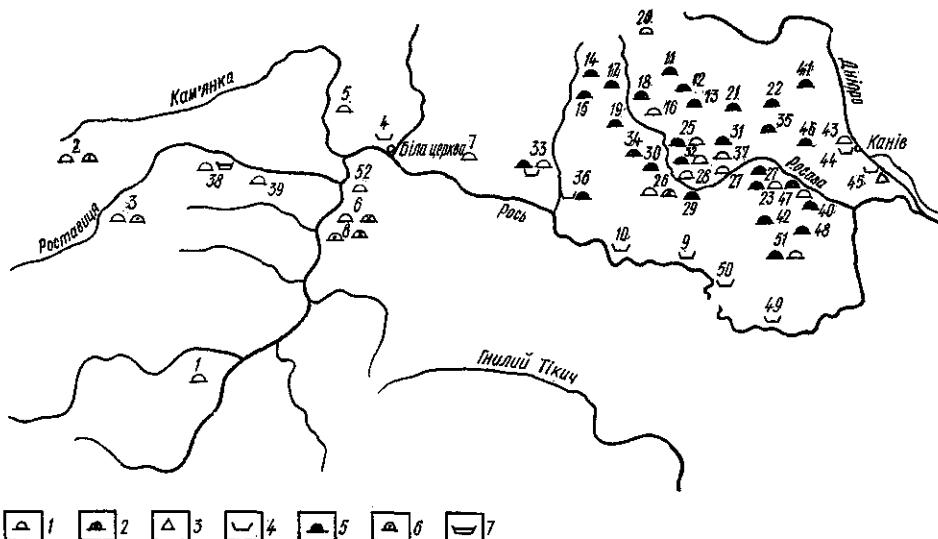
⁵¹ Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли. М., 1908, с. 223—224.

⁵² Рыбаков Б. А. Древности Чернигова.—МИА, № 11. М.; Л., 1949.

⁵³ Хойновский И. А. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси, 1896, вып. I, с. 118—123.

⁵⁴ Плетнєва С. А. Печенеги, торки..., с. 186.

Розглянуті факти показують, наскільки інтенсивним було змішування в цій прикордонній області давньоруської держави населення різних частин східнослов'янського світу і розвиток тісних контактів його з представниками кочівницької людності. Останні поступово були повністю асимільовані слов'янами і не залишили сліду на сучасній етнічній карті України⁵⁵.

Карта некрополів Поросся давньоруського часу.

1 — слов'янські кургани з похованнями в ямах; 2 — тілоспалення; 3 — поховання на горизонті або в насипу кургану; 4 — ґрунтові некрополі; 5 — кургани кочівників; 6 — братські могили; 7 — ґрунтові підпліткові поховання.

Список некрополів Поросся давньоруського часу (цифри вказують місцезнаходження пунктів на карті)

Бабичі (40), Біла Церква (4), Бересняги (41), Беркозівка (42), Буки (38), Бурківці (1), Бурти (11), Воронівка (12), Вчорайше (2), Горохуватка (14), Глубочка (52), Драчі (15), Дрозди (5), Ємчиха (23), Жовтневе (16), Забара (24), Зеленки (25), Йосипівка (37), Ка-гарлик (17), Кадомка (13), Канів (43), Канів, гора Московка (44), Карапиши (26), Княжа гора (45), Ковалі (46), Козин (27), Коротище (28), Краснопілка (18), Липовець (19), Мала Сквирка (6), Миронівка (29), Набутів (49), Миколаївка (50), Нікольське (30), Пішки (51), Половецький (9), Потік (31), Ромашки (33), Росава (32), Саварка (10), Салов (34), Степанці (47), Таганча (48), Халча (20), Цозаровка (21), Чепеліївка (7), Шамраївка (39), Шандра (35), Шарки (36), Яблунівка Білоцерківського району (8), Яблунівка Караглицького району (22), Ягнятин (3).

⁵⁵ Науленко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. Киев, 1975, карта

А. П. МОЦЯ

Население Поросья древнерусского времени по данным некрополей

Резюме

В статье использованы материалы всех известных в настоящее время в Поросье некрополей периода Древней Руси. На этой территории на протяжении многих лет исследовались курганные древности кочевников и славян, а также грунтовые могильники XI—XIII вв. Полученные данные говорят о том, что разноэтнические группы населения, густо заселявшие южные рубежи древнерусского государства, взаимно влияли друг на друга вследствие тесных контактов между собой. Славяне, которых было гораздо больше, постепенно ассимилировали кочевников.

Ю. С. АСЕЕВ, В. О. ХАРЛАМОВ, І. І. МОВЧАН

Дослідження архітектури Кловського собору в Києві

Відомий з літописних джерел собор Кловського монастиря був однією з найцікавіших споруд стародавнього Києва, як можна припустити, зважаючи на обставини його побудови та особу замовника. Давньоруські літописи бідні на згадки про будівельну діяльність, як правило, відзначали лише визначні події в цій галузі. Про будівництво Кловського собору є кілька писемних повідомлень. Так, у «Повісті времінних літ» під 1108 р. у статті, де йдеться про заснування Михайлівського Золотоверхого собору, закінчення будівництва кам'яної трапезної в Печерському монастирі та канонізацію Феодосія, записано: «Все же лето кончаша верх святым Богородица на Клове, заложеней Стефаном игуменом печерским»¹. Перед тим, під 1096 р., у розповіді про напад половців літописець повідомляє: «и въжгоша Стефанов монастырь, и деревне, и Германы»².

Докладні відомості про спорудження Кловського монастиря подає Печерський патерик. В різних його редакціях пишеться: «Егда же Стефанъ игуменъ демественикъ из монастыря изгнатъ бысть и видѣвъ преславнаа чудеса, како мастера придоша и икону носяще и Царицино видѣніе, Влахернъ, повѣдаша,— и сего ради семъ Влахернскую церковь на Кловѣ създа»³, І далі: «Онъ же, присно поминаемый Стефанъ... състави себѣ монастырь на Кловѣ и церковь възгороди въ имя святыя Богородица, и нарекъ имѧ ей, по образу сущаго въ Константина градѣ, иже Влахернъ»⁴. В наступних розділах згадується про те, що «досточудный же и именный Стефанъ... пакы по отществии изъ монастыря състави на Кловѣ свой монастырь»⁵. В пізнішій редакції Патерика є таке свідчення: Стефан «состави себе Монастирь недалече Печерскаго на Кловѣ, и церковь в нем каменну сооружи в имя Пресветая Богородицы, в память положения чистыя ризы ея, по образу сущаго в Константинополе граде, еже во Влахерне»⁶.

З Печерського монастиря Стефана було вигнано в 1078 р., в зв'язку з чим дослідники стародавнього Києва саме цим роком датують і закладення Кловського монастиря, і початок будівництва його кам'яного собору. М. М. Закревський прийшов до висновку, що Стефан по-

¹ Повесть временных лет. М.; Л., 1950, ч. 1, с. 187.

² Там же, с. 151.

³ Патерик Печерского монастыря.— В кн.: Памятники славяно-русской словесности. Спб., 1911, с. 9.

⁴ Патерик Печерского монастыря, с. 57.

⁵ Там же, с. 60.

⁶ Патерик Киево-Печерский. Киев, 1914, с. 18.

чав будувати собор, але не закінчив і полові спалили незавершену будову⁷. Такої думки дотримувався і М. І. Петров⁸. П. П. Толочко вважає, що Кловський собор було закінчено будівником до 1096 р., бо Стефан, коли приїздив у Київ з Володимира в 1091 р., зупинявся в ньому. Період від початку будівництва в 1078 р. до завершення в 1108 р. здавався досліднику занадто довгим⁹. Проте ні з літописних джерел, ні з відомостей Патерика не випливає, що кам'яний собор було закладено в 1078 разом із заснуванням монастиря. Більше того, у ряді редакцій Патерика прямо зазначено, що Стефан «съставил» монастир і «взгороди» в ньому церкву, але це можна віднести лише до дерев'яної споруди. Мабуть, досить неясний літописний вираз, який в Іпатському списку подано так: «І пожгоша монастырь Стефанич, деревне и Германнич», слід читати без коми після слова Стефанич. При цьому стає зрозумілим, що йдеться про дерев'яні споруди Стефанового монастиря, а не про кам'яний собор, який, певно, в той час будувався, бо Стефан помер за два роки до того, у 1094 р.

Отже, найбільш вірогідним часом спорудження собору є 90-ті роки XI — початок XII ст. Собор міг заснувати сам Стефан під час перебування у монастирі в 1091 р. Смерть його в 1094 р. і пожежа 1096 р., очевидно, затримали будівництво, завершене за повідомленням «Повісті временних літ» у 1108 р. У стародавньому Києві великі будівлі споруджували князі, які мали можливість вкладати в це будівництво державні кошти, або громадяни (як, наприклад, споруджувався Успенський собор Печерського монастиря). Навіть боярам не під силу були такі значні витрати. Спорудження Кловського собору в цьому відношенні є винятком: воно, за приблизними підрахунками, коштувало п'ять тисяч гривен. Таку суму міг мати у своєму розпорядженні Стефан, який був близьким боярином Ізяслава Ярославича, «majordomom» його двору, представником найбагатших кіл київського боярства. Крім того, як єпископ Володимирський він мав великі кошти. З приводу того, що здебільшого при заснуванні монастирів спершу будували дерев'яну церкву, а згодом — муріваний собор, то тут можна навести приклад Печерського, Дмитровського, Спаського монастирів у Києві та ін.

До останнього часу місцевознаходження Кловського собору було не з'ясоване. На Кловському пагорбі в середині XVIII ст. був споруджений Кловський палац, що належав Києво-Печерській лаврі. Як писав М. Ф. Берлінський, ще на початку XIX ст. за ним було видно руїни стародавнього Кловського собору¹⁰, проте М. М. Закревський заперечував це, бо, за його свідченням, у XVIII ст. за палацом лаврські монахи побудували численні льохи¹¹. М. І. Петров вважав, що собор був розташований на місці, де стоїть Єпархіальне училище, тобто Кловський палац¹². М. К. Каргер зазначав: «Жодних залишків цього (Кловського) монастиря до цього часу на Клові виявлено не було»¹³. У 1963 р. у садибі школи № 77 по вул. Карла Лібкнекта (кол. Левашовській) № 25, за 150 м на захід від Кловського палацу (приміщення музею Великої Вітчизняної війни) П. П. Толочко виявив мурування стародавньої споруди, яку дослідник переконливо атрибутував як залиш-

⁷ Закревский Н. Описание Киева. М., 1868, с. 386.

⁸ Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. Киев, 1897, с. 89.

⁹ Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. К., 1972, с. 156—157.

¹⁰ Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города. Спб., 1920, с. 57, 174.

¹¹ Закревский Н. Вказ. праця, с. 387.

¹² Петров Н. И. Вказ. праця, с. 89.

¹³ Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л., 1961, т. 2, с. 422.

ки Кловського собору¹⁴. Біля залишків фундаменту П. П. Толочко відкрив і дослідив цікаву двокамерну гробницю, стінки якої було складено з цегли-плінфи та перекрито шиферними плитами.

У 1974—1975 рр. розкопки споруди продовжував загін Київської експедиції ІА АН УРСР¹⁵. Як показали подальші дослідження, відкриті П. П. Толочком фрагменти стародавніх фундаментів — це все, що від них збереглося. Було виявлено лише фундаментні рови, заповнені будівельними залишками та землею; не тільки стіни,

Рис. 1. Загальний вигляд розкопок Кловського собору.

але й всі фундаменти, за винятком невеликої частини, розібрали як будівельний матеріал для споруд XVIII—XIX ст. Дослідження велись за методикою Д. В. Мілеєва, яку він застосував при вивченні залишків церкви XI ст. у північно-західній частині Софійського заповідника, де стан пам'ятки був аналогічним (рис. 1). Це дало змогу з достатньою вірогідністю визначити план споруди і виявити в результаті досліджень особливості архітектури собору, а також зробити спробу реконструкції його первісного вигляду. Наслідки цієї роботи, що є винятково важливими для розуміння процесу розвитку архітектури XI ст., пролили світло на одне з найзагадковіших питань про значення для архітектури Київської Русі її першої кам'яної культової споруди — Десятинної церкви. В усікому разі ці дослідження заповнили досі невідому і дуже цікаву сторінку історії давньоруської архітектури.

У ході робіт довелося подолати великі труднощі. По-перше, дослідники, по суті, мали справу не з фундаментами, а лише з їх відбитками. По-друге, розкрити всю площину споруди було неможливо, бо цьому заважали численні нові будівлі: капітальний муріваний паркан сусідньої садиби, що перегороджував значну частину собору, трансфор-

¹⁴ Толочко П. П. Знахідки кам'яних фундаментів на Клові.— Археологія, 1968, т. 21.

¹⁵ Мовчан И. И., Харламов В. А. Раскопки Кловского монастыря в Киеве.— Археологические открытия 1974 года. М., 1975, с. 325—326; Мовчан И. И., Харламов В. А. Исследования древнего Клова.— Археологические открытия 1975 года. М., 1976, с. 365—366.

матерна підстанція, кам'яний будинок дитячого садка з верандою, а також лінії комунікацій та ряд ям від пізніших перекопувань. По-тре-те, план споруди, незвичний для архітектури Києва XI—XII ст., виключав можливість вести дослідження за певною, заздалегідь перед-баченою схемою. Достатньо обґрунтовано визначений план північної, центральної та західної частини собору і частково південної та східної

Рис. 2. Система кілків під фундаментами південної стіни.

частини, де дослідження провадилися окремими шурфами. В результаті було виявлено систему стрічкових фундаментів великої, прямокутної в плані споруди розмірами 33×33 м (без апсид).

Характер кладки фундаментів дуже цікавий і багато в чому по-дібний до конструкції фундаментів Десятинної церкви. Після розплю-нування споруди на місцевості (азимут споруди — 90°), по всьому плану і на деяку відстань (до 180 см) від його країв було вийнято землю до материкового ґрунту. По всій цій площі забито в порядковій системі кілки довжиною 40—50 см, діаметром 5—6 см, на відстані один від одного 40—45 см (рис. 2). В перетині вони чотиригранні, іноді — круглі, тобто дуже подібні до кілків під апсидною частиною Десятинної церкви (довжина — 50 см, діаметр — 5—7 см)¹⁶.

Система розташування кілків під Кловським собором відрізняється від системи їх під Десятинною церквою тим, що в останньому випадку вони були забиті по всій ділянці апсидної частини та під стрічковими фундаментами решти споруди, в той час як у Кловському соборі — під всією площею храму (рис. 3). Кілки під фундаментами будівель X—XI ст. виявлено під час дослідження палацових споруд біля Десятинної церкви — південної (Д. В. Мілеев і С. П. Вельмін) і західної (С. П. Вельмін)¹⁷, церкви XI ст. у південно-західній частині Софійського заповідника (Д. В. Мілеев)¹⁸. Нещодавно С. О. Висоцький простежив під фундаментами київських Золотих воріт таку систему

¹⁶ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 32.

¹⁷ Там же, с. 71—74.

¹⁸ Там же, с. 229.

му кілків, причому вони були 55—60 см завдовжки та 5—8 см завширшки, а відстань між ними становила 15—17 см¹⁹. Питання про те, для чого застосовувалися такі заходи, неодноразово порушувалося дослідниками. Очевидно, це мало на меті ущільнення ґрунту під фундаментами і, можливо, запобігало його випинанню.

На вирівняній площині мурувалися фундаменти, і коли вони були виведені на рівень денної поверхні, простір між ними заливався землею разом з будівельними залишками (часто у вигляді вапняного розчину та битого каміння). Так було споруджено фундаменти апсидної частини Десятинної церкви. Цей метод відрізняється від звичайного, використовуваного на Русі, коли каміння забутовувалося у фундаментні рови і заливалося розчином. Поміж рядами кілків вздовж фундаментів було покладено колоди дерев'яних субструкцій, обтесані на чотири сторони, розміром в перетині 20 × 20 см. Субструкції виявлено в різних частинах споруди. Колоди клалися від двох до п'яти рядів по ширині фундаменту.

Цікаву особливість досліджено на ділянці, де зафіксовано сліди фундаменту південної апсиди (рис. 4). Між рядами кілків колоди субструкцій було покладено поперек напряму півкола апсиди, «віялом». Таку систему ми виявили під фундаментами апсид Михайлівського собору в Переяславі-Хмельницькому (1089 р.) під час досліджень у 1975 р. Фундаменти, як це можна бачити на залишках іх у західній частині споруди, мурувалися з великих валунів каміння на вапняному розчині із значною кількістю цем'янки. Розчин дуже нагадує той, що використано під час будівництва Успенського собору Печерського монастиря. Товщина фундаменту — 180—190 см, що може свідчити про наявність обрізів до 10 см. Фундамент закладався на глибину до 1,25 м. Стіни, певно, мурувалися змішаним способом. Численні уламки цегли в розвалах та будівельних залишках,

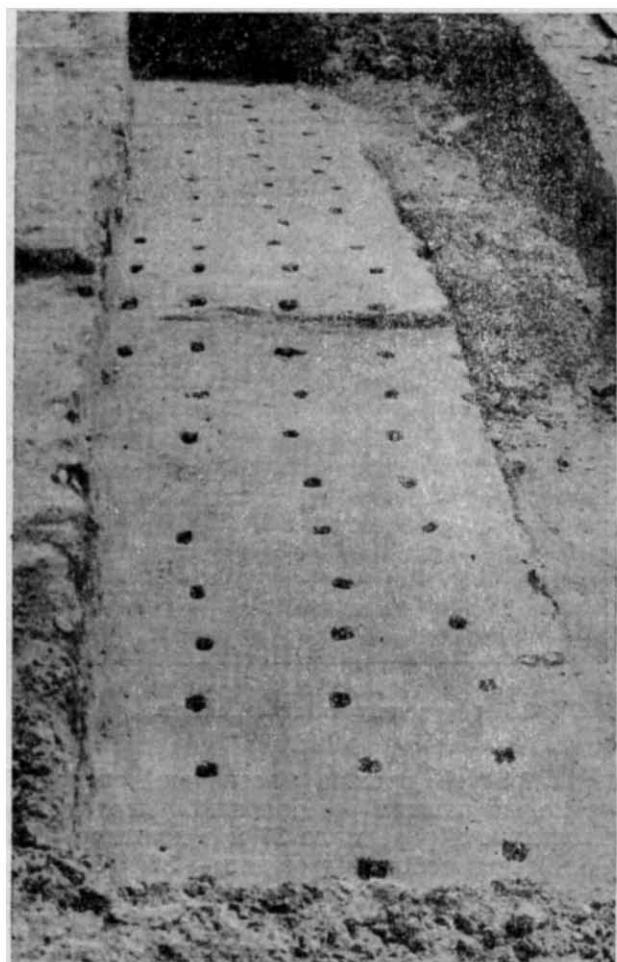

Рис. 3. Сліди кілків під фундаментами північної стіни.

¹⁹ Висоцький С. О., Лопушинська Є. І., Холостенко М. В. Архітектурно-археологічні дослідження Золотих воріт у Києві в 1972—1973 рр.— В кн.: Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976, с. 68.

а також окремі більш-менш цілі зразки (*in situ* вдалося виявити лише одну плінну) свідчать про те, що в основному вони мали розміри $34 \times 29 \times 4$ см, тобто типові для кінця XI ст. (розмір цегли Успенського собору — $35 \times 28 \times 4$ см). Серед будівельних залишків багато уламків овруцького шиферу, фрескового двошарового тинку.

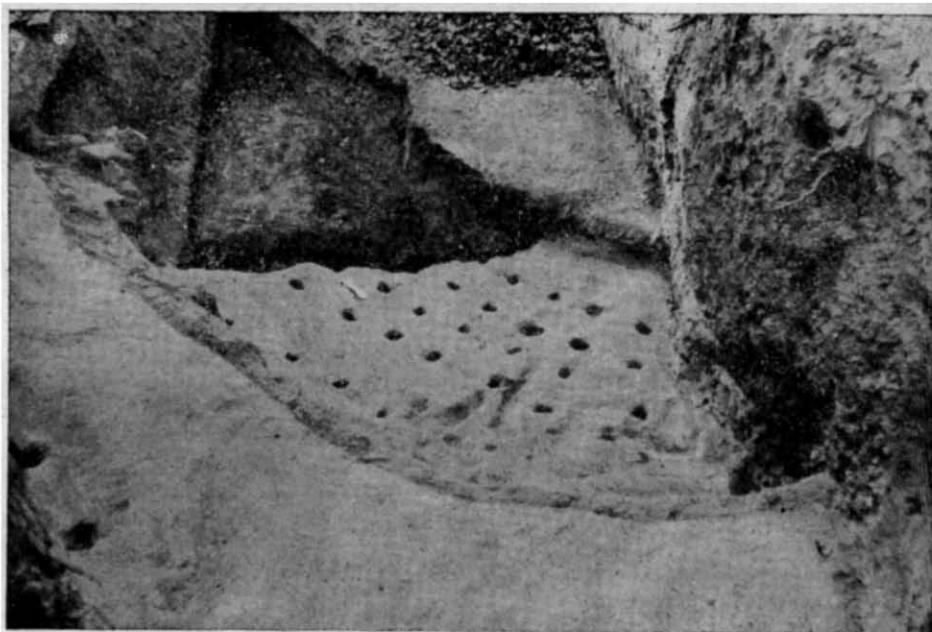

Рис. 4. Сліди фундаменту південної апсиди.

Передусім вражає у розкопаній споруді її масштаб. Для порівняння можна навести розміри найбільших давньоруських будівель Києва: Десятинна церква мала 37 м в довжину (без апсид) і 34 м в ширину; Софійський собор, відповідно, — 38×54 , Успенський собор Печерського монастиря — 35×25 , а церкви XII ст. були таких розмірів: Пирогоща — 15×14 м, Кирилівська — 17×15 м і т. д. Отже, здавалося б, Кловський собор, що мав площину 33×33 м, за своєю монументальністю наближався до найбільших храмів Києва. Проте аналіз плану споруди спростував це враження. Сам план з першого погляду виділявся своєю незвичайністю: це був п'ятинефний храм, оточений з трьох боків широкими галереями (рис. 5). В основі плану не важко визначити його центральне ядро — восьмистовпний хрестовокупольний храм, розмірами 22 на 18 м (без апсид) (рис. 6). Він оточений внутрішніми вузькими і широкими зовнішніми галереями. Вся споруда в цілому дуже нагадує Десятинну церкву, основу якої становить шестистовпний хрестовокупольний храм розмірами 22×18 м, що з другої половини XI ст. буде домінувати у давньоруській (переважно, монастирській) архітектурі і знайде свій рафінований вираз у типі Успенського собору Печерського монастиря (рис. 7). Правда, тип восьмистовпного храму, до якого належить Кловський собор, трапляється рідко, і як аналогію йому можна навести Спаський собор у Чернігові та Борисоглібський у Вишгороді.

Фундаменти західної стіни споруди дають дуже цікаву деталь. Стрічки внутрішніх поздовжніх фундаментів уриваються перед витягнутим на всю ширину центрального ядра приміщенням, виступаючи у це приміщення лопатками. Оскільки подібних лопаток немає на дру-

гому боці, то можна припускати, що воно не було перекрите склепінням і, можливо, являло собою замкнутий внутрішній дворик. Немає сумніву, що собор мав хори. Сходи на них, найімовірніше, могли розміщуватися у квадратних в плані приміщеннях по боках «дворика», тобто вони ризолітами виступали на західному фасаді. Подібний

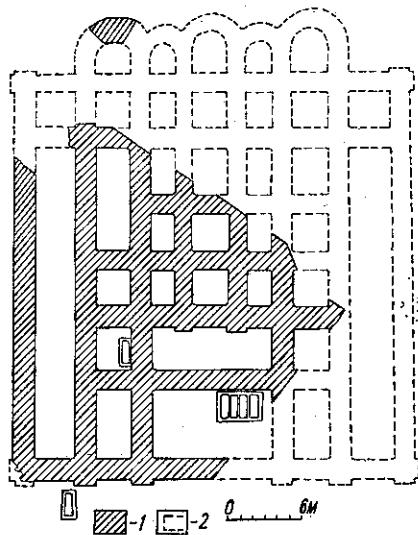

Рис. 5. План фундаментів Кловського собору за розкопками 1974—1975 рр.:

1 — розкопана частина фундаментів храму;
2 — реконструйована частина фундаментів храму.

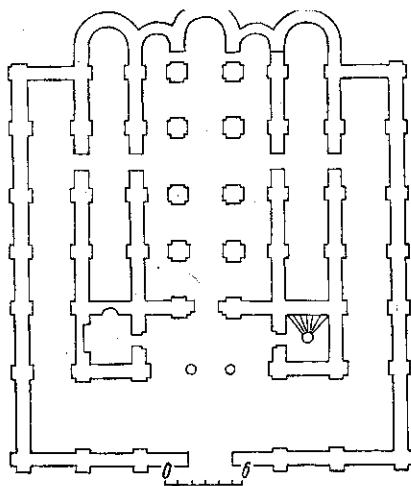

Рис. 6. Спроба реконструкції плану Кловського собору.

прийом використано у церкві Спаса на Берестові, де в ризоліті, що виступає на південний фасад, влаштовано сходи на хори, а в тому, що виходить на північний фасад,— усипальню і, може, хрещальню. У Кловському соборі ці приміщення, певно, розташовувалися в такому порядку: праворуч була сходова башта, ліворуч, на першому поверсі,— усипальня, про що побічно свідчить гробниця від знайденого тут поховання (рис. 8).

Можливо, приміщення перед основним ядром Десятинної церкви також являло собою замкнутий дворик, а в сусідньому приміщенні праворуч, мабуть, стояла сходова башта. Внутрішні галереї, що оточують центральне ядро, по ширині дорівнювали середньому нефу. Певно, над ними розміщувалися широкі хори. В нижньому поверсі тут мали бути бокові нефи, що закінчувалися апсидами, широкими і, певно, низькими, як у Софійському соборі Новгорода. Північна та південна зовнішні галереї мали ширину близько 4 м, а західна — до 6 м. Подібний характер плану галерей і в Десятинній церкві, де північна й південна галереї були завширшки близько 6 м, а західна — 8 м. На відміну від Софійського собору та Десятинної церкви галереї Кловського собору не мали стрічкових фундаментів (крім двох стрічок з західного боку, що відповідали напрямку північної та південної стін центрального ядра споруди). Це дає підставу вважати, що їх було перекрито не склепінням, а балками.

У центральному приміщенні західної галереї містилася чотирикамерна гробниця. Кожну камеру потиньковано всередині і пофарбовано в червоний колір. Ще одну гробницю було виявлено поза межами споруди, біля її північно-західного рогу. Про поховання

в Кловському соборі свідчать літописні повідомлення, зокрема під 1112 р. «Того же лета преставися Давид Ігоревичъ, месяца майя в 25, и положено бысть тело его в 29, в церкви богонаша Влахерне на Клове»²⁰.

На жаль, неможливо дослідити апсидну частину храму. Виявлено лише частину апсидного півкола, що нею закінчувалася внутрішня північна галерея. Оскільки стала відомою точка її закінчення, то про-

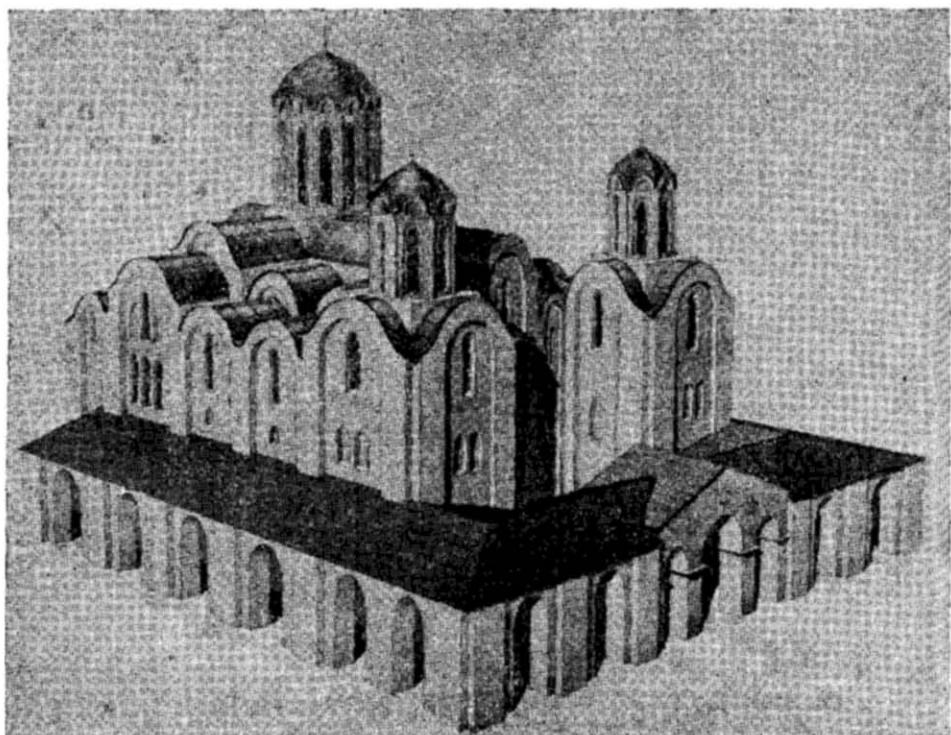

Рис. 7. Слобода реконструкції зовнішнього вигляду Кловського собору.

довжуючи лінії сторін центрального та бокових нефів, можна визначити форми й розміри центральної та бокових апсид. Вище Кловський собор порівнювався з Десятинною церквою: остання, на нашу думку, була для нього взірцем. Як відомо, Десятинна церква присвячена Влахернській богоматері. Досить переконливим є висновок А. Г. Кузьміна, що тут в XI ст. діяв гурток з оточення князя Ізяслава. Політичні погляди цього гуртка відзначалися прозахідними тенденціями²¹. До нього, безперечно, належав і засновник Кловського собору Стефан, який був вельможею Ізяслава. Згодом, ставши ігуменом Печерського монастиря, Стефан очолив партію, що об'єднувала освічених людей, таких як Никон, Варлаам, Єфрем (згодом єпископ Переяславський), літописець Нестор та ін.²² У далішому, в результаті сутінки цієї партії з партією «регористів» («простець», які виступали проти політичної лінії керівництва монастиря), печерські монахи, яких, за словами Патерика, «діавол ражъже ихъ на гнѣвъ»²³, Стефана «отъ игуменства

²⁰ Повесть временных лет, с. 195.

²¹ Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. М., 1977, с. 203, 205.

²² Приселков М. Д. Нестор Летописец. Лг., 1923, с. 35—36.

²³ Патерик Печерского монастыря, с. 57.

бтагнаша». Останній споруджує свій монастир і також присвячує його Влахернській богоматері, беручи за взірець Десятинну церкву.

Результати дослідження 1975 р. дають можливість повернутися до гіпотези, яку висловив М. В. Холостенко, щодо двох рисунків А. ван Вестерфельда 1651 р., де зображено церкву типу Успенського собору Печерського монастиря. М. К. Каргер ототожнював її з Михайлівським Золотоверхим собором²⁴. Аргументовано спростовуючи цю думку,

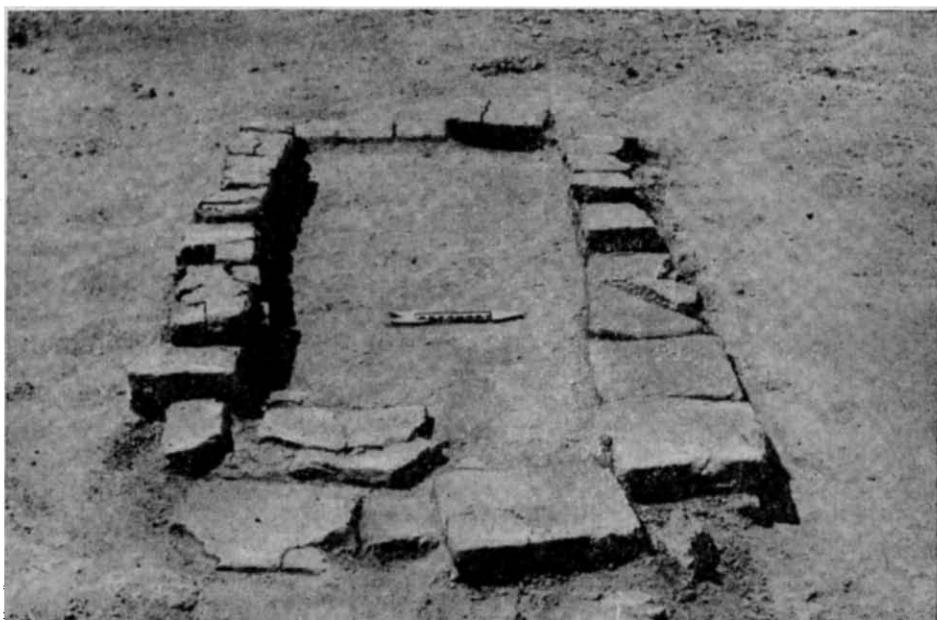

Рис. 8. Гробниця у північно-західній частині храму.

М. В. Холостенко припускав, що на згаданих рисунках зображеноКловський собор²⁵. При цьому він зазначав, що «далше вивчення руїн має остаточно це з'ясувати». Оскільки на рисунку А. ван Вестерфельда представлено тринефний храм, а Кловський собор виявився п'ятинефним та ще й з галереями, то, безперечно, художник малював іншу споруду кінця XI чи початку XII ст., атрибутувати яку поки що немає підстав.

Ю. С. АСЕЕВ, В. А. ХАРЛАМОВ, И. И. МОВЧАН

**Исследование архитектуры
Кловского собора в Киеве**

Р е з ю м е

Построенный на рубеже XI и XII вв. собор Кловского монастыря в Киеве неоднократно упоминался в древнерусских письменных источниках. Однако до 1963 г. его местонахождение было неизвестно. В 1974—1975 гг. отрядом Киевской экспедиции ИА АН УССР были произведены исследования остатков собора. Фундаменты здания оказались почти полностью разобранными, и план его был определен по отпечаткам на грунте подошвы фундаментов. Собор оказался большой постройкой,

²⁴ Каргер М. К. Вкз. праця, с. 284—286.

²⁵ Холостенко М. В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та конструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври.— В кн.: Археологічні дослідження стародавнього Києва, с. 160—161.

центральным ядром которой являлся трехнефный восьмистолпный крестовокупольный храм, окруженный внутренними галереями. Снаружи здание окружал еще один ряд галерей, которые, судя по тому, что в них отсутствовали пилasters, были перекрыты деревянными балками. Отсутствие пиластров на внутренней стене наружной галереи перед западным фасадом дает основание предполагать, что между ней и западным фасадом находился внутренний дворик.

В процессе исследований была изучена своеобразная система возведения фундаментов, при которой земля вынималась по всей площади постройки, после чего всю площадку укрепляли многочисленными рядами колышков. Затем укладывали по периметру стен жестко соединенную систему лежней и на вей возводили фундаменты здания.

Исследования Кловского собора открыли неизвестную и исключительно интересную страницу истории киевского зодчества конца XI — начала XII веков.

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК

До палеолітичної карти Нижнього Подністров'я

В 1968 р. Дністро-Дунайська новобудовна експедиція Інституту археології АН УРСР, очолювана М. М. Шмаглієм, проводила розкопки курганних могильників у Біляївському та Овідіопольському районах Одеської області. Паралельно, під керівництвом В. М. Гладиліна, велися пошуки палеолітичних місцезнаходжень, яких за сезон було відкрито десять. За топографічними умовами розташування їх можна поділити на дві групи.

Два місцезнаходження першої групи — Біляївка і Маяки — розташовані на краю 10—12-метрової лесової тераси лівого берега Дністра. Тераса підіймається безпосередньо над заплавою річки. Вісім місцезнаходжень другої групи виявлено за кілька кілометрів від Дністра на найвищих вододільних ділянках плато.

Місцезнаходження Біляївка відкрите за 1 км нижче по лівому березі Дністра, поблизу південної околиці районного центру Біляївка. Оброблений кремінь був зібраний на площі 100×50 м, на місці, утвореному першою надзаплавною терасою Дністра та балкою, що її прорізує. Площа стоянки дуже поорана невеликим кар'єром, з якого брали глину, ґрунтовою дорогою та ярками. Зачистка дала чотири оброблені кремені, що залягали на глибині 0,35 м на межі гумусу та лесовидного суглинку. Гумус у цьому місці досягав 0,30 м товщини. Fauna не виявлена.

Зібраний кремінь покритий досить густою молочно-білою патиною, що переходить на деяких виробах у менш інтенсивну біло-голубу. Значна частина виробів має валнякову кірку. Як сировину для виготовлення знарядь мешканці стоянки використовували гальковий кремінь та жовна з місць його первинного залягання. Про це свідчать два види первинної кірки, що збереглися на виробах.

Типологічний список виробів місцезнаходження Біляївка:

нуклеуси підконічні, одноплощадкові та їх уламки — 5 (рис. 1, 1, 2); нуклеуси атипові і нуклеподібні уламки — 5; пластини і їх уламки — 10; відщепи та лусочки — 190; уламки кременю — 10.

Знаряддя: відщепи з ретушшю (рис. 1, 6) — 3; зубчасті знаряддя на масивних сколах (рис. 1, 3) — 2; скребок кінцевий на пластинчастому відщепі (рис. 1, 4) — 1; уламок пластини з віймками — 1; уламок вістря, ретушованого по двох краях (рис. 1, 5) — 1. Всього виявлено 228 виробів.

Загальний вигляд інвентаря дає підставу віднести цей комплекс до пізнього палеоліту. Більш точне його культурно-хронологічне визначення неможливе в зв'язку з нечисленністю зібраної колекції.

Оброблені кремені пізньопалеолітичного типу було зібрано на південній околиці с. Маяки, Біляївського району, на південь від обсерваторії, поруч з Маяцьким усатівським поселенням. Топографічні умови подібні до попередніх. Загальна кількість знахідок — 134 кремені. До колекції входять два призматичних одноплощадкових нуклеуси, дев'ять

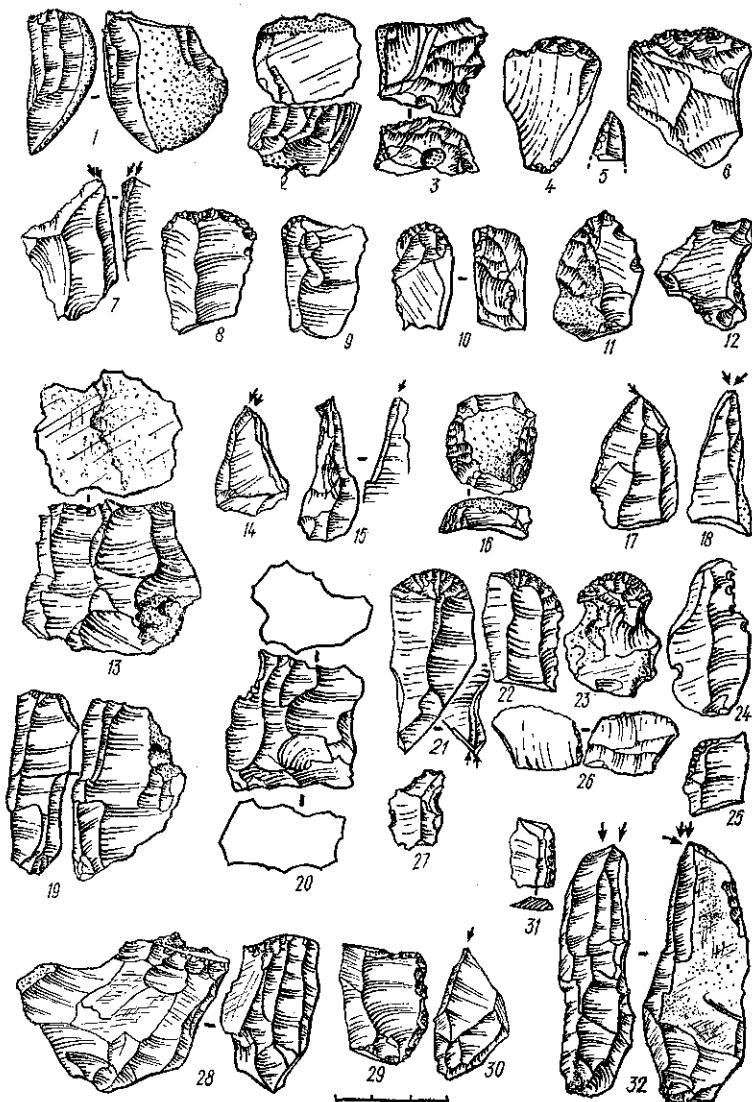

Рис. 1. Крем'яний інвентар місцевонаходжень.
Біляївка (1—6); Маяки (7—12); Висока Могила 1 (13—16); Висока
Могила 2 (17, 18); Висока Могила 3 (19—27); Висока Могила 5
(28—30); Висока Могила 4 (31, 32).

атипових нуклеусів і нуклеподібних уламків, п'ять цілих пластин та уламки, 90 відщепів і лусочок, 20 уламків кременю. До категорії знарядь місцевонаходження належать три відщепи з виїмками (рис. 1, 12) та два з ретушшю (рис. 1, 11); скребки — кінцевий (рис. 1, 8), високої форми (рис. 1, 10), на відщепі (рис. 1, 9); різець кутовий багатофасетковий (рис. 1, 7).

Переходимо до опису другої групи місцевонаходжень. У зв'язку з будівництвом зрошувальних систем по найбільш високих вододільних ділянках плато прокладалися канави глиною до 1,5 м. У викидах з них, а також на прилеглих орніх землях і було зібрано крем'яні вироби. В межах одного місцевонаходження вони мають різний ступінь патинізації. Одні кремені зовсім непатинізовані, інші вкриті густою молочно-білою патиною, але у більшості вона плямиста. Є також ділянки поверхні з вапняковою кіркою. Знайдені первинні відщепи та

жовна свідчать, що на місцезнаходженнях використовувався як гальковий, так і жовновий кремінь.

За 4—5 км на північний схід від с. Маяки, Біляївського району проводилися розкопки могильника в урочищі Висока Могила. На території самого могильника та в його околицях зафіковано п'ять місцезнаходжень пізньопалеолітичного кременю.

Місцезнаходження Висока Могила 1 займає площину (100×30 м), що безпосередньо прилягає до південно-західної поля центрального кургану могильника з топографічною вишкою. Всього тут зібрано 87 оброблених кременів. Серед них — три нуклеуси підконусовидні одноплощадкові (рис. 1, 18), один призматичний двоплощадковий, сім атипівих та нуклеподібні уламки. Відщепів налічується 35, цілих пластин та іх уламків — 6, уламків кременю — 30. Серед знарядь — різець боковий на відщепі (рис. 1, 15) і кутовий на нуклеподібному уламку (рис. 1, 14); скребок на куті відщепа та подвійний на відщепі (рис. 1, 16). Можливо, останній свідчить про порівняно пізній вік комплексу в межах пізнього палеоліту.

За 150 м від центрального кургану могильника на північний схід розташоване місцезнаходження Висока Могила 2. З 73 знайдених тут кременів — чотири нуклеуси конічні, одноплощадкові, шість нуклеподібних уламків — три пластини та іх уламки, 50 відщепів, шість уламків кременю. До набору знарядь входять різці на відщепах, серединний (рис. 1, 18) і боковий (рис. 1, 17), а також відщепи з віймками (2). Приблизно за 1 км від кургану з топографічною вишкою біля лісопосадки відкрито місцезнаходження Висока Могила 3. Серед 100 зібраних тут кременів є один конічний одноплощадковий нуклеус, три двоплощадкових призматичних (рис. 1, 19, 20), вісім атипівих і нуклеподібних уламків, дев'ять пластин та іх уламків, 65 відщепів, сім уламків кременю. Серед знарядь є кінцеві скребки: один на масивній пластині, комбінований з серединним багатофасетковим різцем (рис. 1, 21), другий — на пластині зі скошеним робочим краєм (рис. 1, 22), третій — на подовженому відщепі (рис. 1, 23). Крім того, трапився уламок досить великого сегмента (рис. 1, 26), а також скребок на відщепі (рис. 1, 25), відщеп і пластина з віймками (рис. 1, 24, 27). Знахідка сегмента, можливо, свідчить про ранньомезолітичний вік пам'ятки. Аналогії цьому типу виробів дає стоянка Білолісся Одеської області.

За 3 км від того ж кургану на північний схід розташоване місцезнаходження Висока Могила 5. Тут знайдено 33 оброблених кремені, серед яких три конічних одноплощадкових нуклеуси (рис. 1, 28), 19 відщепів, три пластини, чотири уламки кременю. В колекції є також чотири знаряддя: кінцевий скребок на подовженому відщепі, різець серединний та кутовий (рис. 1, 30), уламок пластини з ретушшю (рис. 1, 29).

Дещо відрізняється за своєю топографією від інших пунктів Висока Могила 4. Тут кремені було зібрано на ріллі в середній частині право-го схилу балки, за 2 км на північний схід від урочища Висока Могила. У складі колекції 67 екземплярів, зокрема два нуклеподібних уламки, два відбійники, 45 відщепів, 13 уламків кременю, три пластини та іх уламки. Серед знарядь два екземпляри: поліедричний різець — ретушер на призматичному нуклеусі (рис. 1, 32) та уламок пластини з притуленим краєм (рис. 1, 31).

В околиці с. Єфимівка, Овідіопольського району за 300 м на схід від нього обстежено ще один курганий могильник, де зібрано 31 оброблений кремінь. Привертає увагу сплющений нуклеус з однією сковою площеадкою, що загалом має пізній і досконалій вигляд (рис. 2, 1). На відміну від шести знахідок, покритих густою білою паутиною, він зовсім не патинований. До колекції входять два нуклеподібних уламки, 16 відщепів, п'ять уламків кременю. Серед знарядь

наявні два кінцеві скребки (рис. 2, 4, 5) і два високої форми на кінці масивних сколів, а також два відщепи з ретушшю (рис. 2, 2, 6) та уламок знаряддя з віймками (рис. 2, 7).

За 1 км на південний захід від першого місцезнаходження розташоване друге — Єфимівка 2. Оброблених кременів знайдено 17. Серед нуклеусів — один конічний одноплощадковий та чотири нуклеподібних уламки. Є шість відщепів та три уламки кременю. Серед знарядь — один

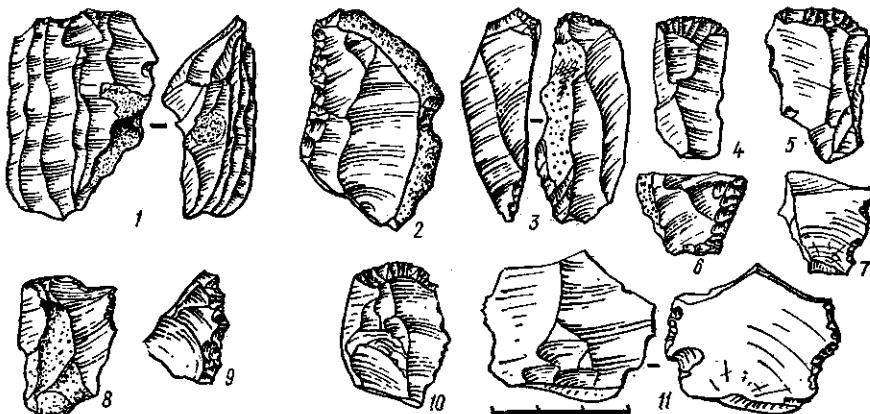

Рис. 2 Крем'яний інвентар місцезнаходжень.
Єфимівка I (1—7); Єфимівка II (8, 9); Миколаївка (10, 11).

кінцевий скребок на сколі (рис. 2, 8), відщеп з віймкою та зубчасте знаряддя на відщепі (рис. 2, 9).

Поблизу с. Миколаївка, Овидіопольського району за 300 м на північ від села розкопувався курганий могильник. Тут знайдено 12 кременів, у тому числі конічний одноплощадковий нуклеус, вісім відщепів, кутовий різець на відщепі, знаряддя з віймкою (рис. 2, 11), кінцевий скребок (рис. 2, 10).

Слід звернути увагу на досить незвичайні топографічні умови більшості описаних місцезнаходжень, що займають найбільш підвищені вододільні ділянки плато. Висока заселеність плато на певних етапах палеоліту дає можливість сподіватися відкриття нових пам'яток у цьому районі Нижнього Подністров'я.

Л. Л. ЗАЛИЗНЯК

К палеолитической карте Нижнего Поднестровья

Резюме

Работа посвящена публикации десяти позднепалеолитических местонахождений, открытых Днестро-Дунайской новостроечной археологической экспедицией в 1968 г в Беляевском и Овидиопольском районах Одесской области. Обращают на себя внимание довольно необычные топографические условия восьми из них, а именно — водораздельные участки плато. Возможно, это наблюдение окажется полезным при разведках памятников палеолита в Нижнем Поднестровье.

Мезолітичні знахідки на Горині

Мезолітичні пам'ятки в долині р. Горині почали вивчатися після Великої Вітчизняної війни. У 1948 р. у верхів'ях Горині побувала маршрутна археологічна експедиція під керівництвом М. Я. Рудинського, яка проводила вивчення палеоліту і епіпалеоліту на вододілі приток Прип'яті і правої притоки Дністра — Серета¹. Практичні наслідки експедиції виявилися незначними, але намічена вказаним автором перспектива дослідження цієї території викликає великий інтерес. Дуже цінні його спостереження над розподілом Поділля на «теплу» (звернену до Дністра) і «холодну» (звернену до Прип'яті) частини, що певною мірою відображені і в археологічному матеріалі. Важливі також міркування М. Я. Рудинського про необхідність пошуків у цьому районі пам'яток найдавнішого свідеру.

Значні польові результати були досягнуті під час робіт у 1950, 1952 рр. спеціального загону Волинської експедиції Інституту археології АН УРСР. Цей загін, у складі якого працював і автор, особливу увагу приділив збиранню дрібних мезолітичних знахідок. Найбагатший пункт виявив В. І. Канівець на середній Горині поблизу с. Корост, Степанського району, Ровенської області в урочищі Обурки. Це невеликий, вузький, але дуже довгий (2,5 км) піщаний масив посередині заплави Горині напроти села. На його північному кінці розташований хутір с. Корост, а на південному — велика дюна (200×X 150 м), де знайдена величезна кількість розщепленого кременю: тисячі відщепів, понад 100 пластинок, близько 30 нуклеусів і ряд цікавих знарядь. Майже весь кремінь однакового походження, поширенний по всій Горині. Він являє собою різновид «волинського» — сірий, димчастий, зрідка з невеликими світлими плямами. Відхилення від цього типу становлять, передусім, різні відтінки сірого кольору, а також кварцитоподібні варіанти. Є кремінь дуже прозорий, який має непрозорі плями різної величини.

Всі нуклеуси стоянки Корост виготовлені з сірого димчастого кременю. 20 з них мають по дві ударні площини, косо поставлені до площини сколів, так звані призматичні. Їх довжина — 4,5—8,2 см. Дуже характерні негативи пластинок — всі вони неправильні, різної ширини і дуже нагадують довгі відщепи (рис. 1, 21). Серед оброблених ретушшю пластинок є досить правильні, прямі, але, як правило, позбавлені паралельного огранювання. За спостереженнями автора, характерною особливістю свідерської техніки є відсутність правильної і великої пластинки.

Різців зібрано близько 20. За породою кременю майже всі вони відповідають нуклеусам. За кількістю переважають бокові (10). Знайдено виготовлено, як правило, з масивних пластин, що зберігають на спинці по кілька негативів більш дрібних звичайних пластинок. Можливо, такі масивні заготовки використовувалися спеціально для різців. Вони мають косо зрізаний притуплюючо ретушшю край для упору (рис. 1, 12). Інколи такі пластини на протилежному кінці оброблено, як скребачки, тобто вони мають вигляд комбінованих знарядь (рис. 1, 13, 16). В одному випадку різець цього типу було виготовлено на відщепі (рис. 1, 14). Серединні різці — переважно на відщепах (рис. 1, 15, 17, 18). Між ними є один комбінований із скребачкою на протилежному кінці (рис. 1, 19). Виявлено лише один екземпляр кутового різця на відщепі, причому маловиразний (рис. 1, 11).

¹ Рудинський М. Я. Дубно-Кременецька палеолітична експедиція.— АП УРСР, 1952, т. 4, с. 143.

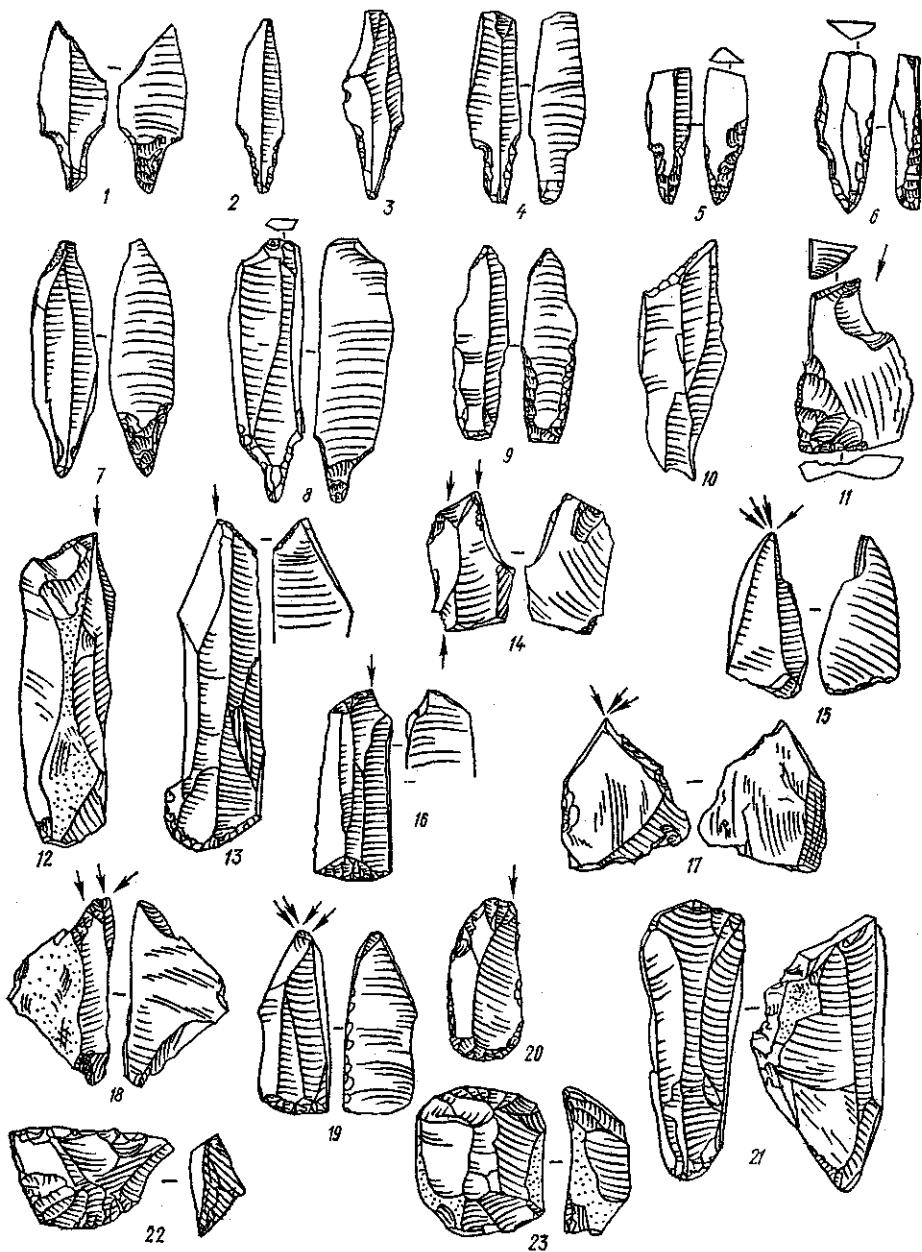

Рис. 1. Мезолітичні знахідки на Горині поблизу с. Корост (урочище Обурки):
1—10 — наконечники стріл; 11—20 — різці; 21 — нуклеус; 22, 23 — скребачки.

Переважають кінцеві скребачки, на видовжених відщепах, але є і на коротких — нігтівоподібні (рис. 1, 22). Одна скребачка має форму двобічної (рис. 1, 23). Знайдено й кілька високих нуклеоподібних екземплярів. Деякі скребачки мають ознаки різців чи різаків (рис. 1, 20). Загалом цих знарядь налічується 30. Порівняно з різцями вони значно різноманітніші за типом кременю.

З пластин виготовлено десять вістер стріл свідерського типу. Одне з них листоподібної форми, у ньому оброблена лише держачкова частина, причому тільки з черевця, плоскою ретушшю знято ударний горбик (рис. 1, 7). Друге за формою малохарактерне для свідера, ли-

ше наближене до листоподібного. Майже половину його займає держачок, оброблений плоскою ретушшю з боку черевця і по краях. Краї кінчика підправлено ретушшю з двох протилежних сторін (рис. 1, 9). Трете знаряддя скоріше нагадує проколку. Якщо це наконечник для стріли, то оброблений з усіх боків держачок занадто малий для масивного корпуса. Кінець у нього тупий і здається не має спеціальної обробки. Можливо, це невдалий або незавершений наконечник (рис. 1, 8). Далі цей кремінь ми будемо називати і в інших категоріях виробів з метою визначити загальне число знарядь, виготовлених на місці, тобто з описаних нуклеусів.

Виявлено три наконечники, дещо відмінні за кременем від решти вістер. Один виготовлено на досить акуратній пластині, правда, лише з одним ребром. Держак добре виділяється, з боку черевця — суцільна обробка, якою знято горбик. Протилежний кінець косо зрізаний притуплюючою ретушшю. Цей штучний край вістря йде під кутом майже 45° (рис. 1, 1). Другий наконечник порівняно з попереднім дуже невеликий. Він не такий масивний, виготовлений з дрібного віщепа, що має ребро. Держачок виділено тільки боковою ретушшю, вістря не оброблено. Кремінь світлий, дещо кварцитоподібний (рис. 1, 2). Третій наконечник в цілому нагадує попередній, відрізняється від нього лише дещо більшими розмірами (рис. 1, 3). Четвертий має виражений держачок, підструганий з черевця. Вістря, як і в двох описаних, не оброблене (рис. 1, 4). Далі йдуть уламки наконечників для стріл. Два з них листоподібні з підструганими держаками (рис. 1, 5), третій уламок функціонально невизначений. В плані він дуже нагадує нижню частину листоподібного наконечника, але в перерізі занадто товстий для нього. З боку черевця уламок не оброблений, краї у нього круті, як у скребачки. Це знаряддя дещо схоже на скребачку дзьобоподібної форми (рис. 1, 6).

Дві пластини з косо зрізаним ретушшю кінцем можна розглядати як різачки або заготовки для різців. Одна з них, що має тонкий протилежний кінець, нагадує грубий наконечник для стріли (рис. 1, 10).

Серед виробів, близьких за кременем до нуклеусів, є пластинка з обрубаним краєм (рис. 2, 4), мікропластинка, підправлена з боку черевця в області ударного горбика (рис. 2, 5). Зібрана також серія пластин з підправленими краями. Можливо, це вклади ² (рис. 2, 6—8).

Знайдено дві трапеції високої форми з круті ретушованими краями. Обидві помітно відрізняються від нуклеусів за типом кременю та за технікою виготовлення. Одна трапеція виготовлена на віщепі (рис. 2, 1), друга — на уламку великої пластини (рис. 2, 2). Такий тип трапецій, що мають вигляд дуже пізніх, Ян Брик називає волинськими ². Їх наявність ускладнює датування комплексу. Але цей комплекс не є винятком, навпаки, він часто повторюється в При'ятському Поліссі і навіть за його межами. О. О. Формозов пропонує для мезолітичної культури цієї території назуву свідеро-тарденузу ³. Він також наводить приклади архаїчних форм: зокрема листоподібний наконечник на півночі Європи затримується в неоліті ⁴.

До трапецій можна зарахувати і маловиразний мікроліт, що являє собою уламок пластинки з підправленою ретушшю більш широкою стороною, внаслідок чого утворилася дуга (рис. 2, 3). Такі мікроліти часто трапляються на дюнах Київщини.

² Bryk Jan. Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej części południowego Wołynia. — „Archivum Tow. Naukowego we Lwowie“. Lwow, 1928, II, t. V, z. 2.

³ Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959, с. 77.

⁴ Там же, с. 99.

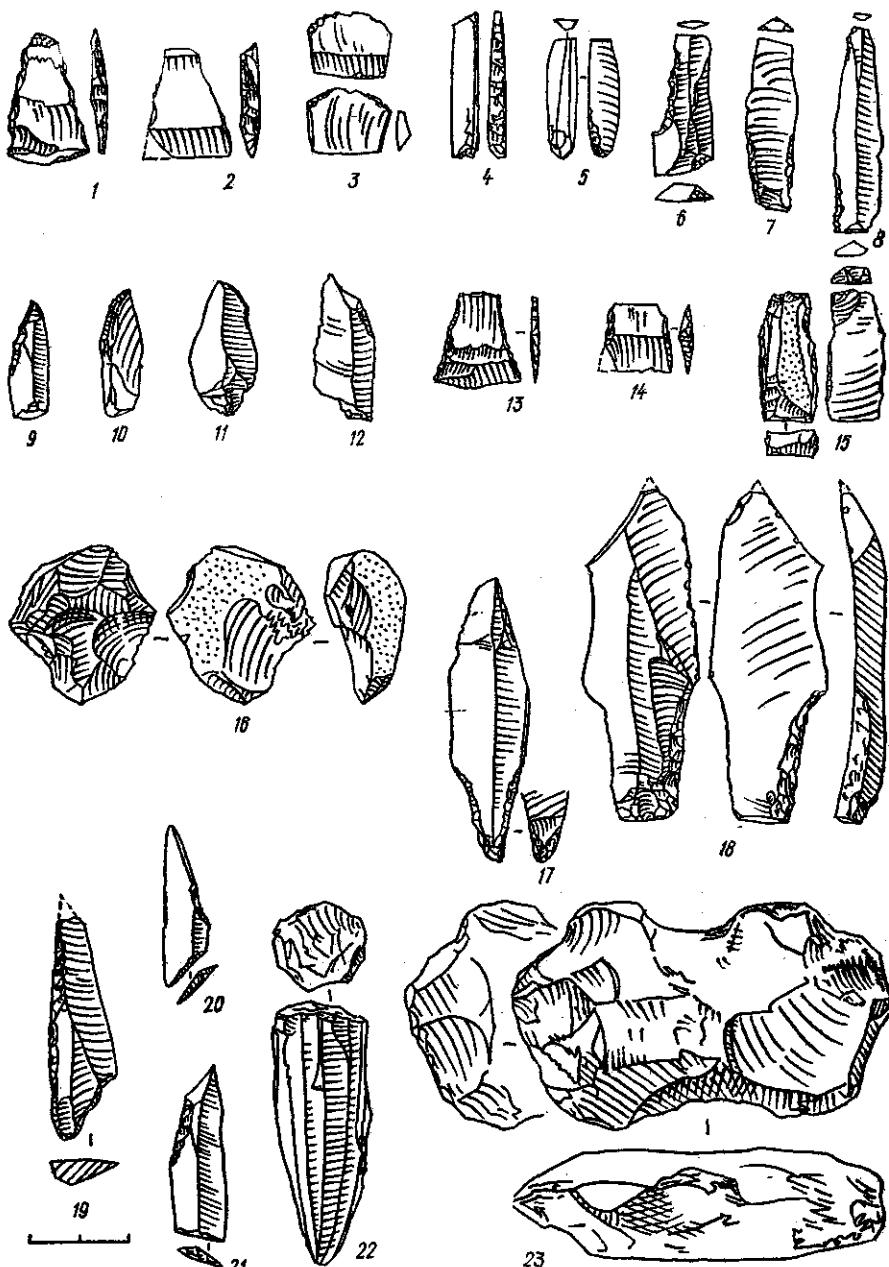

Рис. 2. Мезолітичні знахідки на Горині:

1—8 — с. Корост, урочище Обурки; 9—16 — с. Кричильськ, урочище Крушинка; 17 — верхів'я р. Вілії; 18 — с. Хрінники; 19—21 — с. Нетішин; 22 — м. Вишневець; 23 — с. Кривин.

Недалеко від описаного пункту поблизу с. Кричильськ того ж району, в урочищі Крушинка, в подібних топографічних умовах виявлено бідний, але не позбавлений цінності комплекс крем'яних знарядь. Всі вони без винятку виготовлені з типового для попереднього комплексу кременю. Тут замість призматичних нуклеусів були невеликі аморфні нуклеуси для відщепів, можливо, вони належали до рубаючих знарядь (рис. 2, 16). Серед них знайдено лише один невеликий уламок кременю з кількома негативними пластинками. Типових свідерських наконечників тут немає, але наявна серія невеликих відщепів

з косо ретушованим краєм — щось на зразок «леза кишенев'кового ножа», типу, поширеного в пізньому палеоліті Європи, а також відомого у свідерських комплексах. Протилежний кінець у них здебільшого тонкий, зручний для насаджування на тонкий держачок (рис. 2, 9—12). Одна з виявлених трапецій волинського типу «підстругана» (рис. 2, 13). Друга, широка, більш типова для тарденуазу (рис. 2, 14). У цьому комплексі є лише один серединний різець на нуклеоподібному уламку, кілька скребачок на відщепах і мініатюрне знаряддя прямокутних обрисів (рис. 2, 15), призначення якого не з ясоване.

Закінчуючи опис знахідок свідерського кола, слід згадати про недавно виявленій В. А. Товкачевським свідерський комплекс з р. Стир (околиці с. Хрінники). Привертає увагу масивний наконечник великої стріли чи дротика, близький до матеріалів Нового Млина. Оригінальною є манера обробки держака: краї його лише притуплені ретушшю з протилежних боків, ударний горбик не підстругано на відміну до розвиненої свідерської техніки (рис. 2, 18).

Переходимо до опису крем'яних виробів, зібраних у районі Заслава і Острога, де проходить межа між Волинню і Поділлям (середня течія Горині). Трохи нижче Заслава Горинь залишає свій каньйон у Подільському плато і, подолавши щебенисті перекати, розливається по широкій долині, оточеній сосновими лісами. Тут з'являються перші горинські дюни. Цю місцевість можна охарактеризувати як перший «острівець» Полісся на довгому шляху ріки від вододілу з Дністром до прип'ятських боліт.

Матеріали на цій території збиралися не лише під час робіт Волинської експедиції, але й раніше, в 1947 р. На жаль, всі знахідки поодинокі, майже не дають комплексів, тому в ряді випадків їх доцільно описувати сумарно.

Всі знайдені нами нуклеуси є призматичними або плоскими з негативами недбало знятих пластинок. Вони тотожні нуклеусам з урочища Обурек навіть за кременем. Лише в самому верхів'ї Горині поблизу м. Вишневця трапився як окрема знахідка справжній олівцеподібний нуклеус з негативами правильних однакових мікропластинок (рис. 2, 22). Цей нуклеус був покритий густою, майже молочною патиною.

Найбільш цікаве місцевонаходження виявлене в урочищі Степанюкове поблизу с. Нетішина, Славутського району, Хмельницької області. Це невелика лісова гаяльвина на невисокому корінному лівому березі Горині. Тут здавна розташовані поля, ґрунт піщаний. Корінну породу становить дрібне вапнякове каміння, що добувається для будівництва, є також крейда. На краю цієї стародавньої річкової тераси знайдено вкладиш геометричних обрисів на пластині. Один край пластини зрізано ретушшю під тупим кутом, а другий лише злегка підправлено, таким чином, в цілому знаряддя дуже нагадує лезо кишенев'кового ножа (рис. 2, 21). Воно покрите густою павутиною. Під цим берегом на дуже низькій дюні, що має назву «Буслів горб», трапився другий геометричний мікроліт у формі справжнього різностороннього трикутника. Загалом він близький до того самого типу, що й попередній (рис. 2, 20), але цілком позбавлений патини. Цікаво, що це знаряддя дуже нагадує тарденуазькі трикутники з печер Криму, зокрема з Фатьма-Коби⁵. Найчисленніші аналогії цьому знаряддю відомі на Заході⁶.

На другій дюні, під назвою «Гарасимова лука», знайдено ще один цікавий трикутник. Він найбільший за розмірами: довжина (з урахуванням обламаного кінця) — до 5,5 см, максимальна ширина — 1,3 см.

⁵ Експозиція музею Інституту археології АН УРСР (1962 р.).

⁶ Беляшевский Н. Ф. Дюнные стоянки неолитической эпохи на берегах р. Западного Буга.— Труды XI АС в Києві. М., 1901, т. 1, табл. 23, 24.

Форма його така, як у попереднього. Ретуш притуплююча, дуже крута, розташована в досить незвичайному для тарденуазьких трикутників порядку: йде по найкоротшій і найдовшій сторонах. Отже, знаряддя зовсім непридатне для використання його в ролі вкладного вістря. Найімовірніше, що це наконечник з держаком (рис. 2, 19). Близькі аналогії для нього навести важко. Воно нагадує форму гравет. Цей наконечник виготовлено з місцевого різновиду низькоякісного кварцитоподібного кременю.

Серед матеріалів О. І. Тереножкіна є два наконечники з верхів'їв Вілії (рис. 2, 17). Їм відповідають кілька дуже архаїчних різців.

На всій описаній ділянці Верхньої Горині знайдено лише одну трапецію волинського типу, хоч на сусідній Ікві їх дуже багато⁷. З ряду пунктів поблизу с. Нетішина походить невелика колекція архаїчних різців. Багато різноманітних скребачок, але, на жаль, не можна визначити їх хронологічно.

Поблизу с. Кривина неподалік від Степанюкового урочища виявлено цікаву пам'ятку — довгочасну майстерню крем'яних знарядь. Тут на низькому розмитому останці корінного берега з виходом валунного кременю зібрано два комплекси знарядь. До першого належить невелика кількість призматичних нуклеусів з відповідними пластинками мезолітичного віку. Кремінь крейдяний.

У складі другого комплексу багато грубих макролітичних знарядь типу піка і транше. Можливо, це заготовки для сокирок. До речі, на обстеженій території досить часто трапляються справжні шліфовані сокирки з місцевого низької якості (кварцитоподібного) кременю. Але одне знаряддя з даної майстерні, без сумніву, належить до кампінської індустрії і тому датується нами раннім неолітом, переходіним часом до тарденуазу і свідеру. Ця дуже грубо оброблена і маловиразна за формою сокирка виготовлена з кварцитоподібного кременю. З одного боку вона має досить помітну штучну вім'ку для прив'язування (рис. 2, 23). Очевидно, її слід зараховувати до ряду відомих на Волині ранніх сокирок⁸.

Отже, ми можемо констатувати, що в басейні Горині наявні дві групи пам'яток: близькі до свідерських в нижній частині та з ознаками тарденуазької техніки — у вищій (вище с. Острога). Правда, останні не настільки численні і виразні, як перші, але все ж вони свідчать, що на межі Поділля і Волині в мезолітичний час мала місце зміна культурних зон. У даному разі ми цілком погоджуємося з гіпотезою М. Я. Рудинського, про яку йшлося на початку статті. Необхідно шукати зв'язки між змінами природного оточення і особливостями найдавнішого населення.

Слід зазначити, що останнім часом О. П. Черниш — дослідник пізнього палеоліту і мезоліту в басейні Дністра — ґрунтуючись на деяких знахідках свідерських наконечників на Середньому Дністрі, висловив думку про поширення цієї культури далі на південь, аж до Кримського півострова⁹. Наші дослідження на Горині не дають можливості підтримати цю нову точку зору, матеріалів зібрано ще мало. Принаймні, треба зважати на майже повну недослідженість мезоліту великої території східного Поділля і Правобережжя Дніпра, особливо верхньої частини басейну Південного Бугу, басейну р. Росі та ін. Заповнення цих лакун слід розглядати як актуальне завдання археологічної науки на Україні.

⁷ Рудинський М. Я. Деякі підсумки та більші завдання палеонтологічних вивчень в межах УРСР.— Антропологія, т. 4, фіг. 20, мал. 2—4.

⁸ Рудинський М. Я. Деякі підсумки та більші завдання палеонтологічних вивчень..., фіг. 20, мал. 2—4.

⁹ Черниш О. П. Стоянка Атаки IV і деякі питання мезоліту Подністров'я.— Археологія, 1973, вип. 12.

Мезолитические находки на Горыни

Резюме

В статье рассматриваются впервые обнаруженные в долине р. Горыни комплексы и отдельные находки мезолитических орудий из кремня.

Все находки можно разделить на две группы: свидерскую и тарденуазскую. Первая совпадает с волынской измененной частью течения реки и связана с хорошо известной в науке областью свидерской культуры, вторая обнаруживается в подольской части течения реки. Однако она менее выражена сравнительно с первой. Это следует объяснять своеобразием местной культуры в период мезолита. Но окончательное решение вопроса требует дальнейшего расширения исследований в пределах всей правобережной лесостепной части Украины, которая пока носит условное название «области негеометрических микролитов».

Что же касается бассейна Горыни, то здесь прослеживается значительное южное влияние, проявляющееся в распространении культуры тарденуаза, широко известной по новейшим исследованиям в Восточной Европе, преимущественно, в ее южной части.

М. Ф. ПОТУШНЯК

Неолітичне поселення Дякове I на Закарпатті

Неолітичне поселення поблизу с. Дякове виявлене на північній околиці села, праворуч і ліворуч дороги Дякове — Чепа, неподалік від мосту через Старий Ботар, де розташовані урочища Кіш Ерде, Мондічтог та Кіш Мезе. Поселення займає площу близько 5 га вздовж правого берега річки, яка крутыми звивинами перетинає всю місцевість. Навколо широкі території в минулому була дуже заболочена і являла собою північно-східну окраїну великих Еседських боліт Сатмарської долини, більша частина яких розташована в межах сучасної Угорщини та Румунії — у басейні рік Тур, Самош та Красна. Площа урочища Кіш Ерде зараз засівається сільськогосподарськими культурами, Мондічтог використовується як пасовисько.

Перші відомості про археологічні знахідки в с. Дякове походять з початку ХХ ст.¹ Дослідження у цьому районі пов'язані з іменем відомого чеського археолога академіка Я. Бема², який в 1931 р. проводив невеликі розвідувальні розкопки на північний захід від села, на місці глиняного кар'єру. На глибині 1,2 м він виявив залишки двох ям з неолітичною керамікою, частково порушених кар'єром та житловою спорудою епохи бронзи. У їх заповненні трапилися розвали кількох посудин, кам'яні вироби та зотлілі кістки. Я. Бем датував пам'ятку третім, кінцевим етапом буковогірської культури (за періодизацією Ф. Томпії)³.

У 1954—1956 рр. під час проведеного автором обстеження околиці с. Дякове на території колгоспного подвір'я (урочище Кіш Мезе) було зафіксовано сліди пізньонеолітичного поселення⁴. Культурна належність даного матеріалу визначена в попередній статті⁵.

З 1967 р. на поселенні проводить стаціонарні дослідження експедиція Ужгородського державного університету під керівництвом Е. А. Ба-

¹ Mihalik J. Ugocsa vármegye lakói a praehistoricus korban és történelmikor elején.— Archeologial Ertesítő, 1891.

² Böhm J. Neoliticke sidlište u Däkova (рукописний звіт, № 822—823, від 2.IV 1932 р. Прага).

³ Там же.

⁴ Потушняк М. Ф. Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. Ужгород, 1958, с. 16—24, табл. X—XXV.

⁵ Потушняк М. Ф. питання хронології та культурної приналежності пам'яток неоліту та енеоліту Закарпаття.— В кн.: Дослідження стародавньої історії Закарпаття. Ужгород, 1972, с. 85.

лагурі. За 1967—1970 рр. в урочищах Мондічтог, Кіш Ерде закладено чотири розкопи загальною площею близько 600 м². У ході робіт підтвердилася наявність тут двошарової пам'ятки епохи неоліту та пізньої бронзи⁶. У 1972—1973 рр. експедиція продовжувала дослідження⁷. У двох розкопах (№ VII та IX) загальною площею 564 м² виявлено, крім об'єктів пізньої бронзи (культури Станово), комплекс житлового-гospодарських споруд неоліту (рис. 1). Стратиграфія нашарувань в обох розкопах була дуже невиразна бо в окремих місцях культурні шари перемішані. Неолітичні об'єкти залагали в розкопі VII на глибині 0,7—0,9 м, в розкопі IX — 0,5—0,6 м.

У цій статті розглянуто неолітичний шар поселення, простежений в двох останніх розкопах в урочищі Мондічтог (1972—1973 рр.). На їх площині виявлено залишки двох жител з пічними спорудами, чотири печі з припічними ямами, чотири господарські ями та дві невідомого призначення.

Залишки житла № 1 (об'єкт 4, 1972 р.) розчищені в розкопі № VII на глибині 0,9 м від сучасної поверхні. Воно являє собою коритоподібне заглиблення неправильної в плані форми у вигляді літери Г. Досліджена лише його половина, розміри якої по довжині з півдня на північ становлять 10,4 м і на захід — 10 м, найбільша ширина в південній частині — 3,7 м. Долівка полого поглибується з півдня на північ (від 0,1 до 0,5 м). Досліджена площа житла становить 54 м² (в цілому приблизно 60—65 м²). Дно нерівне, особливо в північній частині споруди*. Можливо, що вся південна її частина є господарською прибудовою — коморою. В усякому разі, вона не мала житлового характеру, тому що її заповнення було невиразним навіть на фоні світло-коричневого материка, тоді як заповнення північної частини різко виділяється чорним інтенсивним культурним ґрунтом. Крім того, у південній частині немає опалювальних споруд, але трапилося найбільше керамічних знахідок (посудини на піддоні, миски, глечики), кам'яних сокир, а також пряслиць, фрагментів зернотерок. Під західною стінкою також простежено велике скupчення кераміки.

Господарська прибудова була безпосередньо з'єднана з основною житловою частиною, де виявлено залишки трьох печей (об'єкти 16—18, виявлені в 1972 р.). Піч (об'єкт 17, 1972 р.), розташована під південно-західною стінкою, була найбільшою, як свідчить площа завалу обмазки (блізько 4 м²) з відбитками пруття каркасу. Біля печі зосереджувалася майже вся знайдена в північній частині кераміка — в основному кухонний посуд.

За 20 м на південь в розкопі IX виявлено на глибині 0,6 м від сучасної поверхні житло № 2 (об'єкт 7, 1973 р.). Воно має вигляд коритоподібного заглиблення, у плані неправильної видовжененої форми. Житлова яма орієнтована в напрямку південь — північ, її довжина — 8,2 м, ширина в південній частині — 5,4 м, в північній — 3,8 м, найбільша глибина — 0,5 м (від рівня виявлення). Загальна площа житла — 32 м². Дно нерівне, тільки під західною стінкою простежена невелика рівна площа-лежанка, що піднімалася над долівкою на 0,2 м. У південно-західному куті знайдено залишки пічної споруди — розвал обмазки прямокутної форми, розміром 0,3 × 1,2 м. Шматки обмазки з відбитками пруття були розкидані навколо печі в радіусі 2 м. У південно-східній частині житла був вхід: тут простежено східці.

* Балагури Э. А. Новейшие памятники фельшесевской культуры на территории Закарпатской области УССР.— A Móga Ferenc Múzeum Evkölöpuve, 1969/2, old. 61—68.

⁷ Балагури Э. А. Работа Закарпатской экспедиции.— Археологические открытия 1972 года. М., 1973, с. 256; Потушняк М. Ф. Исследование памятников новокаменного века в Закарпатье.— Там же, с. 323—324; Балагури Э. А., Потушняк М. Ф. Археологические разведки и раскопки в Закарпатье.— Археологические открытия 1973 г. М., 1974, с. 243—244. Материалы розкопок попередніх років не опубліковано.

* Південну частину житла прорізали дві ями епохи бронзи.

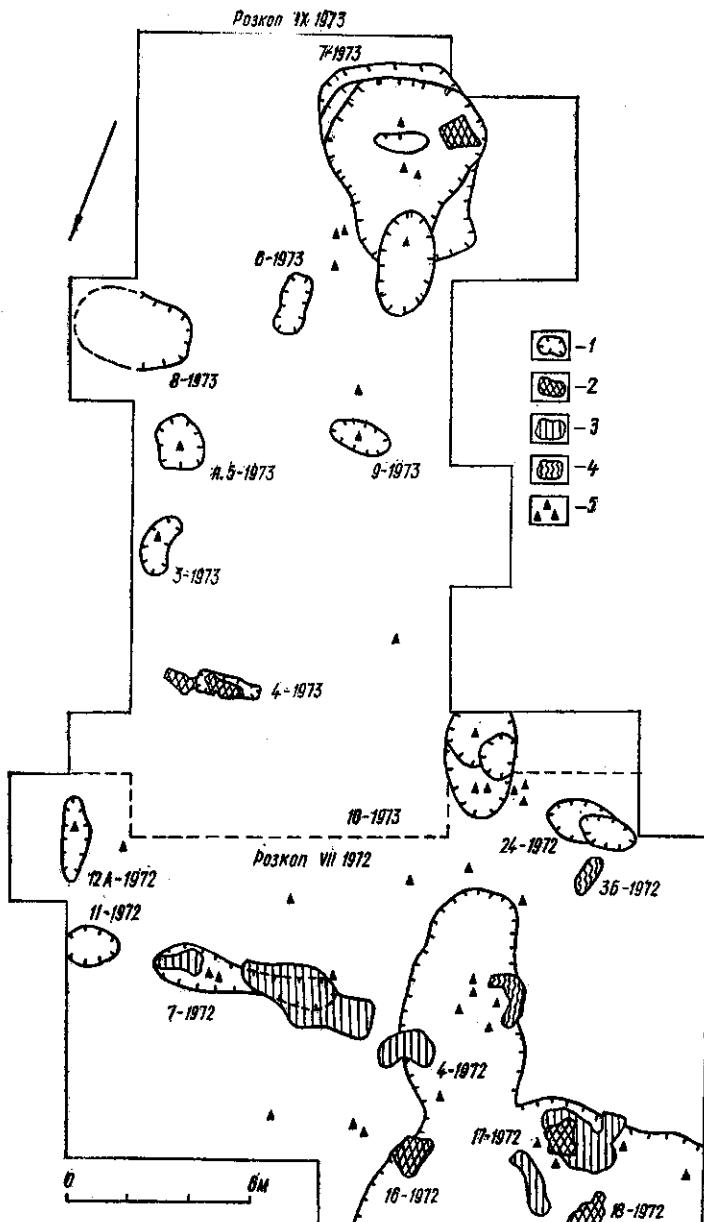

Рис. 1. Планы розкопів VII (1972 р.) та IX (1973 р.) неолітичного шару поселення Дякове I:

1 — контури об'єктів; 2 — розвали печей; 3 — розвали обмазки; 4 — скучення кераміки; 5 — окремі знахідки.

Наведений опис житлових ям показує, що вони мали найбільш заглиблену долівку. Очевидно, площа житла була більшою, бокові стінки виходили за межі ями. Відсутність стовпових ям свідчить про легке двосхиле, або й конічне перекриття (можливо, з плетеними боковими стінками), підтримуване зсередини двома-трема нетовстими жердинами. Зверху настелено кору та очерет (останнього було багато у цій болотистій в минулому місцевості).

Утворене між окремими житлами подвір'я займали господарські та виробничі споруди. Перші представлені ямами-льохами, яких налічує-

ться п'ять (об'єкти 3б, 11 — 1972 р., 24—10 — 1972—1973 рр., 6, 8 — 1963 р.). В плані вони еліпсоподібні, неправильної округлої чи прямокутної форми, з овальним або плоским дном, розмірами від 1,7 до 3,5 м, глибиною 0,5—1 м. У їх заповненні виявлено кераміку, кам'яні сокири, відщепи з кременю та обсидіану, зернотерки та зотлілі кістки. Решта об'єктів (9, 1973 р. та яма 5, 1973 р.) неглибокі (до 0,2 м), коритоподібної форми, ймовірно, природного утворення.

Крім господарських ям, на площині між житлами виявлено сліди пічних споруд двох типів. До першого належать печі з припічними ямами. Залишки однієї з цих споруд (об'єкт 7, 1972 р.) простежено в ямі видовженій коритоподібної форми, орієнтованій на схід — захід. Її довжина — 6 м, найбільша ширина в східній частині 1,4 м, глибина — 0,65 м, в західній — 0,9 м, глибина — 0,4 м. Яма була завалена печиною і обмазкою. Біля дна, особливо в західній частині, знайдено плоску річкову гальку, з якої, можливо, складалася вимостка дна (окремі камінці мали сліди перебування у вогні). Зверху яму прикривав шар обмазки товщиною 0,2 м від мурованої над її західною частиною печі. У заповненні пічної ями були розвали кількох посудин, глиняний конус та крем'яні інструменти.

Від другої печі (об'єкт 4, 1973 р.) залишився розвал обмазки, орієнтований в напрямку схід — захід, розміром $2,3 \times 0,7$ м, товщиною 0,15—0,2 м. Він мав виразні сліди відбитків каркасу і прикривав та частково заповнював східну частину ями, у плані витягнутої, майже прямокутної форми, з тією ж орієнтацією, розміром $2,15 \times 0,8$ м. Яма в поздовжньому розрізі полого поглиблювалась на протязі 1,3 м і на глибині 0,5 м переходила в рівне плоске дно, що закінчувалося у західній частині прямою стінкою. Як показує розвал обмазки, піч була споруджена над східною пологою частиною ями. Припічу яму на глибині 0,4 м прорізала господарська яма, що належала до епохи пізньої бронзи (об'єкт 4«а», 1973 р.).

Печі другого типу споруджено безпосередньо у глибоких ямах. Перша яма (об'єкт 12«а», 1972 р.), в плані неправильної овальної форми, орієнтована по сторонам світу. Розміри її — $2,6 \times 0,9$ м, глибина — 0,95 м. Вона була суцільно завалена печиною і обмазкою, тому простежити якусь систему її заповнення виявилось неможливим. Біля дна засвідчено розвал сферичної посудини. У заповненні печиною другої ями (об'єкт 3, 1973 р.) було помічено певну систему. Яма, орієнтована з півночі на південь, мала в плані майже прямокутну форму і розміри $1,8 \times 0,8$ м, з найбільшою глибиною 0,9 м у південній частині, де було овальне заглиблення в стінці. Розріз показав такі нашарування: на глибині 0,1—0,2 м (від рівня виявлення) концентрувалась кераміка, нижче (0,2—0,5 м) йшов півколом по довжині ями прошарок печини товщиною 6 см. Дно та бокові стінки, як і заглиблення південної стінки, вимощено суцільним шаром обпаленої глини товщиною 0,2—0,25 м. Заповнення наскичене великою кількістю вуглинок та попелу. Біля дна трапився розвал сферичної посудинки.

З конструкцією печей розглянутих двох типів пов'язується і їх різне призначення. Пічні споруди в глибоких ямах можна зарахувати до виробничих, можливо, призначених для випалу кераміки. Печі, муровані над глибокими ямами чи біля них, є господарськими (кухонними). Така конструкція печей, внесених поза житлову площину, відома на поселеннях неоліту Потисся серед пам'яток лінійно-стрічкової культури⁸.

На поселенні зібрано велику кількість кераміки, глиняних та кам'яних виробів.

Статистичні підрахунки порід каменю показують, що для виготовлення знарядь праці використовувалися найчастіше опал та обсидіан.

⁸ Slovensko v mladšej dobe kamennéj. Bratislava, 1970, s. 23.

Поряд з ними трапляються яспис, сланець, кремнистий аргеліт та андезит, з яких виготовлялися виключно шліфовані знаряддя. Численні виходи всіх цих порід є на Ужгородсько-Хустському вулканічному гірському хребті. Наприклад, поклади обсидіану відомі між селами Малий Раковець на Іршавщині та Кошельове на Хустщині⁹. Якоїсь певної концентрації кам'яних виробів чи відходів виробництва на площі розкопу не помічено. Вироби здебільшого зосереджувались в житлах та господарських спорудах, а відходи виробництва — найчастіше поза об'єктами.

Нуклеусів на поселенні знайдено близько десяти. Це невеликі валунчики опалу та обсидіану, що мають неправильну призматичну форму. Серед них є два конічних та призматичних нуклеуси.

Відбійники представлени круглими кулястими конкреціями з кременю. Їх діаметри в середньому від 5 до 8 см, приблизна вага — 150—200 г. На поверхні у деяких з них є сліди вибой по колу. На інших вони помітні тільки в одному або двох місцях. Подібні кулі могли використовуватись і як відбійники, і як металеві камені для праші. Вони відомі на багатьох середньо- та південно-європейських ранньоземлеробських поселеннях¹⁰.

Найчисленнішими на поселенні є скребла з опалу вохристого кольору та з темно-коричневого кременю. Вони виготовлені на довгих та укорочених вузьких і широких пластинках та відщепах. Всі ці вироби кінцеві, з овальним опуклим робочим краєм (рис. 2, 2, 4). Кількома екземплярами представлени так звані подвійні скребла, виготовлені з перерізу три- і чотиригранних пластинок (рис. 2, 6). окремі скребла за дугоподібним профілем та крутою ретушшю відповідали своєму безпосередньому призначенню, а екземпляри з плоскою ретушшю могли поєднувати функції скребучого і різального інструменту.

Незначною є кількість пластинок з три-, зрідка чотиригранною спинкою. Їх профілі дугоподібні. Довжина — 6 см, ширина — 1,5—2 см (рис. 2, 3). Пластинки не мають ретуші, але по обох протилежних лезах з боку черевця помітні дряпини. Очевидно, в даному випадку їх слід зараховувати до категорії різальних і стругальних інструментів. Проте ці пластинки могли бути заготовками і для інших знарядь, зокрема кінцевих скребків та різців: Для різання могли застосовуватись і пластинки зі скосеним робочим краєм, а також різці з боковою овальною робочою частиною (рис. 2, 1, 5).

Проколки та свердла — рідкісні знахідки. Привертає увагу один екземпляр свердла-проколки з опалу. Він має Г-подібну форму, отриману, очевидно, випадковим сколом. Робочий кінець підточений кількома поздовжніми дрібними сколами (рис. 2, 13).

Унікальною знахідкою на поселенні є наконечник стріли довжиною 2,5 см. Він виготовлений з темно-коричневого кременю і оброблений тонкою бічною плоскою ретушшю. Бокові ребра додатково підправлено дрібною підретушовкою, внаслідок чого вони злегка зазублені (рис. 2, 7).

Досить цікаву колекцію становлять шліфовані кам'яні сокири, яких налічується 20. За призначенням їх можна поділити на кілька груп. До першої належать рубальні знаряддя — це сокири з симетричним профілем, трохи овальним, скосеним лезом (рис. 2, 9).

В другу групу входять маленькі сокирики трапецієподібної форми, що являли собою тесла. В свою чергу їх можна поділити на два типи: 1) тесла з прямим лезом, плоскими або ледь опуклими боками, причому з плоского боку лезо загострене під більшим кутом (рис. 2, 8); 2) знаряддя з овальним лезом, опуклими боками, в горизонтальному

⁹ Про наявність обсидіану в Закарпатті повідомляє М. А. Малеєв (див.: Неогенний вулканізм Закарпаття. М., 1964, с. 170).

¹⁰ Бабиков С. Н. Поселение Лука-Врублевецкая.—МИА, 1953, № 38. с. 80—83.

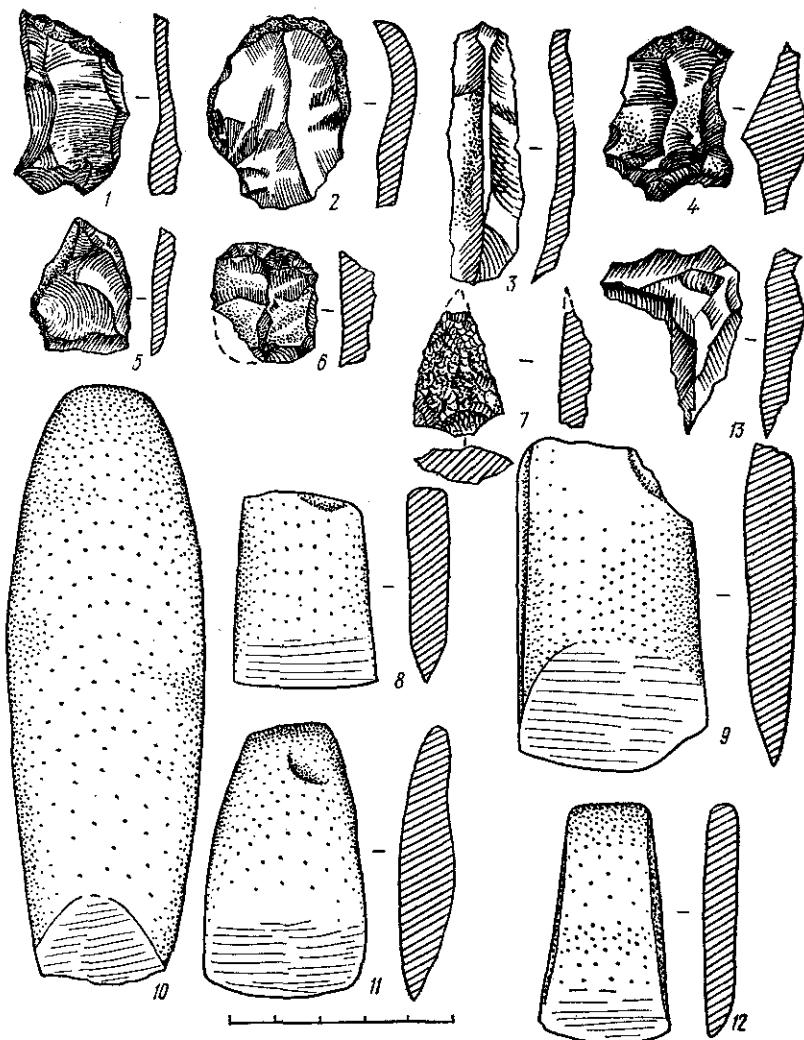

Рис. 2. Кам'яні знаряддя з неолітичного шару поселення (1—12).

розділі овальними (рис. 2, 11, 12). Обидва типи тесел призначались для обробки дерева, виготовлення невеликих дерев'яних виробів — кухонного начиння, корит та ін. З другого боку, ці інструменти могли використовуватися і з іншою метою, зокрема при різних процесах обробки шкіри ¹¹. Всі вони, як і перша група сокирок, невеликих розмірів і являють собою вкладиші для прямих або колінчастих руків'їв.

Третю групу шліфованих знарядь становлять долота. Вони видовженої форми, виготовлені, очевидно, з випадково знайдених каменів, що своїми обрисами нагадували долота. Лезо рівномірно оброблене з обох боків за допомогою шліфування (рис. 2, 10).

До четвертої групи належать великі довгасті сокири, які можна зарахувати до розряду наконечників мотик. Це знаряддя довжиною 18—20 см і, як правило, з широким, злегка овальним лезом.

На поселенні в неолітичних об'єктах виявлено кілька зернотерок, виготовлених з великих валунів щільного або дуже пористого пісковику. Основні форми зернотерок овальні, видовжені, їх робоча частина помір-

¹¹ Бабиков С. Н. Вказ. праця, с. 96.

но або сильно увігнута, загладжена. Нижня частина малих і середнього розміру екземплярів плоска, а у великих — овальна, підправлена.

В процесі розкопок зібрано велику кількість кераміки, зосередженої переважно у житлово-господарських спорудах. Разом з цим вона трапилася і поза спорудами — по всій площі на рівні стародавньої поверхні та навіть серед матеріалів епохи пізньої бронзи. Більшість посуду знайдено у фрагментованому стані. Однак в об'єктах, рідше поза ними, виявлено скупчення уламків посудин, які легко можна було реставрувати. Загалом було реставровано 45 посудин.

Вся кераміка місцевого виробництва, на що вказує наявність місця для її випалу (очевидно, гончарських печей, про які йшлося вище) та сировини, знайденої безпосередньо на поселенні. Це жовта в'язка глина без сторонніх домішок, вона і зараз використовується для будівництва.

Зібраний посуд можна поділити на кухонний, столовий та парадного або ритуального призначення. Кухонне начиння представлене виключно уламками. Характерно, що в основному вони зосереджувалися в житлах біля печей та в окремих господарських ямах. Більшість посудин виготовлена з погано відмуленої глини, що містила груботовчені черепки, а інколи лише органічні домішки. Поверхня зовні оброблена грубо, зсередини буває загладжена, залощена. Нерівності поверхні закривав також ангоб. Нерідко фрагменти посудин нагадують зовні потріскану шкіру. Виділяється група дуже гладких, бліскучих виробів, ніби покритих лаком. Випал кераміки непоганий, рівномірний, про що свідчить одноманітний колір на зламі та поверхні. Колір посуду темно-червоний, коричневий та зрідка вохристий. Трапляється орнамент у вигляді нарізок, пальцевих зашипів і напівсферичних виступів. окремі миски та сковорідки мають хвилястий край вінець або пальцеві вм'ятини. У складі кухонного посуду — горщики, миски та сковорідки.

Всі горщики плоскодонні з slabopofілованим денцем, плоскими, частіше заокругленими вінцями. Товщина стінок не перевищує 1,2—1,5 см, діаметр вінця — близько 20—25 см. За фрагментами різних посудин налічується близько 20 екземплярів горщиків. Серед них: а) товстостінні посудини з рівними вертикальними стінками (рис. 3, 1); б) наближені до сферичних, з овальними в профілі стінками (рис. 3, 2); в) у вигляді широко відкритої чаші (рис. 3, 3).

Сковорідки двох типів. Перший тип — вироби з товстими невисокими стінками, трохи розведеними назовні, причому денце буває тонше від стінок. Висота останніх не перевищує 6 см, товщина — 1,5—2,5 см. Колір поверхні темно-коричневий. Тісто містить органічні домішки. Поверхня грубооброблена, нерівна. Судячи з уламків, сковорідки були й великих розмірів (рис. 4, 4—6). Є підстави припускати наявність не тільки округлих, але й чотиригранних, можливо, довгастих сковорідок (рис. 4, 4). Другий тип — екземпляри з низькими овальними в профілі стінками та видовженими ручками-виступами на тулубі (рис. 4, 9). Вони були виявлені під час попередніх розкопок Я. Бема¹².

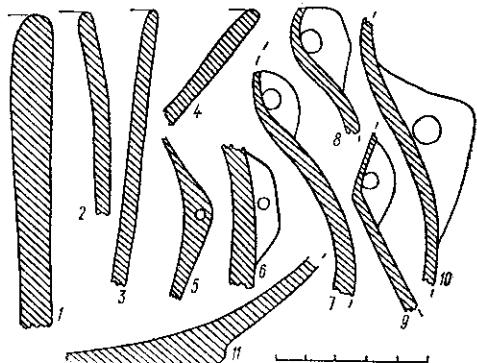

Рис. 3. Кухонний та столовий посуд з неолітичного шару поселення.
профілі кухонних горщиків (1—3), вушок горщиців (5, 6); глечиків (7—10); мисок (4, 11).

¹² Böhm J. Op. cit., ill. XI, 1, 3.

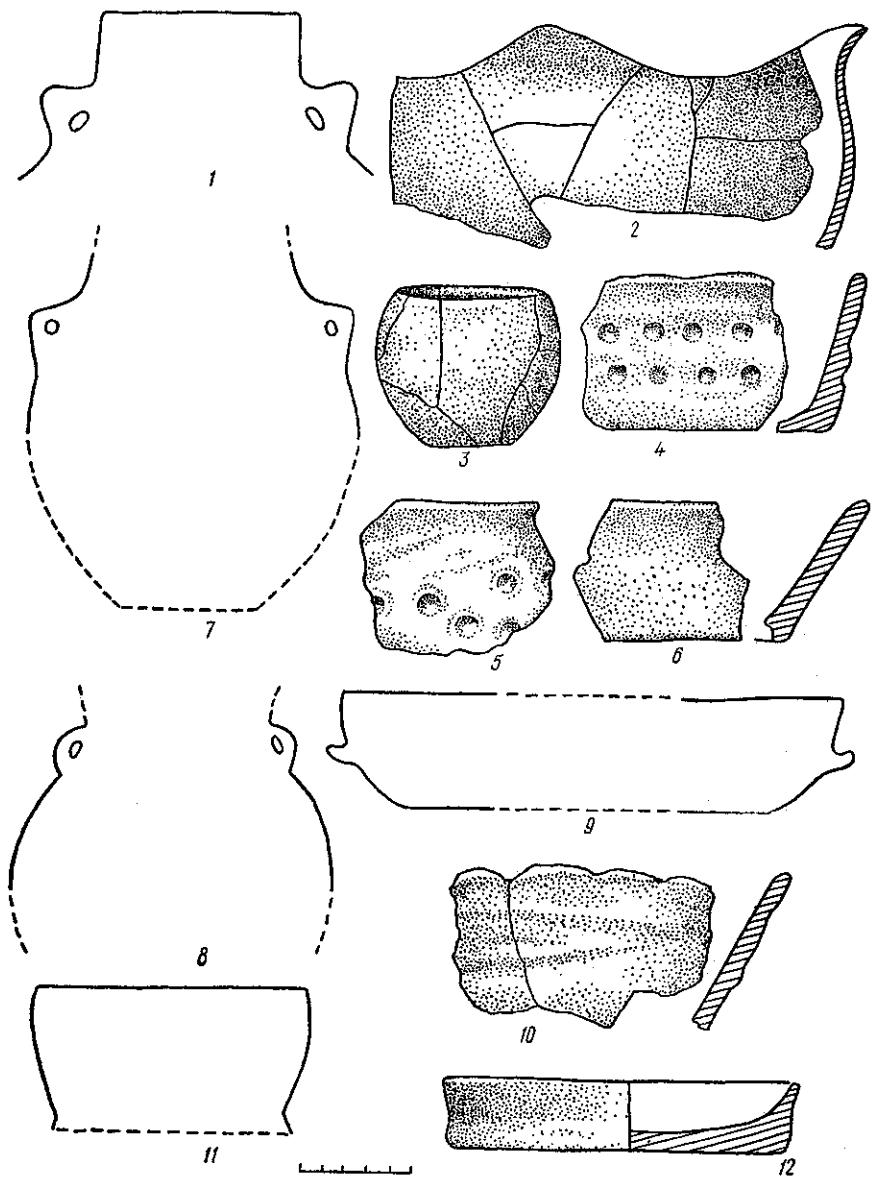

Рис. 4. Зразки посуду з неолітичного шару (1—12).

Завершують групу кухонного посуду великі широкі миски з рівними або овальними в профілі стінками, інколи з ручками-виступами на тулубі (рис. 4, 10).

Столовий посуд на поселенні найчисленніший. Він відрізняється від кухонного складом глини, домішками, випалом, крашою обробкою поверхні та більш витонченою зовнішньою формою. Глина добре відмuleна, містить дрібний тертий пісок, зрідка грубувато товчені черепки, сліди яких рябіють на поверхні. Колір її майже рівномірний — вохристий, блідо-червоний, зрідка сірувато-блілий. Товщина стінок — 0,5—0,8 см незалежно від величини посудин. Столовий посуд прикрашався рельєфними стрічками з защилами, бородавчастими виступами, що безсистемно покривали всю поверхню (рис. 5, 9, 10, 12, 13). Нерідкий і мальований орнамент у вигляді геометричних фігур, яким розписано

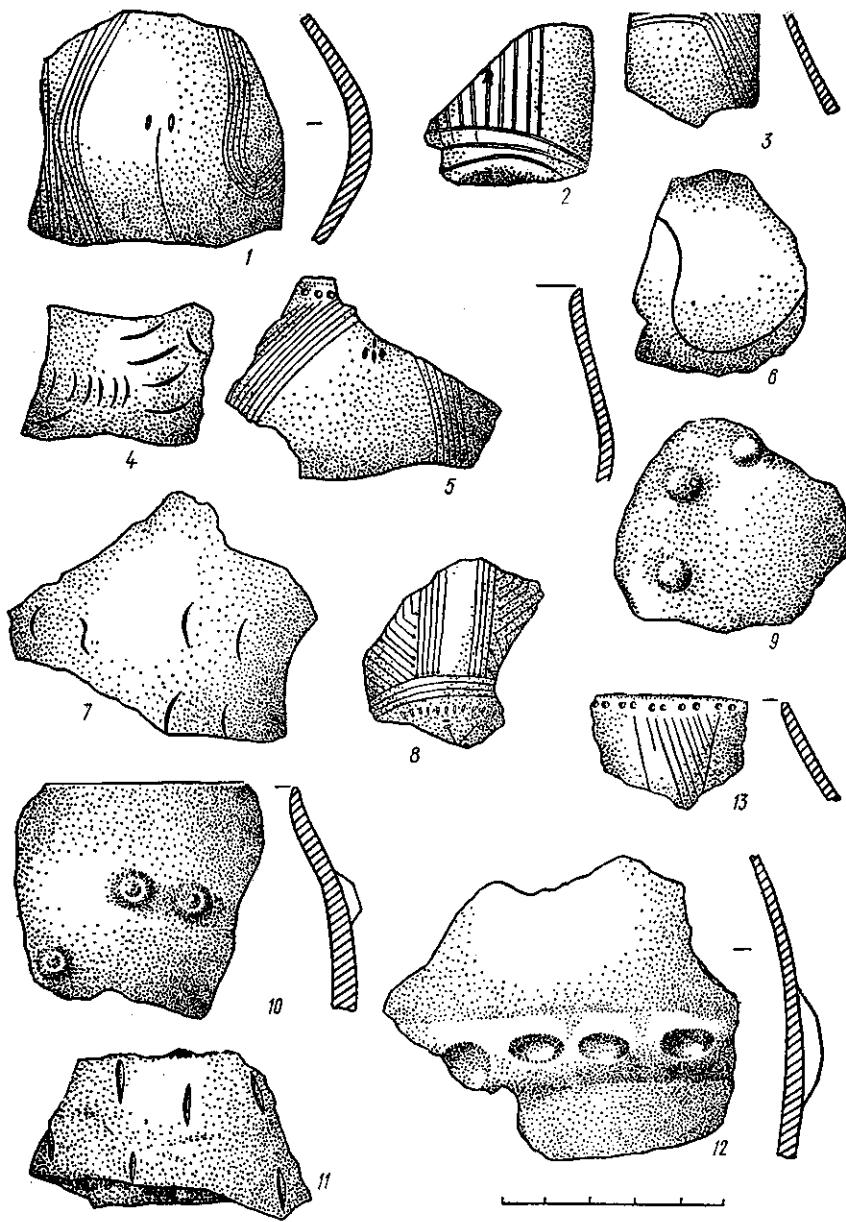

Рис. 5 Фрагменти кераміки з прорізним, рельєфним та заглибленим орнаментом з неолітичного шару (1–13).

найчастіше великі кулясті горщики (рис. 6, 3, 5–8). Для цього застосовувалась чорна смоляна або водяна фарба, що наносилася на поверхню посудини до випалу. На двох фрагментах є розпис білою та темно-червоною фарбами. Точних аналогій даному орнаменту немає.

Серед столової кераміки можна виділити великі кулясті горщики, миски та глечики. Горщики трохи присадкуваті, з слабо профільованим денцем, що в окремих посудин увігнуте до середини. На опуклій частині тулуба є протилежно розташовані орнаментального характеру вушка, в одному випадку напівсферичні (рис. 3, 5), в другому — трохи приплюснуті (рис. 3, 6), з горизонтальними отворами. Ці горщики простежено

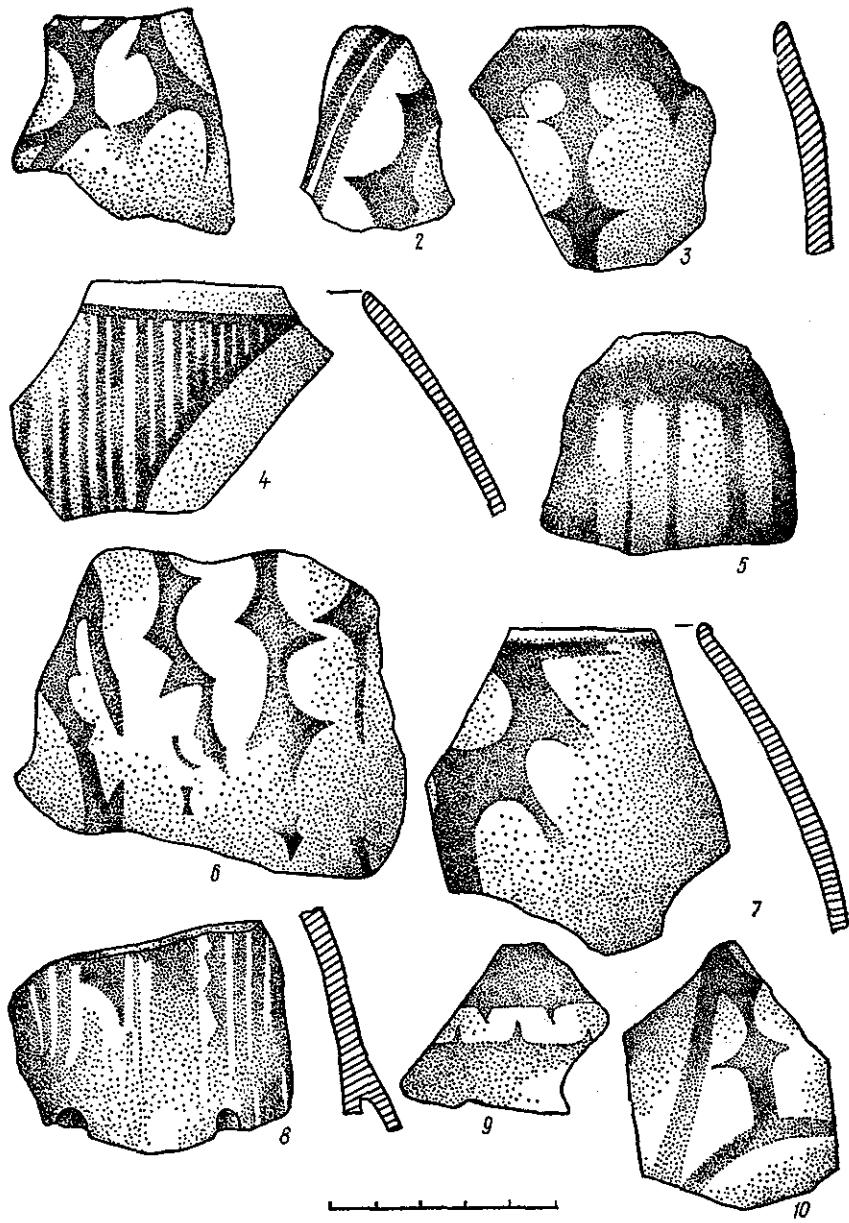

Рис. 6. Зразки розписної кераміки з неолітичного шару (1—10).

майже виключно біля печі (об'єкт 17, 1972 р.) у житлі № 1 та в пріпічній ямі (об'єкт 7, 1972 р.). На основі фрагментів відтворено кілька екземплярів, але тільки одну посудину реставровано повністю. Це кулястий присадкуватий горщик, блідо-вохристого кольору (рис. 7, 2).

Миски за формою належать до трьох типів. Перший тип — глибокі миски з широко відкритими, овальними в профілі стінками та профільюванням потовщеним денцем. Складом та фактурою вони виразно відріляються серед іншого керамічного матеріалу. Характерною ознакою їх є майже виключно органічні домішки в тісті, темно- або світло-коричневий колір, загладжена до полиску зовнішня і внутрішня поверхні (рис. 3, 4, 11). окрім миски було оздоблено вертикально або горизонтально розташованими рельєфними стрічками з зашипами, що звисали

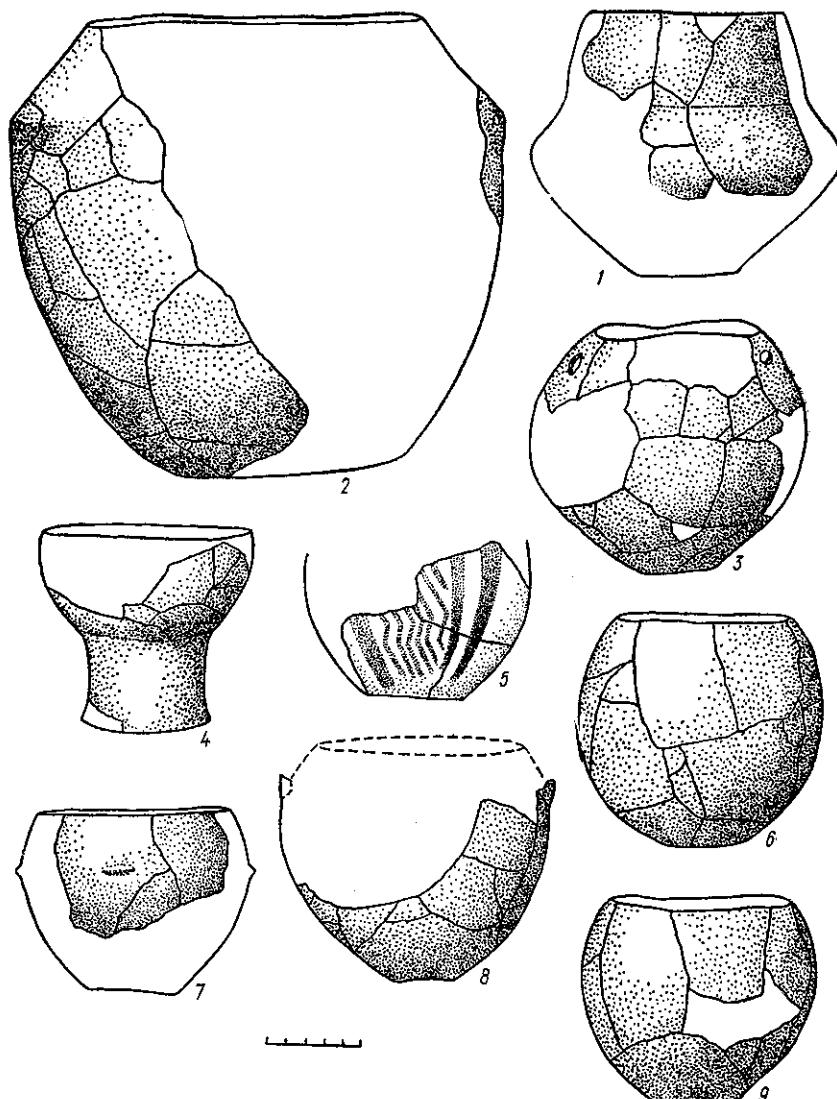

Рис. 7. Зразки столового посуду (1, 2) та посудин святкового призначення (3—9) з неолітичного шару.

під дно посудини. Другий тип — це неглибокі мисочки з широко розставленими, трохи овальними стінками, плоскими, горизонтально зрізаними вінцями (рис. 8, 5). Вони відомі з розкопок Я. Бема¹³. До третього типу належать глибокі невеликі екземпляри з овальними в профілі стінками, інколи з двома вертикальними вушками під самими вінцями (рис. 8, 6). Ці мисочки за формуєю мають найближчі аналогії серед розписної лінійно-стрічкової кераміки на поселенні Великі Рашківці¹⁴. Є одна розлога мисочка з горизонтально поставленим аплікованим вушком під вінцями (рис. 8, 2). Цікава також невелика, майже плоска посудина, що нагадує сковорідку. Можливо, вона була виготовлена з денця розбитої посудини (рис. 4, 12).

¹³ Vöhm J. Op. cit., S. 3, il. XI, 6, 7.

¹⁴ Vizdal J. Zemplín v mladšej dobe kamennnej. Košice, 1973, с. 29, il. XX, 2 (але вінця тут чотиригранно сформовані і є мальований орнамент).

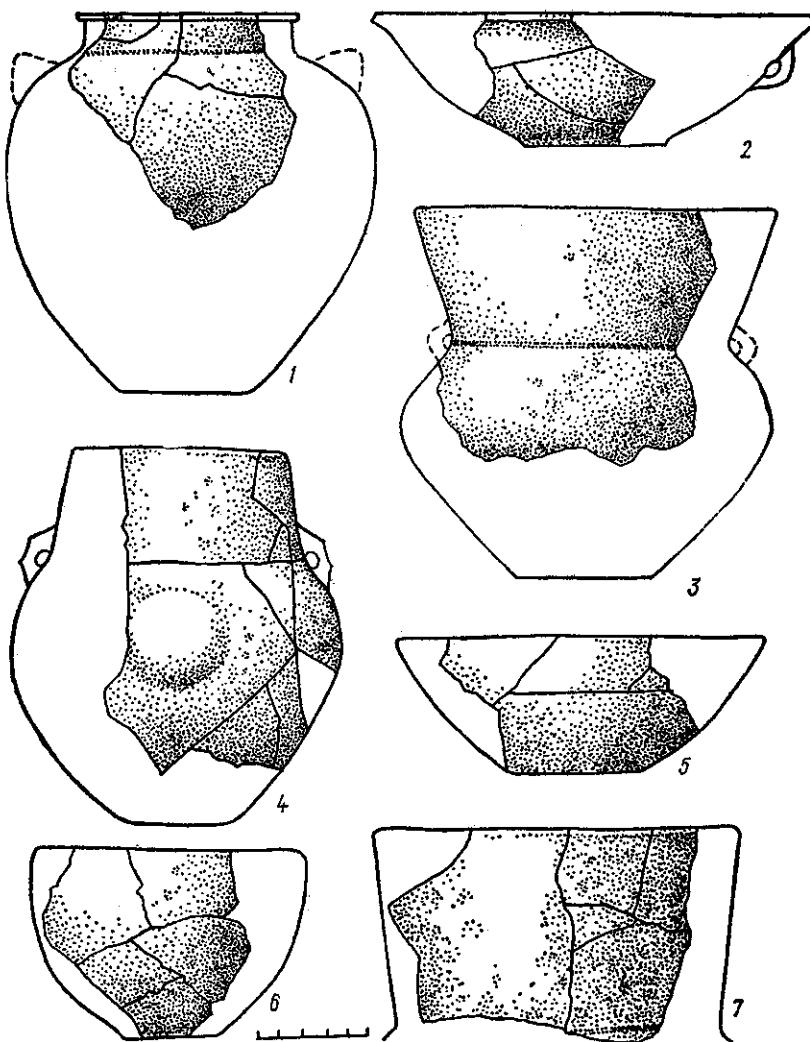

Рис. 8. Зразки посуду з неолітичного шару:
1, 3, 4, 7 — глечики; 2, 5, 6 — миски.

Найбільш поширенна форма столового посуду — глечики. За складом та фактурою їх можна поділити на два типи. Глечики першого типу виготовлено з добре відмуленої глини, що містила товчені черепки та пісок. Вони добре випалені, поверхня залощена, гладка, блідо-вохристого або темно-коричневого кольору, зрідка чорного. Серед них є: а) глечики з опуклими боками, які плавно переходят у звужену або ледь розширену шийку, причому на місці переходу стінок до шийки розташовано великі колінчасті вушка (рис. 3, 10; 4, 7); б) з опуклими боками, високою циліндричною шийкою та колінчастими вушками (рис. 4, 1); в) з кулястими боками, низькою циліндричною шийкою та двома сферичними виступами під нею (рис. 8, 1). Аналогії цим формам можна знайти в колі культур лінійно-стрічкової кераміки Потисся та Подунав'я, зокрема в желізковській групі, буковогірській культурі¹⁵, де вони відомі протягом всього часу їх існування.

¹⁵ Slovensko v mladšej dobe kamennnej, tabl. XIV, 8; tabl. XXIII, 1; Lichardus J. Jaskyňa Domica, Bratislava, 1968, tabl. IX, 5.

До другого типу належать посудини, виготовлені з добре відмуленої глини, що має домішку товчених черепків, інколи гертого піску. Поверхня шорстка (в окремих випадках загладжена), блідо-червоного, вохристого кольорів. Випал слабкий, товщина стінок незначна. Серед них також виділяються кілька варіантів залежно від формування шийки: а) глечики з опуклими боками та високою звуженою до вінець шийкою, на переході її до тулуба є приплюснуті напівсферичні вушка; боки на місці найбільшої опукlostі напроти вушок оздоблено видуттям (рис. 8, 4); б) опуклобокі глечики з високою лійчастою шийкою та маленькими вушками на переході до шийки (рис. 8, 3, 7; 3, 9); в) екземпляри з високою, плавно розхиленою назовні шийкою та горизонтально розташованими вушками на переході тулуба до шийки (рис. 3, 7, 8; 4, 8); г) з дутою (овальною) шийкою (рис. 4, 11; 7). Analogії цим виробам теж можна знайти на пам'ятках пізньої лінійно-стрічкової кераміки Потисся¹⁶.

Поодинокими уламками представлено такі форми посуду, як висока чарка з потовщеними стінками та горщик з розхиленими еліпсо-подібними в плані вінцями та слідами розпису. Орнамент, нанесений чорною смоляною фарбою, складався з тонких паралельних ліній під вінцями та концентричних кіл у місці найбільшої опукlostі тулуба. Слід згадати і про два фрагменти посудин з виливкою, що належать невеликому кулястому горщику.

В третю групу виділено посуд святкового призначення. Підставою до цього є форма посудин, склад глини, випал і орнаментація поверхні. Така кераміка, найчастіше тонкостінна, не могла використовуватися для постійного вжитку. Слід зазначити, що вона знайдена здебільшого поза місцями зосередження кухонного та столового посуду. У цій групі найбільше цілих посудин. До її складу входять маленькі кулясті горщики, посудини на піддоні та вази.

Кулясті горщики, виготовлені з добре відмуленої глини, мають домішку дрібного тертого піску, зрідка товчених черепків. Поверхня добре згладжена, як зовні, так і зсередини, інколи ніби лакована. У окремих посудин поверхня осипається, очевидно, вона була натерта шаром кольорової глини. Випал посудин посередньої якості. Колір блідо-вохристий, рожевий, блідо-червоний або темно-коричневий. Лише деякі екземпляри мали сірувато-білу поверхню. Товщина стінок — в межах 0,2—0,3 см і дуже рідко — 0,5 см. Дно завжди потовщене, виразне або слабо профільоване і ледь помітно увігнуте до середини. Форми посудин близькі до куль або інколи трохи видовжені від денця і більш опуклі біля вінця, зрідка присадкуваті і сильно роздуті в боках. Окремі посудини мають ледь витягнуті, виразні вінця. Цей посуд був прикрашений мальованим врізним та рельєфним орнаментом. Розпис має вигляд спріальніх ліній або геометричних фігур (рис. 6, 1, 2, 5—10). На одному фрагменті денця і стінок посудини орнамент складався з коротких ламаних ліній, вміщених у трикутник широкими смугами на блідо-вохристій лощеній поверхні (рис. 7, 5). Цікаво, що цей мотив дублює стиль врізного орнаменту на посуді буковогірської культури¹⁷.

Врізний орнамент, виявлений на кількох фрагментах, є типовим для буковогірської кераміки. Він складається з кількох рядів (від 5

¹⁶ Vizdal J. Zemplin, tabl. XXXVI 3; XXXIX, 9; XLI, 7; рис. 23; Kalicz N. Agyag istenek. Budapest, 1970, s. 75, рис. 31; Slovensko v mladšej dobe kamennéj, tabl. XX, 4; Comsa E., Nanasi Z. Date privitoare la ceramica pictata din epoca neolitica din Crisana.— Studii si cercetări de istorie veche, 1972, N 1, рис. 2, 10, 11; Vizdai J. Neoliticke nálezy v Korčanoch, okres Michalovce.— AR, 1959, N 6, il. 290, 2.

¹⁷ Пор. рис. 7, 5 цього тексту з іл. в кн.: Siška S. Abdeskung von siedlungen und einem Gräberfeld aus der Jungeren steinzeit in Kopčany.— AR, 1974, 1, s. 8—10, tabl. IV, 5.

до 8) густо прокладених ліній, що утворювали спіралі, заштриховані трикутники або прямі та ламані лінії (рис. 5, 1, 3, 5, 8). На окремих екземплярах вони були інкрустовані червоною фарбою (рис. 5, 3), що відомо тільки в пізній фазі буковогірської культури (фаза С, за Я. Ліхардусом)¹⁸. У ряді випадків візерунок утворений з глибоко врізаних паралельних або хвилястих ліній (рис. 5, 2, 6). Кулясті горщики з рідка оздоблювались рельєфним орнаментом у вигляді напівсферичних приплюснутих (4), мініатюрних довгастих або загострених (2) виступів під вінцями чи на місці найбільшої опуклості тулуба (рис. 7, 3, 7, 8), де окремі посудини мали суцільно з'єднані зі стінками мініатюрні орнаментального характеру вушка з горизонтальними отворами.

За нашими підрахунками, кулястих посудин налічувалось близько однієї сотні. Цілими або в фрагментах вони знайдені майже в кожному об'єкті. Висота їх — від 7 до 11 см, рідше 13 см. Вдалося зібрати повністю всім екземплярів та відтворити на основі краще збережених уламків ще 30 (рис. 7, 3, 5—9). Посуд кулястої форми, також відомий за матеріалами розкопок Я. Бема (рис. 4, 3)¹⁹, широко побутував у населення культури лінійно-стрічкової кераміки на всій її території, але найближчі аналогії йому є в пам'ятках буковогірської культури²⁰. Слід зазначити, що аналогічні посудини виявлено і на пізньонеолітичному поселенні в Береговому. Ця пам'ятка, як можна вважати на підставі наявних фрагментів з меандровим орнаментом, належить до тиської культури*.

Часто траплялися на поселенні посудини на порожнистих піддонах. Вони складалися з верхньої частини — миски або широко відкритої чаші — та нижньої (піддона). Піддона невисокі (7—8 см), циліндричні або розширені донизу. Зрідка вони мають трохи опуклі стінки. Цей посуд був також орнаментований розписом. Уламків таких посудин знайдено до 70, повністю реставровано лише одну (рис. 7, 4). Виявлено один фрагмент дуже великої посудини цього типу, діаметр якої в місці з'єднання верхньої частини з піддоном дорівнює 22 см. Разом з тим дуже часто трапляються уламки невеликих екземплярів, схожих на сучасні чарки.

Вази являють собою тюльпаноподібні присадкуваті посудини з чотиригранними пелюстковими вінцями, що на гранях плавно переходят у великі пелюсткоподібні виступи, видовжені і трохи відхилені назовні (рис. 4, 2). Посудини виготовлено з добре відмуленої глини. Поверхня гладка, білого або блідо-вохристого кольору. Окремі посудини оздоблено розписним орнаментом, що складався з паралельних стрічок під вінцями. Вони на пелюсткоподібних виступах переходили на вінця і звисали зсередини посудини. На деяких екземплярах поверхня під пелюсткоподібним виступом була заштрихована. Орнамент нанесений чорною водяною фарбою. Аналогічна посудина відома з другого горизонту багатошарового поселення Копчани (Східна Словаччина)²¹, але остання має піддон і оздоблення іншого стилю. Посудини, вінця яких прикрашені пелюсткоподібними виступами різної форми, є серед пізньої лінійно-стрічкової кераміки — в групі Тісодоб-Капушани та в культурі лінійно-накольчастої кераміки, нещодавно виявленої у Східній

¹⁸ Lichardus J. Op. cit., s. 63.

¹⁹ Böhm J. Op. cit., c. 3, ill. XI, 4.

²⁰ Korek J., Patay P. A Bükk kultúra elteriedése Magyarországon.—Regeszeti Füzetek, 1958, 2, tabl. 8, 9, 12; XXXIII, 20—21; Korek J. Nyíltszíni Bükk telep es sírok Aggteleken.—AE, 1970, N 1, ill. 7, 3, 5, 10, 6.

* Розвідувальні обстеження провів автор у 1972—1973 pp.

²¹ Горизонт датується в рамках культури пізньої розписної лінійно-стрічкової кераміки (група Рацківці), див.: Siška S. Abdeckung von siedlungen und einem Gräberfeld aus der jüngeren Steinzeit in Kopčany.—AR, 1974, 1, s. 6, ill. 1.

Словаччині і датованої пізнім неолітом²². Фрагменти подібних ваз знайдено нами і на пізньонеолітичному поселенні у м. Береговому.

Цікаву групу знахідок становлять глиняні вироби, колекція яких нечисленна, але різноманітна. Особливу увагу привертають виявлені поблизу житла № 1 дві половини жіночої фігурки, що належали, як свідчать обриси зламів, одній статуетці. Її вдалося реставрувати. Дві товсті ніжки з підкресленою ступнею переходят у сильно виділену тазовостегнову частину тіла. Тулуб збитий, він, очевидно, був витягнутий, плоский, на що вказує порівняння з аналогічною фігуркою, виявленою на поселенні Мійтелеек в Угорщині²³ (близько 30 км на захід від поселення Дякове). Статуетка мала укорочені руки. Груди та голова зображені схематично, обличчя не виділено. У глині є значні органічні домішки та грубозернистий річковий пісок, що проступає по всій поверхні темно-коричневого кольору (рис. 9). Жіночі статуетки — досить рідкісні знахідки на неолітичних пам'ятках Закарпаття. Вони відомі з поселень на Малій Горі поблизу Мукачева²⁴, Велика Добронь²⁵, Холмесь²⁶; кілька екземплярів виявлено на поселенні у м. Береговому²⁷, але ці фігурки значно відрізняються від описаної вище.

Кілька екземплярів пряслиць, виготовлених з фрагментів кераміки, мають неправильну округлу або прямокутну форму. Отвір просвердлений з обох боків, внаслідок чого до центра звужується.

У профілі пряслиця вигнуті (рис. 10, 3, 4). До предметів ткацького виробництва можна зарахувати також глиняні конуси-важелі. Один з них, знайдений на дні ями (об'єкт 7, 1972 р.), був виготовлений з погано відмуленої глини, що містила значні органічні домішки. Поверхня грубо оброблена, темно-коричневого кольору, з виходами випалених органічних домішок. Конус має еліпсоподібну основу, овальний у профілі. Половина його відбита (рис. 10, 14). За формою та складом тіста він аналогічний знайденому на поселенні Аггтелеке в Угорщині²⁸.

Досить цікавою групою глиняних виробів є намистини. Вони конічної форми, з наскрізними отворами, блідо-червоного кольору, слабо випалені, мають значну домішку піску в тісті (рис. 10, 5). У житлі № 2 знайдено мініатюрну намистину такої ж форми (рис. 10, 7). Подібні

Рис. 9. Глиняна жіноча фігурка з неолітичного шару.

²² Blahuta F. Bukovohorské sídlisko u Kapušanoch.— Slovenska archeologia, 1959, 1, tabl. XVIII, 1, 4; XIX, 2; XX, 2; XXI, 4; XXIII, 2; Vizdal J. Zemplín v mladšej dobe kamennéj, s. 98—100, tabl. LII, 2.

²³ Kalicz N. és Makkay J. A Mételeki újkőkori leletek. Élet és Tudomány, 1974, 18, s. 838—843.

²⁴ Фонди Закарпатського краєзнавчого музею.

²⁵ Пеняя С. И., Попович И. И. Археологические раскопки и разведки в Ужгородском районе Закарпатской области.— АО 1973 г. М., 1974, с. 327.

²⁶ Матеріали досліджені 1974 р. зберігаються у відділі Ужгородської групи Інституту археології АН УРСР у м. Ужгороді.

²⁷ Пелещин М. А. Раскопки энеолитического поселения у г. Берегово Закарпатской области.— АО 1968 г. М., 1969, с. 269—270; Пелещин М. А. Племена энеолитического часу Закарпатской области.— В кн.: Стародавнее население Прикарпатья и Волини. К., с. 149—152, рис. 36; Титов В. С. Итоги работы Закарпатской экспедиции.— АО 1970 г. М., 1971, с. 237—239; Потушняк М. Ф. Исследование памятников новокаменного века в Закарпатье. АО 1972 г. М., 1973, с. 323.

²⁸ Korek J. Op. cit., ill. 11, 12.

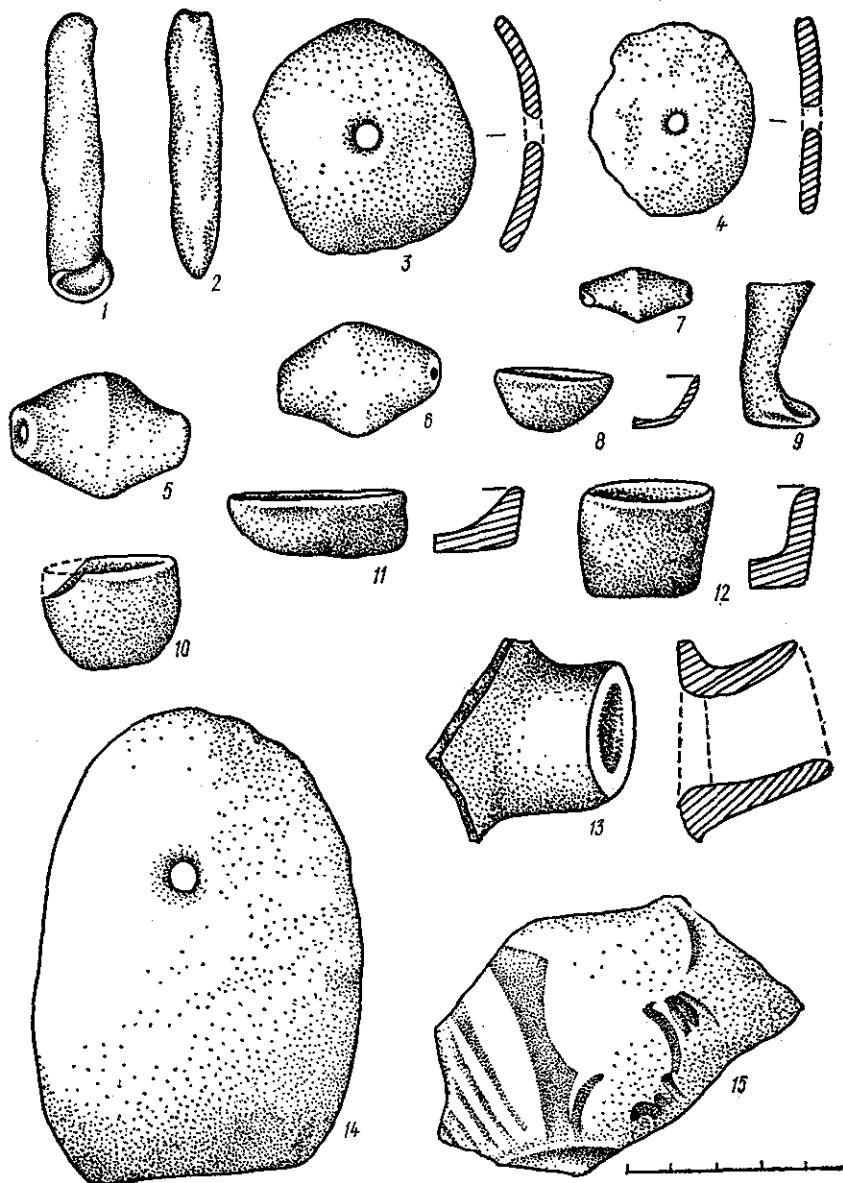

Рис. 10. Глиняні вироби з неолітичного шару:

1, 2 — стержні; 3, 4 — пряслиця; 5—7 — намистини; 8—10, 12 — мініатюрні посудинки; 9 — глиняна ніжка; 13 — фрагмент посудини з вилівкою; 14 — ткацький конус; 15 — фрагмент з розписом.

екземпляри траплялися на Дяківському поселенні і раніше²⁹. Найближчі аналогії відомі також на поселенні Агтелееке³⁰. Серед інших знахідок увагу привертає мініатюрна глиняна ніжка рожевого кольору, що, мабуть, належала посудині на ніжках або глиняній статуетці.

Не ясне призначення двох округлих у розрізі глиняних стержнів, знайдених біля печі в житлі № 1. Перший з них сірого кольору, з одного кінця потоншений, заокруглений, довжиною — 5,9 см, діаметром — 1,3 см (рис. 10, 2). Другий — білого кольору, з одного кінця має защип, схожий на долоню руки. Довжина його — 6,5 см, діаметр —

²⁹ Jankovich J. Podkarpatska Rus v prehistorii. Mukachevo, 1931, tabl. XII, 51.

³⁰ Korek J. Op. cit., ill. 11, 6.

1,3 см (рис. 10, 1). Схоже, що вони є частинами глиняних статуеток або мали якесь інше призначення (зокрема, загостреним стержнем можна малювати, як пастеллю). Аналогій подібним предметам не знайдено.

В окрему групу глиняних виробів входять маленькі посудинки. Вони виготовлені з глини, мають значну домішку піску, поверхня блідо-вохристого, червоного або темно-коричневого кольору. Формами вони нагадують миски (рис. 10, 9, 11) та чарки висотою 2,6 см (рис. 10, 10, 12). Серед них виділяється невелика чарочка, схожа на глечик з двома маленькими вушками, горизонтально поставленими. Її висота — 6,5 см (рис. 7, 10). Аналогічні посудини — досить часті знахідки на поселеннях неоліту та енеоліту Центральної Європи. Деякі дослідники вважають їх ритуальними, інші — дитячими іграшками. Найімовірніше, що вони мали утилітарне призначення. Наприклад, на поселенні Дричине I подібна посудина була заповнена червоною фарбою*, що може свідчити про використання їх при розмальовуванні посуду.

Щодо загальної характеристики досліджуваної пам'ятки, то слід зазначити, що вона в археологічній літературі трактується помилково як енеолітичне поселення тисо-полгарської культури³¹. Вказані аналогії і аналіз археологічного матеріалу дають можливість вважати, що Дяківське поселення належить до епохи середнього неоліту. Хронологічне місце його серед неолітичних пам'яток Потисся добре визначають фрагменти орнаментованої буковогірської кераміки та найбільш поширені форми посуду (кулясті посудинки, глечики з колінчастими ручками), що дають підставу вважати це поселення сучасним з буковогірською культурою. Зокрема, датуючими є і фрагменти посуду, розписані в стилі прорізного буковогірського орнаменту. Пам'ятка синхронізується з останнім, завершальним етапом цієї культури (фаза С) на основі наявності інкрустацій прорізного орнаменту, виконаного червоною фарбою. За прийнятою схемою періодизації неоліту Потисся кінець буковогірської культури збігається з кінцем середнього неоліту³².

На матеріалах Дяківського поселення простежуються і виразні місцеві ознаки. Це передусім мальована кераміка, що помітно переважає серед виявленого посуду. Вона не має близьких аналогій, однак деякі її композиційні елементи є на матеріалах пам'яток як попередніх, так і наступних неолітичних культур, поширеніх на даній території. Кухонна та столова кераміка має аналогії на пам'ятках культури пізньої лінійно-стрічкової кераміки Верхнього Потисся, однак окрім форми, особливо кухонного посуду, досить архаїчні.

Таким чином, тут зафіксовано прояви двох культур — місцевої, яку характеризує розпис, та запозиченої, що знайшла вираз у буковогірських кулястих формах посуду з відмираючими елементами прорізного орнаменту.

Все це дає підставу зараховувати Дяківське поселення до маловідомої локальної групи пам'яток пізньої мальованої лінійно-стрічкової кераміки. Для неї попередньо пропонуємо назву «дяківська». Пам'ятки цього типу на сусідніх територіях північної Румунії та північно-східної Угорщини нам невідомі. Однак у Закарпатті вони виявлені за підйомним матеріалом на поселеннях Нове Клинове та Братове Виноградівського району, а також у нижніх шарах поселень Заставне та Берегове*. Отже, основною територією поширення пам'яток дяківської

* Поселення дослідив у 1953 р. М. Ф. Потушняк. Матеріали не опубліковані.

³¹ Бернякович К. В. Енеолітичне поселення на Малій Горі біля Мукачева. — Археологія, 1966, т. 20, с. 169; Балагури Е. А. Археологічні пам'ятки Закарпаття (конспект лекцій). Ужгород, 1971, с. 39; Балагури Э. А. Новейшие памятники фельшесевской культуры на территории Закарпатской области УССР. — A Moga Ferenc Muzeum Evkōpnyue, 1962/2, с. 62; Пелещшин М. А. Племена енеолітичного часу Закарпаття. — В кн.: Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. К., 1974, с. 149—152.

³² Slovensko v mladšej dobe kamenného věku. s. 104

* Матеріали з розвідувальних розкопок автора.

групи є, імовірно, крайня північно-східна частина Верхнього Потисся, а саме — верхня течія р. Тиси з її притоками (Серне, Боржава, Ботар, Тур, Самош та Красна).

Питання походження пам'яток цієї групи, як і наступну історичну долю їх носіїв, не можна остаточно з'ясувати на даному етапі досліджень в зв'язку з тим, що неоліт Верхнього Потисся ще недостатньо вивчений і не має поки що чіткої періодизації. Однак появу пам'яток типу Дякове ми схильні розглядати як результат розпаду середовища буковогірської культури та переміщення окремих груп її населення на крайній північний схід Верхнього Потисся. Розселення, очевидно, призвело до часткової асиміляції буковогірського етнічного елементу серед місцевих племен кінцевої фази культури мальованої лінійно-стрічкової кераміки та зумовило формування на її основі пам'яток дяківської групи.

Важливим фактором у визначенні їх хронології є те, що вони перекриваються на поселеннях Заставне та Берегове горизонтом пізньонеолітичного часу. У другому (пізньонеолітичному) щарі поселення Берегове знаходимо пряме продовження окремих форм посуду власне дяківської групи. Це дає підставу вважати її матеріали проміжним горизонтом між кінцем буковогірської культури і початком пізнього неоліту у Верхньому Потиссі. Час існування пам'яток типу Дякове був нетривалим і охоплював приблизно середину IV тисячоліття до н. е.

На початку пізнього неоліту у Верхньому Потиссі з'являється нове за етнічним складом населення. З півдня Польщі проникають племена культури лінійно-накольчастої кераміки (другий горизонт поселення Великі Рацківці у Східній Словаччині)³³, з Трансильванії — племена з елементами культури Тордаш, представленої на Закарпатті нижнім шаром поселення Дрисине — Мала Гора *.

Імовірно, що з появою їх припиняють своє існування пам'ятки типу Дякове. Проте вони не зникають безслідно, а беруть участь у формуванні місцевого пізньонеолітичного етносу, пам'ятки якого у Закарпатті репрезентують пізньонеолітичні шари на поселеннях Берегове, Мукачеве — Мала Гора, Великі Лази — Ставлінець. Вони синхронні з тисячкою культурою, поширеною у межиріччі Кареш і Марош.

М. Ф. ПОТУШНЯК

Неолитическое поселение Дьяково I в Закарпатье

Резюме

В статье излагаются результаты раскопок неолитического поселения Дьяково I (середина IV тысячелетия до н. э.), осуществленных в 1972—1973 гг.

На площади двух раскопов (564 м²) был исследован комплекс жилищно-хозяйственных сооружений. Собрана большая коллекция каменных изделий и особенно керамики. Анализ керамического материала дал возможность автору предварительно выделить поселение в самостоятельную локальную группу памятников завершающей фазы развития культуры расписной линейно-ленточной керамики, распространенной в крайней северо-восточной части верхнего Потисье. Данная группа сформировалась вследствие переселения племен буковогорской культуры.

Памятники дьяковской группы известны в Закарпатье на поселениях Новое Клиново и Братово, а также в нижних слоях поселений — Заставное и Берегово. Последующая историческая судьба этого населения связана с его прямым участием в сложении позднеолитического этноса в Верхнем Потисье.

³³ Vizdal J. Zemplín v mladšej dobe kamennnej, s. 49—74, 98—100.

* Матеріали дослідження автора за 1975 р.

Перше поселення
культури кулястих амфор
на Україні

Культура кулястих амфор на Україні була представлена до цього часу виключно поховальними пам'ятками. Разом з тим на решті території її поширення — у Польщі, Чехословаччині, а також НДР¹, крім могильників, відомі також поселення. Правда, поселення досліджені недостатньо. У Польщі зареєстровано більше 100 поселень, які поділено на два типи: сезонні стоянки і довгочасні поселення, визначені характером жителів, специфіку інвентаря, зокрема кераміки, та простежено відмінність її від посуду, що походить з поховань. Всі ці відомості дають змогу охарактеризувати культуру набагато повніше і всебічніше, ніж в тих випадках, коли дослідження ґрутувалось виключно на матеріалах поховальних пам'яток.

Очевидно, головною причиною того, що поселення культури кулястих амфор на Україні залишалися досі невідомими, є далеко недостатнє обстеження районів, де вона була розповсюджена, а також чомусь вже укорінений погляд, нібито поселень цієї культури на Україні взагалі немає. Таке припущення зумовлювалося характером самих пам'яток, що мають, звичайно, дуже тонкий і слабо насичений шар. Крім того, велика частина території культури кулястих амфор пов'язана з Поліссям, де ці поселення розміщувалися на піщаних дюноподібних підвищеннях і культурний шар іх руйнувався під впливом природних факторів. Пізніше у багатьох випадках на цих же підвищеннях існували поселення інших культур, що теж сприяло руйнуванню культурного шару.

Отже, є доцільною публікація навіть тих обмежених відомостей, які останнім часом вдалося здобути.

За усним повідомленням І. Ф. Левицького, в урочищі Суемці, Баранівського району, Житомирської області, недалеко від місцевонаходження кам'яних ящиків, було знайдено дрібні фрагменти кераміки такого самого типу, як і в похованнях, що може свідчити про існування тут стоянки. Відомі ще два не пов'язані з похованнями пункти, звідки походить посуд культури кулястих амфор. Перший — с. Райки Житомирської області, де кілька фрагментів з орнаментом, типовим для цієї культури, виявлено на городищі серед матеріалів часу Київської Русі (рис. 1, 13). Інший пункт розташований поблизу с. Татариського в околицях м. Кам'янця-Подільського. Тут на трипільському поселенні зібрано кілька уламків кераміки, типової для культури кулястих амфор.

У 1970 р. В. К. Пясецький виявив сліди поселення культури кулястих амфор поблизу с. Славута Хмельницької області. Воно відкрите в заплаві правого берега р. Горинь, нижче впадіння в неї невеличкої притоки — р. Утки. Між Горинню і міською водоочисною станцією є невисоке, малопомітне підвищення площею 150 × 50 м, витягнуте вздовж річки. Тут і зафіксовано залишки поселення*. На розораній поверхні знайдено невелику кількість кераміки (рис. 1, 6, 14) та крем'яні вироби, в тому числі й уламок шліфованої по всій поверхні чотири-

¹ Wislański K. Kultura amfor kulistych w północno-zachodniej Polsce. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1966, s. 48—54; Stocký A. Pravěk země Česke, cz. I, Věk kamenný Praha, 1926, s. 96; 148—151; Filip J. Pradzieje Czechosłowacji. Poznań, 1951, s. 173; Fischer U. Neolithische Siedlung in Auhholt.— Archeologia Geographica, t. 7. Hamburg, 1958.

* Поселення багатошарове. Крім знахідок культури кулястих амфор, тут виявлено матеріали раннього неоліту, епохи бронзи і раннього заліза.

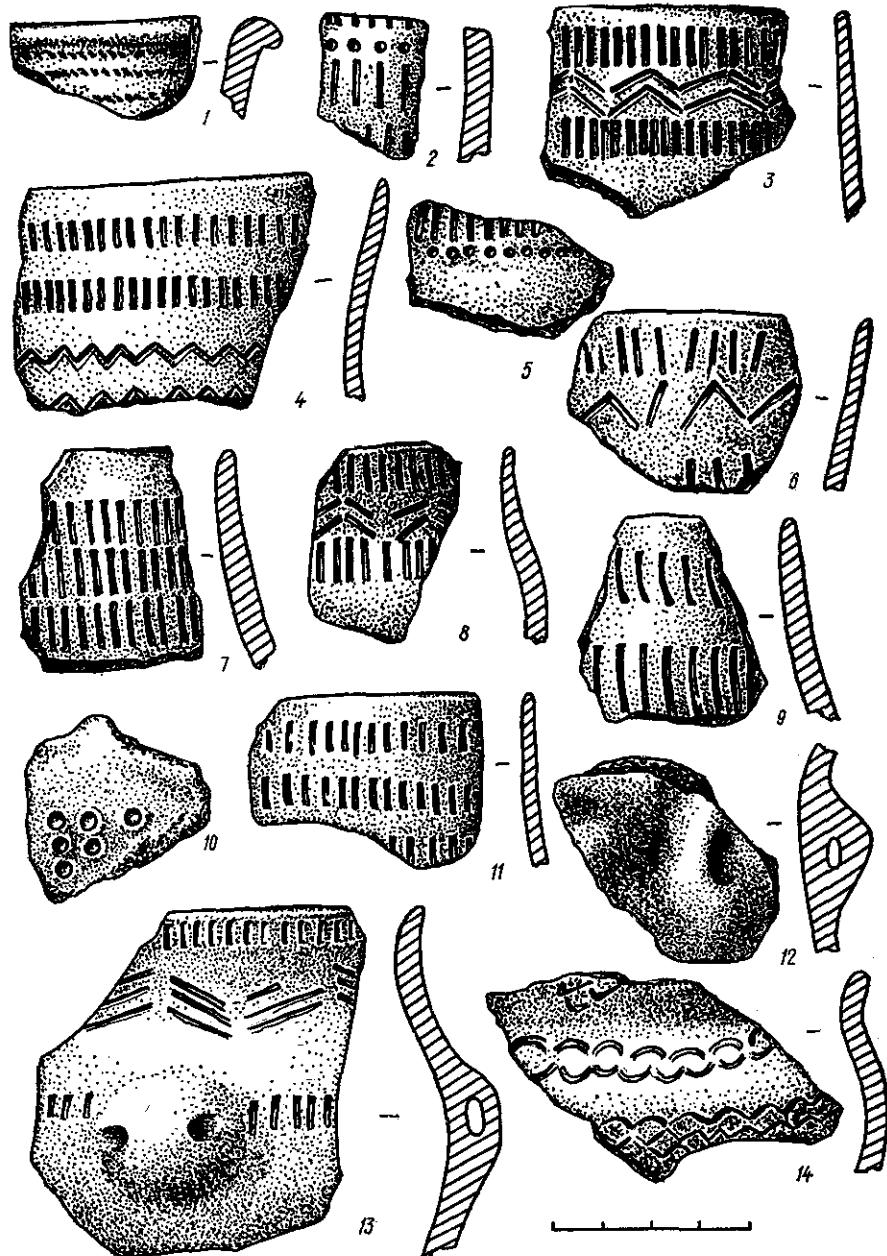

Рис. 1. Столовий посуд з поселень: 1—3, 5—9 — Хічів; 4, 11 — Неверівка; 6, 14 — Славута; 10, 12 — Горбилів; 13 — Райки.

кутної в перетині крем'яної сокири та стрілку з обламаним черешком. Ще один фрагмент кераміки трапився на багатошаровому поселенні, розташованому за 2,5 км на північний захід від м. Славута в урочищі Білі піски. За складом глини та орнаментом цей уламок нічим не відрізняється від знахідок з попередньої пам'ятки (рис. 2, 3, 3, 7, 3, 12).

У 1973—1974 рр. сліди чотирьох поселень простежені В. К. Пясецьким у Житомирській області.

1. с. Хічів Володарськ-Волинського району. Поселення виявлено за 1 км на захід від села на пониженні частині піщаного мису, що заходить в долину невеликої безіменної правої притоки р. Ірші. Розміри

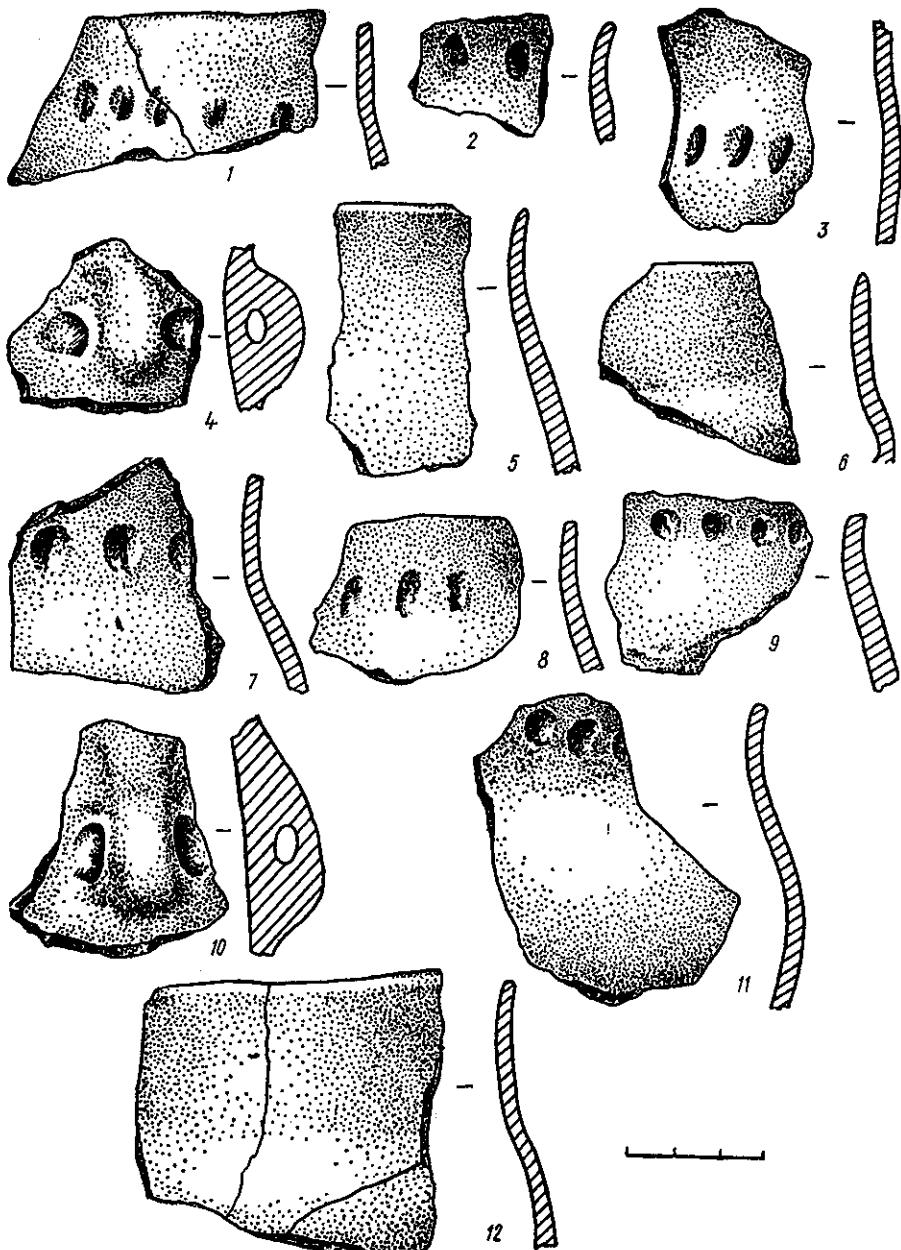

Рис. 2. Кухонний посуд з поселень:

1, 2, 4, 5, 7, 8, 11, 12 — Хічів; 3 — Славута; 6, 9 — Горбилів; 10 — Неверівка.

ділянки, на якій простежувався культурний шар,— приблизно 100×50 м. У місці найбільшого скопчення знахідок було закладено десять шурфів розміром 1×1 м. Майже у кожному з них виявлено знахідки: кераміку, крем'яні відщепи, рідко — дрібні кістки тварин. Культурний шар залягав у підгрунті, в сірому, злегка опідзоленому піску на глибині переважно $0,3—0,4$ м і мав вигляд тонких (0,5 см) переривчастих лінз темно-сірого кольору. Нижче залягав білий стерильний пісок, місцями з ортзандами (рис. 1, 2, 3, 5, 8, 9; рис. 2, 1, 4, 7, 12). На поверхні і в деяких шурфах зібрано невелику кількість фрагментів неолітичного посуду з рослинною домішкою в глині.

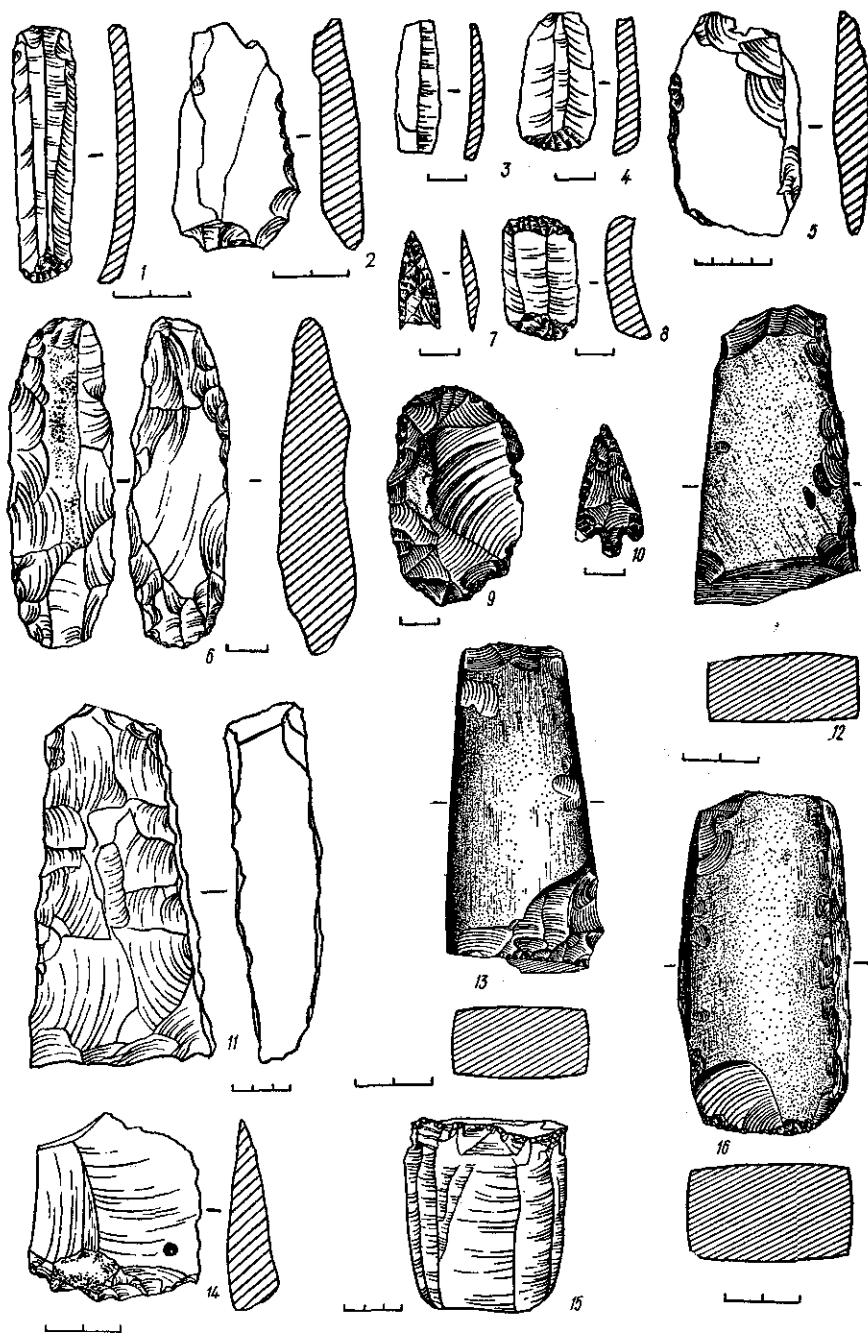

Рис. 3. Крем'яні вироби:
1, 3—6, 8 — Хічів; 2, 9, 14, 15 — Горбилів; 7, 12 — Славута; 10 — Воровське; 11 — Неверівка.

Поблизу с. Хічів виявлено ще два пункти з керамікою культури кулястих амфор. Один з них — пункт 2 — розташований вище вздовж струмка за 200 м від попереднього поселення. Тут трапилося лише кілька фрагментів кераміки (рис. 1, 7; 2, 11). На південь від села (пункт 3, 1—1,5 м над лугом) на низькому піщаному підвищенні знайдено лише один фрагмент (рис. 2, 8).

2. с. Неверівка Володарськ-Волинського району. За 2 км на схід від села серед болотистої низини розміщено кілька ледве помітних підвищень дюнного походження. На одному з них, найбільш високому,

виявлено невелику кількість кераміки (рис. 1, 4, 11; 2, 10), а також крем'яні вироби, зокрема заготовку великої чотирикутної в перетині сокири (рис. 3, 11).

3. с. Воровське Володарськ-Волинського району. Сліди поселення знайдені за 0,7 км на південь від центрального будинку колгоспу, на південному, злегка підвищенню схилі заболоченої, місцями заторфованої долини, тепер прорізаної системою дренажних канав. Тут зібрано кілька фрагментів кераміки, велику кількість відщепів, характерного кременю сірого кольору, уламок обушної частини сокири з цього ж кременю та вістря стріли з черешком (рис. 3, 10).

4. с. Горбулів Черняхівського району. За 1,5 км на схід від села, справа від дороги, що веде до с. Чайківка, за 100 м від цієї дороги на північному схилі заболоченої долини є піщане підвищення. Воно витягнуте на 300 м зі сходу на захід і на 100 м у поперечному напрямку. Висота підвищення над лугом — до 2 м. Ця місцевість тепер розорюється, і культурний шар подекуди руйнується. На таких зруйнованих ділянках, особливо вздовж західного краю підвищення, зібрано досить багато кераміки та крем'яних знарядь. Особливо багато тут було відщепів з кременю сірого кольору, який часто трапляється у цьому районі та на інших поселеннях.

У центральній частині Житомирської області відомі майстерні по виготовленню та обробці крем'яних знарядь, що, напевно, належать до культури кулястих амфор. Як приклад, можна назвати майстерню, виявлену на схід від с. Рудня-Шляхова Володарськ-Волинського району. Розміщена вона на лівому високому корінному березі р. Іршиця — лівої притоки р. Ірші, біля виходу на поверхню габролабрадориту. Іншу майстерню відкрито південніше с. Мелені Коростенського району на лівому низькому піщаному березі р. Злобич — лівої притоки р. Ірші.

Належність майстерень до культури кулястих амфор визначається тим, що, наскільки вдалося простежити, носії цієї культури в даному районі майже виключно використовували для виготовлення знарядь, особливо сокир і тесел, дуже характерний кремінь сірого кольору з більш світлими плямами і розводами. Відщепи такого кременю у великій кількості знайдено на описаних вище поселеннях. На стоянках і поселеннях інших культур (як ранніх, так і пізніших), він майже не трапляється. Разом з тим немає сумніву, що головними знаряддями у населення культури кулястих амфор були саме сокири і тесла характерної форми, які і клали в поховання, а при виготовленні їх відходи виробництва мали вигляд відщепів неправильної форми. Негативи останніх можна бачити на заготовці сокири з с. Неверівка (рис. 3, 13).

Якщо біля с. Рудня-Шляхова, крім відщепів, знайдено і певну кількість пластин, у тому числі з ретушшю, то майстерня поблизу с. Мелені була, імовірно, спеціалізованою — тут виготовляли лише сокири. Біля вогнища діаметром близько 1,5 м зосереджувалась величезна кількість відщепів і, зокрема, скол з шліфованої сокири. На правому березі Злобича, навпроти майстерні, знайдено уламок прямокутної в перетині сокири з аналогічною сировини (рис. 3, 16), що пізніше була перетворена на відбійник. Ще один уламок сокири з такого самого сірого кременю виявлено на південний схід від с. Мелені (рис. 3, 13). За формою і розмірами вона аналогічна виробу із Славути (рис. 3, 12).

Знайдені майстерні територіально не пов'язані з родовищами сировини. Взагалі родовища нам поки що невідомі, але зазначимо, що такого кременю немає ні в місцях розмиву морями, ні в річковому аллюї р. Ірші. Найімовірніше, він походить з долини р. Уж, яка за геологічними даними, тече тепер вище м. Коростень в межах затоки верхньокрейдянного моря і прорізує потужні нашарування крем'яних відкладів, що подекуди виходять на денну поверхню. До речі, значна за площею майстерня, подібна описаним вище, відома у межах м. Коростень

на правому березі р. Вж за 300 м вище залізничного моста через цю річку

В усякому разі місцева сировина відрізняється від матеріалу, з якого виготовлено знаряддя культури кулястих амфор на території Польщі, де, як відомо, в цей час широко використовувався так званий смугастий (пасястий) кремінь, а також від сировини західних територій України, наприклад, району м. Славути Хмельницької області.

Таким чином, всі поселення розміщені майже в аналогічних топографічних умовах — на дюноподібних піщаних підвищennях, в оточенні лугів, боліт. іноді торфовиць, обов'язково в безпосередній близькості до води і пасовиськ. Всі вони, судячи з розмірів підвищень, були невеликі. Про короткочасність їх заселення свідчить незначна потужність культурного шару (в результаті чого він часто зруйнований) і слабка насиченість його культурними залишками. Очевидно, люди жили на цих поселеннях недовго і невеликими колективами. Їх основним заняттям був випас худоби і виготовлення крем'яних виробів.

Кераміка на всіх описаних пам'ятках однотипна, і хронологічна різниця що, мабуть, існувала між ними, незначна, принаймні непомітна.

Привертає увагу фрагментованість кераміки, що можна пояснити двома причинами — малою потужністю культурного шару і крихкістю самого посуду. Він тонкостінний, товщина стінок рідко перевищує 0,5 см, звичайно вона дорівнює 0,3—0,4 см. У глині є домішка досить великих зерен кварцу. На Житомирщині у багатьох фрагментах кераміки наявні зерна ільменіту — мінералу, що міститься в усіх осадових породах досліджуваного району і не трапляється в такій кількості за його межами (в усякому разі, у західних і північних напрямках). Ця обставина свідчить про місцеве виготовлення кераміки. Випал її досить слабий і нерівномірний. На зламі черепка зберігається непрожарена смуга. Колір поверхні — від світло-сірого до майже чорного (останній характерний для району м. Славута). Трапляються уламки посудин червонуватого тону.

Всю кераміку можна поділити на дві групи. Одна з них добре відома за матеріалами могильників і відрізняється багатим, своєрідним орнаментом (рис. 1). До другої групи входить кераміка, яка до цього часу в поховальних пам'ятках України не зафіксована. Вона грубіша і має простішу орнаментацію. Попередньо можна висловити припущення, що існував спеціальний кухонний посуд, якого в поховання не ставили (рис. 2).

Форма посуду з поселень не реконструюється. Однак ясно, що більшість фрагментів належить амфорам і амфороподібним виробам з високою вузькою шийкою, опуклим тулубом і плоским дном. Край вінець звичайно звужений. На багатьох посудинах були невеликі ручки з овальними поперечними отворами (рис. 2, 4, 10). Іноді ці ручки більш плоскі (рис. 1, 12), вони відомі й на столовій кераміці². Наскільки можна судити, орнаментом покривались шийка і верхня частина посудин.

Кухонна кераміка, як уже відзначалося, прикрашалась бідно і одноманітно, в основному ямками та вдавленнями, розміщеними під вінцями і на перегині тулубу. Ямки мали овальну, круглу і щілясту форму; вони нанесені відбитками нігтя, пальця або палички.

Друга за кількістю група орнаментованої кераміки — це посудини, прикрашені відбитками твердого прямокутного штампу (дерев'яного або кістяного). Він мав більш-менш однакові розміри: ширину — 1—1,5 мм, довжину — від 1 до 3 см. Таким штампом наносилося кілька

² Свєшников І. К. Культура кулястих амфор.— Археологія Української РСР. К., 1971, т. 1, с. 243, рис. 66, 12.

(від двох — чотирьох) паралельних вінцям рядків. Часто вони чергуються з зигзагоподібними поясами або кружками, утвореними за допомогою круглої в перетині палички.

Значно рідше трапляється кераміка з орнаментом, відомим під назвою «риб'ячої луски». Більша частина фрагментів з таким орнаментом походить із стоянки, розміщеної поблизу Славути (рис. 1, 14). Цей візерунок виконано відбитками дужкоподібного штампу, нанесеним впритул один до одного. Такий штамп буває різної форми — трикутної, овальної, напівкруглої, але розміру приблизно однакового.

Слід зупинитися на знахідках уламків з шнуровим орнаментом. Це фрагменти вінець, прикрашених кількома паралельними рядами відбитків тонкого шнуря. Глина, з якої виготовлено такі посудини, і домішки в ній майже не відрізняються від складу тіста основної маси кераміки. Однак товщина стінок і своєрідне оформлення потовщеного краю відігнутих назовні вінців не дають достатньої підстави вважати ці фрагменти належними до основного комплексу культури кулястих амфор.

На кожному поселенні, в більшій чи меншій кількості, є крем'яні вироби і відходи кременеобробного виробництва. Характерні нуклеуси — вони видовженої форми, великих розмірів, одно- і двоплощадкові (рис. 3, 14). Тут же трапилися і зняті з них великі ножевидні пластини, іноді зі слідами використання з відполірованим краєм. Знайдені заготовки теслоподібних сокир і тесел. Уже згадувався майже готовий значних розмірів екземпляр сокири з Неверівки. Він має цілком закінчену форму. Сокира майстерно оброблена досить великими сколами, довжина знаряддя — 20 см, ширина леза — близько 10 см, товщина — 4 см (рис. 3, 11).

Частими знахідками є скребки — кінцеві або подвійні знаряддя на пластинах (рис. 3, 1, 4, 8, 14).

На поселенні під Славутою виявлено крем'яний наконечник стріли. Він має підтрикутну форму і два невеликі виступи в основі, черешок обламаний. Стрілка оброблена ретельно з обох боків тонкою хвилястою ретушшю. Її розміри: довжина — 2,8 см, ширина основи — 0,9 см (рис. 3, 7). Подібне вістря знайдено і на поселенні поблизу с. Воровське Володарськ-Волинського району (рис. 3, 10). Вважалось, що вістря стріл не характерні для культури кулястих амфор, але в останній час вони засвідчені в похованнях на території Польщі, а, за даними І. Ф. Левицького, у похованні з с. Сколобів Володарськ-Волинського району було «трикутне вістря до стріли з невеликим черешком»³.

Призначення деяких знарядь не зовсім ясне. Це відщепи з ретушшю, часто досить великі (рис. 3, 2, 6). Знайдено кілька однотипних знарядь видовженої форми, овальних у перетині, довжиною 10—12 см. По всій поверхні вони оббиті великими грубими сколами, що затуплюють гострі кути і краї. Кінці підправлено дрібною затуплюючою ретушшю і на них, крім того, простежується забитість і залощеність. Одне з таких знарядь виявлено на поселенні поблизу с. Хічів (рис. 3, 6). За обрисами, характером оформлення і спрацьованості ці знаряддя подібні до віджимників.

Крім того, на поселеннях часто трапляються пластини, іноді зі слідами спрацьованості (рис. 3, 3). Відщепи з кременю жовтуватого і майже чорного, а також димчастого кольорів, відрізняються від основної сировини, про яку йшлося вище.

Датуючого матеріалу на поселеннях не знайдено, тому уточнення часу їх існування в межах загальної хронології культури кулястих амфор (2900—2000 рр. до н. е.)⁴, очевидно, є справою майбутнього.

³ Свешников І. К. Вказ. праця, с. 246.

⁴ Там же, с. 131.

Можна відзначити, що поселення поблизу м. Славута з орнаментованою заглибленим штампом керамікою, де візерунок утворюють звисаючі трикутники (рис. 1, 14), належить до подільського варіанта культури, бо цей мотив на пам'ятках Східної Волині невідомий.

На основі близькості керамічних форм і орнаментації можна припустити, що поселення датується тим же часом, що й розміщені поблизу могильники: в басейні р. Уж — Збраньки і Довгиничі Овруцького району, в басейні р. Ірші — Сколобів і Давидівка Володарськ-Волинського району, а в басейні р. Тетерів — Кам'яний Брід Коростишівського району Житомирської області та ін.⁵

Цей невеликий і найбільш східний район поширення культури кулястих амфор має ряд відмінних рис у поховальному обряді, влаштуванні поховальних споруд, у кераміці тощо. Це викликано сусідством таких енеолітичних культур, як ямна на сході і трипільська на півдні. З'ясування характеру їх зв'язку з культурою кулястих амфор значною мірою залежить від дальнього вивчення поселень.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ, В. К. ПЯСЕЦКИЙ

Первое поселение культуры шаровидных амфор на Украине

Резюме

До настоящего времени культура шаровидных амфор на Украине была представлена исключительно погребальными памятниками. В статье публикуются материалы поселения этой культуры, открытые на территории Восточной Волыни (в Житомирской области). Известно восемь пунктов, где вне связи с погребениями встречены характерные для нее керамика и изделия из кремня. Все поселения расположены в аналогичных топографических условиях: на дюнных возвышенностях, в окружении лугов, болот и торфяников. Тонкий культурный слой слабо насыщен. Керамику можно разделить на две группы: богато орнаментированную столовую, которая находит аналогии в посуде из погребений, и кухонную, более грубую, с белым орнаментом в виде различных вдавлений. Последняя не встречается в погребениях, но имеет аналогии на поселениях данной культуры Польши, Чехословакии и ГДР.

Основная часть кремневых изделий, в частности долотовидные топоры, двусторонние скребки, ножевидные орудия, наконечники стрел и т. д., изготовлена из местного, серого непрозрачного кремня.

С. И. ТАТАРИНОВ

Нова пам'ятка культури багатоваликової кераміки на Донеччині

У 1970—1972 рр. автором було відкрите та частково досліджено селище з шаром багатоваликової кераміки, розташоване за 1,5 км на південь від с. Дронівка, Артемівського району, Донецької області.

Селище займає верхню частину великого мису і першу надзаплавну терасу, які оточені з трьох боків руслом «мертвого Дінця». На його території закладено два шурфи та розкоп площею 20 м². У розкопі виявлено шар раннього середньовіччя — матеріали салтівської культури. Шурфи № 1 та 2 дали кераміку доби бронзи. За стратиграфічними даними селище має три чіткіших шари.

Вся площа пам'ятки перекрита дуже великими скученнями піску та глини з розташованої вище яруги. Верхній шар у шурфах № 1, 2

⁵ Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии.— Труды XI АС, т. 1, с. 19; Левицкий І. Ф. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині.— Антропологія, 1930, т. 2, с. 199—200, табл. I; 2, 2a; табл. II. 9; табл. IV, 2, 3, 5, 8; Уваров Т. Археология России. М.— Л., т. 2, с. 150.

(рис. 1) потужністю 0,7—1,0 м також являє собою наносний ґрунт. Другий шар (0,4—0,5 м) складається з двох частин: у верхній виявлено залишки зрубної культури — посуд гострореберних та банкоподібних форм, у нижній частині — сірому суглинку та піску переважала багатоваликова кераміка. Складалося враження, що «зрубний» шар перекриває останній і частково проникає у нього.

Черепок багатоваликового посуду на зламі чорний та темно-сірий, у тісті — домішки піску, рослинних залишків і шамоту. Випал неоднорідний — від сильного до слабого. Поверхня горщиків гладка, іноді з пролощеними вертикальними лініями, колір — від чорного до жовтого і рожевого.

Більшість посуду становлять горщики видовжених форм — банкоподібні, з прямыми або ледь відігнутими назовні вінцями (рис. 2, 2, 5, 9). Поверхня орнаментована валиками з пальцевими зашипами та відбитками тоненьких паличок. Горизонтальні валики розташовані як на вінцях, так і на плічках та нижній частині горщиків (рис. 2, 5). На деяких фрагментах вони мають зашипи і доповнюються гладкими валиками; від горизонтальних відходять валики, що утворюють трикутники, опущені вершинами до дна посуду (рис. 2, 5, 6). Частина посудин прикрашена трикутними у перетині валиками висотою 0,2—0,5 см, що утворюють рослинний орнамент (рис. 2, 4, 6), або повторюють горизонтальні валики з зашипами (рис. 2, 3).

У цьому шарі із «зрубною» та багатоваликовою керамікою, у шурфі № 1, виявлено такі знахідки: крем'яній серп (рис. 2, 11) довжиною 8 см із залощеним робочим краєм; кістяні вироби — уламок трапецієподібного у перетині лошила (рис. 2, 7), туник з щелепи вівці, що мав сильно заполірований альвеолярний відросток (рис. 2, 12); штамп з трьома зубцями на ребрі (рис. 2, 10); виготовлений з каменя штамп з шістьма цілими і одним зламаним зубцем для орнаментації посуду (рис. 2, 8).

Наступний шар (рис. 1, 4) товщиною 0,1—0,2 м — світло-сірий суглинок — містить у собі незначну кількість матеріалів донецької катакомбної культури (рис. 2, 1), кістки тварин, залишки попелу. Цей шар підstellenий вже чистим піском з дрібними камінцями.

За своїм складом шар культури багатоваликової кераміки Дронівського селища має багато спільногого у керамічному матеріалі з 4-м шаром селища Лівенцівка I на Дону і з кістяними виробами Кіровського поселення у Криму¹. Analogії крем'яному серпу є в культурах середньої бронзи Правобережної та Лівобережної України².

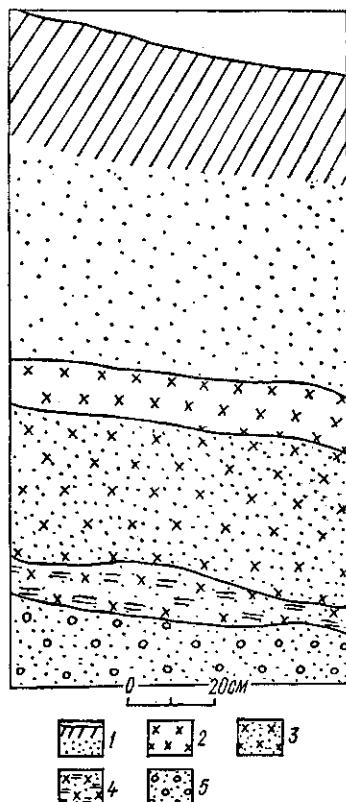

Рис. 1. Стратиграфія шурпу № 2 Дронівського селища.

1 — наносний ґрунт; 2 — культурний шар зрубної культури; 3 — шар зі знахідками багатоваликової кераміки; 4 — шар зі знахідками катакомбної культури; 5 — материк.

¹ Братченко С. Н. Багатошарове селище Лівенцівка I на Дону.— Археологія, 1969, т. 22, с. 217—220; Лесков А. М. Кировское поселение.— В кн.: Древности Восточного Крыма. Киев, 1970, с. 38—42, рис. 34, 2, 8, 9; 37, 4—7.

² Березанская С. С. Средний период бронзы в Северной Украине. Киев, 1972, с. 228, табл. 27.

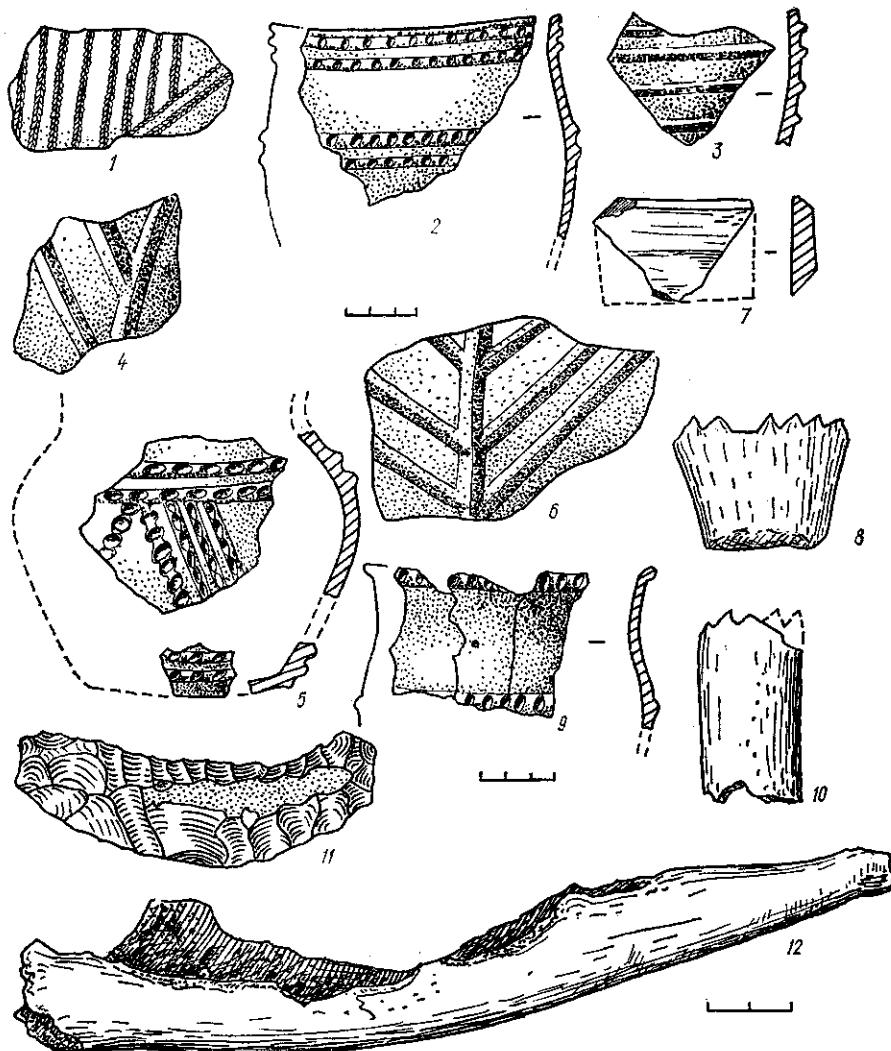

Рис. 2. Кераміка, вироби з кременю і кістки, виявлені на поселенні поблизу с. Дронівка (1—12).

Дослідження селища поблизу с. Дронівка у майбутньому доцільно розширити.

С. И. ТАТАРИНОВ

**Новый памятник культуры
многоваликовой керамики на Донеччине**

Резюме

Автор публикует результаты разведочных раскопок, проведенных на поселении культуры многоваликовой керамики у с. Дроновка, Артемовского района, Донецкой области.

На поселении выявлен хорошо сохранившийся культурный слой, получены первые сведения о стратиграфии памятника, обнаружено довольно большое количество керамики, изделий из кремния и кости. Поселение заслуживает более фундаментальных исследований.

Матеріали ранньозалізного часу з поселення Гришівка на Чернігівщині

У період раннього залізного віку (середина і друга половина I тисячоліття до н. е.) басейн Десни і Курське Посейм'я заселяли племена юхнівської культури. Питання про їх походження і генетичні зв'язки з попередніми культурами бронзової доби до цього часу ще не вирішено. В зв'язку з цим заслуговують на увагу матеріали Гришівського поселення.

У 1968—1970 рр. поблизу хут. Гришівка, Борзнянського району, Чернігівської області під керівництвом С. С. Березанської велися розкопки багатошарового поселення. Нижній шар пов'язаний з неолітичною культурою ямково-гребінчастої кераміки, середній — дав матеріали сосницького варіанта східноїщінецької культури, верхній, якому присвячена стаття,— належить до раннього залізного віку.

Поселення займає невисокий (2,5—3 м) мис лівого берега р. Трубин (притока Десни). Можливо, воно розташувалось на всій площі мису, але найбільша насиченість культурного шару спостерігалась у його західній частині.

На поселенні відкрито два житла, одне з яких розкопано повністю, друге прошурковано — (встановлено розміри, форму, глибину).

Житло № 1, розташоване у центрі мису, являє собою землянку досить правильної прямокутної форми, довжиною 12 м, ширину 7,4 м (рис. 1, 15). Кути її закруглені, підлога нерівна, злегка похила до середини, у центрі глибина житла дорівнює 1,11—1,5 м від поверхні, а біля стін — 0,7—0,9 м. Східна половина на 15—20 см глибша від західної. Вся поверхня підлоги вкрита чорною щільною кіркою спресованого піску, перемішаного з попелом, вугіллям, дрібними кістками тварин та фрагментами кераміки. Житло, мабуть, поділялося на дві частини — східну і західну, про що свідчить різниця в їх глибинах та наявність стовпових ям (две з них прямокутні, одна кругла); розміри — 0,25—0,35 м, глибина — 0,12—0,18 м. Вони простежені по лінії північ — захід — південь — схід.

У центрі житла, трохи ближче до західної стінки, було вогнище, від якого залишилась купа печини та глиняні валки, розташовані на площі діаметром до 2 м (рис. 1, 16). Поблизу вогнища знайдено велику кількість кісток тварин, цілий череп коня і численну кераміку, що іноді утворює окремі скupчення. Крім посуду, тут трапилося шість прясл, два залізних ножі і залізний браслет з розімкнутими кінцями. У північному кутку західного приміщення виявлено ще одне вогнище, а біля нього також скupчення кісток і кераміки. Серед інших знахідок слід згадати трикутну бронзову підвіску і залізне шило. Тут відкрито господарську яму, у плані круглу, в розрізі — конусоподібної форми, глибиною 1 м. У ній знайдено багато кісток тварин і незначну кількість фрагментів кераміки.

Житло № 2 розташовано у західній частині мису. Довжина його — 8,20 м, ширина близько 6 м, глибина — 0,70 м. Форма житла — прямокутна. У закладених траншеях було виявлено дві ями круглої форми діаметром 1—1,20 м, глибиною 0,90 м (очевидно, господарські), а також вогнище.

Речові знахідки в обох житлах аналогічні. Основну частину їх становить кераміка (рис. 1, 1—5), досить одноманітна за формою і технологією. У глині є домішка шамоту, який добре помітний на посудинах (поверхня останніх горбкувата, шорстка). Колір кераміки сірий, з темнішими або світлішими плямами. Стінки тонкі (0,7 см), денця, навпаки, дуже товсті (1,5 см). Випал добрий.

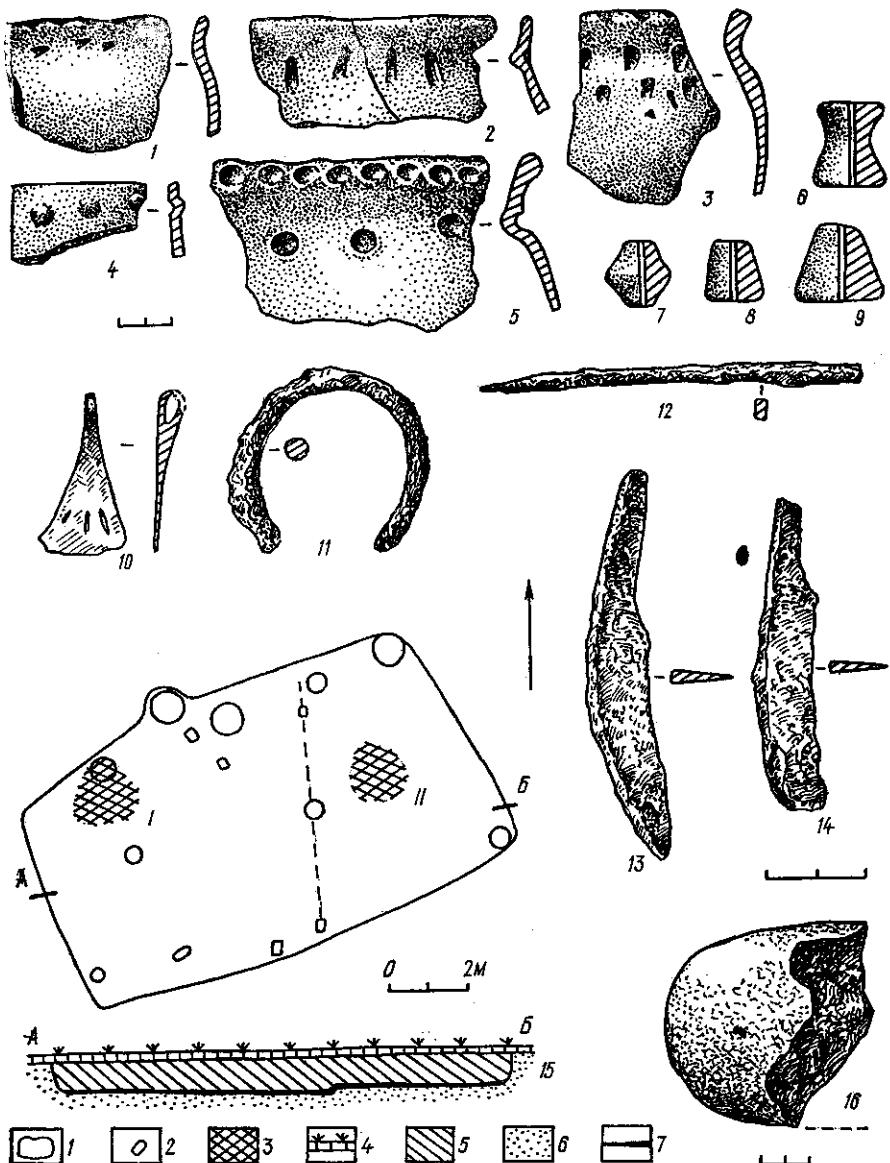

Рис. 1. Житло та речі з поселення:

1—5 — кераміка; 6—9 — прядлиця; 10 — бронзова підвіска; 11 — залізне кільце; 12 — залізне шило; 13, 14 — залізні ножі; 15 — план та розріз житла № 1; 16 — вальок.
Умовні позначення: 1 — контури житла; 2 — стовпові ями; 3 — вогнище; 4 — переораний срібний шар; 5 — вуглистий пісок; 6 — світливий материковий пісок; 7 — щільний чорний пісок.

Серед форм переважають банкоподібні посудини кількох варіантів, залежно від висоти і форми горловини. В одних випадках шийка майже не виділена і стінки конусоподібно розходяться від дна, в інших — корпус має форму діжки, шийка звужена, а вінця досить сильно відігнуті назовні. Найбільш поширені розміри посудин: висота — 18—20 см, діаметр вінець — 12—15 см, діаметр дна — 7—10 см. Майже всі денця мають невелику (0,5 см) закраїну. Орнаментована кераміка бідно: наколами, нанесеними під вінцями. Як правило, наколи утворюють один ряд, що проходить на 2—3 см нижче краю вінця. Дуже невелику кількість посудин прикрашено не одним, а двома паралельними рядами наколів. Форма і розміри останніх різні. Більшість з них нанесена

прямокутною в перетині паличкою, поставленаю під кутом. Рідше вони круглої форми, ще рідше мигдалеподібної. Кілька посудин орнаментовано відбитками нігтя. Частина виробів має нігтіві зашпи або насічки по краю вінець.

Серед глиняних виробів в обох житлах знайдено також велику кількість (блізько 20) пряслиць (рис. 1, 6—9). Вони виготовлені з токої ж самої глини, як і посуд, добре випалені, невеликих розмірів і відрізняються лише за формою: конічні, біконічні, круглі і катушкоподібні.

Металеві вироби представлені двома залізними ножами: один цілий, другий з поламаними кінцями (рис. 1, 13, 14). Обидва вони мали пряме лезо і горбату спинку, яка плавно переходить у плоский стержень для держака. Довжина цілого ножа — 7 см, поламаного — 6 см, ширина обох — блізько 1 см. Знайдені й два залізні шила (рис. 1, 12) довжиною 8 і 10 см, круглі в розрізі; один кінець загострений, другий затуплений. Прикраси репрезентовано невеликим (мабуть, дитячим) залізним браслетом (рис. 1, 11), діаметром 3,8 см, завтовшки 3 мм та бронзовою трикутною підвіскою з петелькою (рис. 1, 10); її довжина — 3,5 см, товщина — 3 мм. На зовнішній поверхні вона має орнамент у вигляді трьох коротких ліній-променів.

Знахідка бронзової підвіски дала можливість зіставити Гришівське поселення з такою пам'яткою юхнівської культури у Курському Посейм'ї, як нижній шар городища Кузина Гора, що за матеріалами античної кераміки датується VI ст. до н. е. Тут теж була знайдена аналогічна прикраса¹. Схожа підвіска відома й на поселенні юхнівської культури VI—III ст. до н. е. поблизу с. Сатинки Кириївського району за 60 км від м. Тули² (рис. 2).

Грунтуючись на згаданих вище аналогіях, поселення поблизу хут. Гришівки можна віднести до VI ст. до н. е. Цій даті відповідають також інші знайдені тут вироби, а саме: ножі з горбатою спинкою, які відомі у багатьох культурах раннього залізного віку — юхнівській (поселення поблизу с. Південне Долбатове)³ і підгірцівській (поселення біля с. Підгірці)⁴ та ін.

Кераміка з Гришівки за формою, орнаментом, а також домішкою шамоту в тісті близька до юхнівської, особливо до посуду з нижнього шару Кузині Гори, нижнього шару Плаксинського городища та західного Юхнівського городища⁵, але вона має ряд рис (товсті стінки, сірий колір з більш світлими або темними плямами, «мазку» поверхню), що зближують її з бондарихинською.

Схожість з бондарихинською культурою простежується в топографії поселення, яке розташоване у заплаві й на відміну від юхнів-

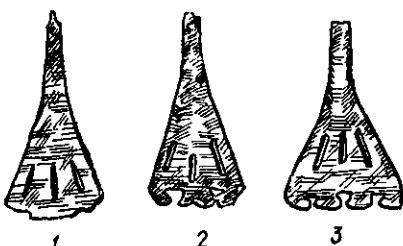

Рис. 2. Трикутні підвіски:
1 — Гришівка; 2 — Кузина Гора; 3 — Сатинки.

¹ Алихова А. Е. Древние городища Курского Посеймья.— МИА, 1962, № 113, с. 101, рис. 7, 20.

² Изюмова С. А. О бронзолитеином производстве Сатинского городища.— СА, 1967, № 1, с. 123, рис. 1, 9.

³ Падин В. А. Юхновские поселения Средней Десны.— СА, 1966, № 2, с. 142, рис. VI, 7.

⁴ Даниленко В. Н. Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р.— АП, 1956, т. 6, с. 9, табл. II, 39.

⁵ Алихова А. Е. Древние городища...; Алихова А. Е. К вопросу о хронологии древних городищ Курского Посеймья.— КСИИМК, 1959, вып. 77, с. 17, рис. 5; Алихова А. Е. К вопросу о датировке двух городищ у с. Юхнова.— КСИИМК, 1956, вып. 65, с. 36, рис. 12.

ських не укріплене, а також у характері домобудування. Гришівські житла, як і будівлі бондарихинської культури, представлено землянками великих розмірів (поселення в урочищі Бондариха поблизу с. Ніцахи та ін.)⁶, в той час, як юхнівські племена будували наземні житла площею 3×5 м.

Описана пам'ятка підтверджує думку В. А. Іллінської про генетичний зв'язок юхнівської та бондарихинської культур.

Таким чином, поселення належить до першого найбільш раннього етапу юхнівської культури, який виділила О. М. Мельниковська. Цей етап датується з кінця VII ст. до н. е. до кінця V ст. до н. е. і характеризується рисами, спільними з бондарихинською культурою.

Поселення поблизу хут. Гришівка є однією з найбільш південних пам'яток юхнівської культури. Причини, що примусили племена бондарихинської культури звільнити території, на яких вони мешкали, пов'язані, на думку більшості археологів, з появою у Лісостеповому Лівобережжі у VI ст. до н. е. скіфських племен посульсько-донецького типу.

Л. Г. КОВАЛЕВА

Материалы раннегорелевного века из поселения Гришевка на Черниговщине

Резюме

В работе публикуются материалы раннего железного века, обнаруженные при раскопках многослойного поселения у хут. Гришевка, Борзнянского района, Черниговской области, проводившихся в 1969—1971 гг.

С верхним слоем этого памятника связаны два углубленных жилища и большое количество различного вещественного материала. Найденные здесь металлические изделия и керамика позволяют отнести поселение к раннему этапу юхновской культуры и датировать его VI в. до н. э.

Б. Ю. МІХЛІН

Передскіфське поховання поблизу с. Василівка

Серед поховань у кургані поблизу с. Василівки, Старобешівського району, Донецької області, розкопаному в 1972 р. Азовським загоном Сіверськодонецької експедиції ІА АН УРСР, привертає увагу поховання № 25, впущене в центр насипу. Воно виявлене на глибині 2,4 м, де розташувалися поперечні дерев'яні плахи, що перекривали могилу. Остання являла собою прямокутну яму, витягнуту по лінії північ — захід. Розміри могили — $1,8 \times 1$ м, дно її заглиблене на 0,1—0,15 м нижче плах.

Похований (рис. 1, 1) лежав випростаний на спині, орієнтація західна. Кістки рук покладені вздовж тулуза, причому права рука злегка зігнута в лікті. Кисть лівої руки була стиснута, а правої — відігнута праворуч.

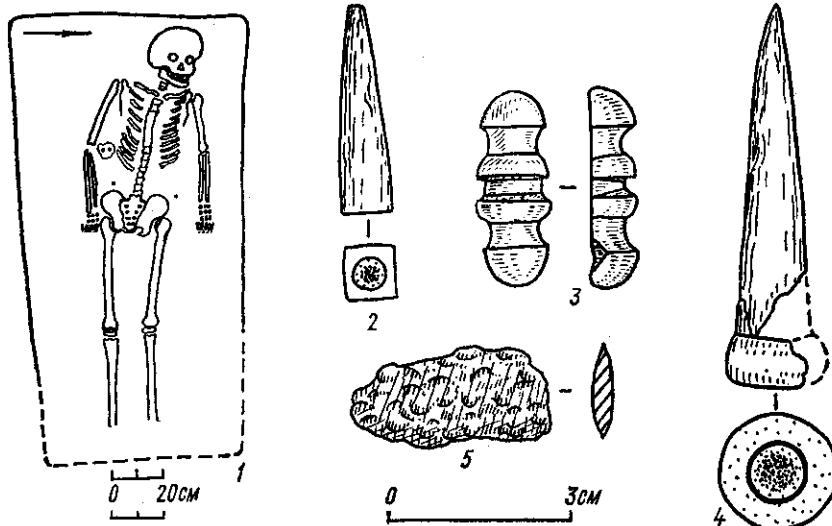
Інвентар поховання бідний, але викликає певний інтерес. Між ребрами і лікtem правої руки знайдено грудку крихкої жовтої маси, що є, очевидно, залишками жертвової іжі. Тут лежав залізний двогострий ніж. Верхня його частина цілком знищена, і лише вістря клинка (рис. 1, 5), вstromлене у грудку, збереглося відносно добре. Поруч трапився кістяний чотиригранний втульчастий наконечник стріли (рис. 1, 2), а на захід від жертвової іжі, біля правого стегна, — кістяне

⁶ Іллінська В. А. Нові дані про пам'ятки доби бронзи в Лівобережному Лісостепу. — Археологія, 1957, т. 10, с. 56; Ковпаниченко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ, 1967, с. 23.

втульчасте знаряддя, ймовірно, проколка. На поясі біля лівого стегна виявлено кістяну різьблену застібку.

Проколка (рис. 1, 4) збереглась погано, але форму її можна відновити. Знаряддя закінчувалося муфтою діаметром 2 см і мало неглибоку втулку — не більше 1 — 1,3 см. Максимальний діаметр проколки — 1,3 см, довжина її — 6,3 см.

Аналогій наконечнику стріли відомі в пам'ятках передскіфського часу Північного Причорномор'я, зокрема на чорноліських городищах, у

Поховання передскіфського часу:

1 — план поховання; 2 — кістяна стріла; 3 — застібка; 4 — кістяна проколка (?); 5 — фрагмент залізного ножа.

кургані Мала Цимбалка¹. Такі стріли є і в кургані поблизу Ворошиловська, на таврському поселенні Уч-Баш (IX—VIII ст. до н. е.), у перехідному шарі Кіровського поселення, в Кобяково і Дагестані².

Особливої уваги заслуговує кістяна застібка (рис. 1, 3). Вона невелика (довжиною 3,2 см, ширину до 1 см), має плоску тильну частину, грибоподібні закінчення і поперечну канавку з високими, округлими бортиками. Цікаве коло аналогій цієї речі. Ідентичні застібки, але з м'якого каменю, знайдено в карасуксько-тагарському могильнику Райков Улуч і на Алтаї (Близні Єлбани VII), де вони датуються VIII—VII ст. до н. е.³. Дуже близькі вироби трапилися у Північній Туві, Східному Казахстані, на Північному Кавказі і поблизу м. Запоріжжя, а також в Ірані у могильнику Сіалк В. У всіх випадках ці застібки датуються VIII—VII ст. до н. е.⁴

Слід зазначити і деяку схожість описаних застібок з пізнішими скіфськими сагайдачними застібками (не виключено, що в останніх слід бачити дальший розвиток типу).

¹ Мелюкова А. И. Вооружение скіфов.— САИ, 1964, вып. Д1-4, с. 10, табл. 1, А, 4, 8, 16, Б, 3, В, 9.

² Минаєва Т. М. Могила бронзовой эпохи в г. Ворошиловске.— КСИИМК, 1947, вып. 16, с. 133, рис. 42, 3; Тереножкин А. И. Предскіфский период на днепровском Правобережье. Киев, 1961, с. 190; Лесков А. М. Кировское поселение.— В кн.: Древности Восточного Крыма. Киев, 1970, с. 47, рис. 29: 1. Смирнов К. Ф. Археологические исследования в районе Дагестанского селения Тарки в 1948—1949 гг.— МИА, 1951, № 23, с. 261, рис. 17, 12, 13. Шарафутдинова Э. С. Наконечники стрел из поселений Кобяковской культуры эпохи поздней бронзы.— КСИА АН СССР, 1973, № 134, с. 103, рис. 38, 5.

³ Членова Н. Л. Хронология памятников карасукской культуры.— МИА, 1972, № 182, с. 130, табл. 25, 19, 27, 51.

⁴ Там же, с. 130, табл. 25, 28, 30.

Б. Ю. МИХЛІН

Предскифське погребення близ с. Васильевка

Резюме

При раскопках кургана I у с. Васильевки Старобешевского района Донецкой области было обнаружено впускное погребение (№ 25), совершенное в прямоугольной яме, перекрытой деревянными плахами. Костяк погребенного лежал в вытянутом положении на спине, головой на запад. Инвентарь беден: костяные втульчатая прошлака, резная застежка и втульчатый четырехгранный наконечник стрелы, фрагменты железного ножа. Погребение датируется VIII — первой половиной VII в. до н. э.

Интересен круг аналогий застежки, найденных в погребениях близ г. Запорожья, на Кавказе, в Северной Туве, Восточном Казахстане, на Алтае и в Малой Азии.

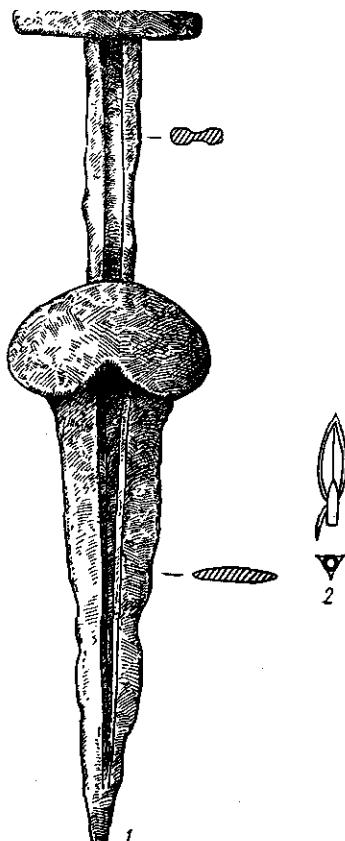
Е. В. ЯКОВЕНКО, В. Ф. ПОКОТИЛО

Скіфська зброя в Менському краєзнавчому музеї

З 1954 р. на Чернігівщині у райцентрі Мена працює краєзнавчий музей. Його численні, дуже старанно зібрані експонати висвітлюють історію Менщини з найдавніших часів до наших днів.

Цю замітку присвячено публікації двох предметів озброєння, виставлених у відділі стародавньої історії району. Один з них — прекрасно збережений залізний кинджал, знайдений в урочищі Лан на околиці м. Мена під час оранки. Це типовий скіфський акінак загальною довжиною 28 см. Пряме руків'я з жолобком посередині і двома боковими валиками вінчає тонке брускоподібне навершя (довжина навершя — 8 см, ширина — 1,7 см, довжина навершя — 6,2 см, товщина — 1 см). Масивне перехрестья довжиною 6,5 см, ширину 2,4 см має округлу ниркоподібну форму. Клинок кинджала масивний; обидва леза від широкої основи під кутом сходяться до вістря, по центру леза — чотири поглиблени вертикальні лінії. У перетині клинок має лінзоподібну форму, довжина його — 15 см, ширина основи — 4 см (рис. 1, 1).

На жаль, відсутність інших супровідних матеріалів не дає змоги визначити характер комплексу в цілому; лишається припустити, що кинджал, можливо, належав до зруйнованого оранкою поховання воїна. Але завдяки тому, що акінак добре зберігся, можна з достатньою вірогідністю визначити його належність і час виготовлення. Найближчі територіальні паралелі (мається на увазі Лівобережне Подніпров'я) ми знаходимо цьому кинджалу серед комплексу речей відомої Старшої Могили поблизу

Предмети скіфської зброя:
1 — залізний кинджал; 2 — бронзовий наконечник стріли.

с. Аксютинці на Сумщині¹. Там серед предметів озброєння виявлено два залізних мечі, довгий (до 75 см) і фрагментований короткий (близько 45 см). Форма обох мечів загальними обрисами і окремими деталями нагадує кинжал з Менського музею, що дає, безсумнівно, підставу віднести його до часів скіфської архаїки і датувати VI ст. до н. е.

Другий предмет — бронзовий трилопатевий наконечник стріли з довгою втулкою і шипом на ній знайдено в урочищі Бурімка поблизу с. Слобідка Менського району. Головка наконечника овальної форми з ложком на всю довжину грані. Загальна довжина наконечника 3,7 см (рис. 1, 2). За типом цей бронзовий наконечник аналогічний окремим екземплярам з відомих сагайдачних наборів VI ст. до н. е.— згаданої Старшої Могили і кургану № 17 того самого могильника², що в свою чергу знаходять найближчі паралелі в класичних комплексах скіфської архаїки — в Мельгуновському і Келермеському курганах.

Таким чином, предмети скіфського озброєння з Менського музею поповнюють досить невеликий набір археологічних матеріалів скіфського часу з території Чернігівщини. Особливої уваги заслуговує кинжал, що разом з такою першорядною річчю, як скіфське навершя Чернігівського історичного музею³, значно розширяє наші уявлення про зв'язки племен лісової смуги з кочівниками степу в часи архаїки.

Э. В. ЯКОВЕНКО, В. Ф. ПОКОТИЛО

Скифское оружие
в Менском краеведческом музее

Резюме

На севере Черниговщины, в музее райцентра Мена экспонируются два предмета скіфского вооружения — железный кинжал и бронзовый наконечник стрелы. Найдены они при случайных обстоятельствах и, к сожалению, без сопровождающих вещей. Хорошая сохранность позволяет сопоставить их с широким кругом аналогичных предметов и надежно датировать VI в. до н. э.

Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА

Амфори з затопленої частини Ольвії

Під час робіт підводного загону Ольвійської експедиції 1974—1975 рр. з дна лиману було піднято значну кількість великих фрагментів кераміки (близько 1000) *. Вони являють собою різноманітні форми посуду різних хронологічних періодів, серед яких переважають амфори. Попередня обробка комплексу показала, що він містить як уже відомі раніше, але недосить широко представлені в ольвійському матеріалі типи амфор, так і зразки нових для Ольвії форм.

Дослідження матеріалу «підводного комплексу» становить певні труднощі, бо в зв'язку з тривалим перебуванням у воді відбуваються значні зміни у кольорі та інших властивостях глини, що звичайно відіграє велику роль у визначенні центрів виробництва посуду. Поверхня черепків дуже пошкоджена, вкрита шаром різних відкладів і черепашок, лак та інші покриття часто зникають, багато домішок вимива-

¹ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного левобережья. Киев, 1968, с. 88, табл. 1, I, B.

² Там же, табл. II, 26—28; табл. XI, J7.

³ Археология Української РСР. Київ, 1971, т. 2, с. 155, рис. 43, 3.

* Комплекс ще не піднятий повністю, проте і виявлено вже кераміка має значений інтерес. Уся вона походить з площа замуленого піску (110 × 50 м) розташованої на відстані 155 м від берега, на північ від створу післягетьської стіни.

ється. Колір гіста посудин стає сірим і не зберігає своїх особливостей. Внаслідок цього визначення глин кераміки дуже ускладнюється і практично у переважній більшості випадків є неможливим без спеціальних лабораторних досліджень.

У зв'язку з цим вся систематизація і класифікація матеріалу проводилася лише за морфологічними ознаками.

На перший погляд, хронолігічні рамки комплексу дуже широкі і охоплюють майже весь час існування античної Ольвії, від VI ст. до н. е. до III ст. н. е. Проте після хронологічної систематизації фрагментів, які піддаються визначення, з'ясувалося, що близько 60% іх становлять амфори, характерні для IV ст. до н. е. На зразки керамічної тари інших періодів припадає від 7 (римський час) до 12% (VI—V ст. до н. е.). Таким чином, можна говорити про переважання у комплексі керамічної тари IV ст. до н. е.

Діапазон центрів виробництва теж надзвичайно широкий і відповідає загальній картині імпорту амфор Ольвії — тут є продукція ряду «іонійських» центрів (Самос, Лесбос, Хіос), Фасоса та його кола, Гера克莱ї, Херсонеса, Родоса, Кніда, Коса та ін.

Амфори раннього періоду існування Ольвії становлять близько 12% усіх знахідок комплексу. Незважаючи на відносно невелику кількість фрагментів, серед них є всі основні зразки імпорту керамічної тари VI—V ст. до н. е.— амфори різних типів на піддонах з іонійських центрів, хіоські посудини з циліндричними ніжками, амфори із зрізаноконусоподібними ніжками майстерень Лесбоса та інших центрів, самоські і типу «протофасоських», Менди. Як і в інших випадках, переважають тут пухлогорлі посудини двох типів — Хіос I (з пухлими округлими вінцями, роздутим горлом без переходної шийки, яйцеподібним тулубом, циліндричною ніжкою та грибоподібною ямкою на ній) і Хіос II (з трапецієподібними у розрізі пухлими вінцями, роздутим горлом і високою переходною шийкою, ніжкою, що має базу у вигляді додаткової оперізуючої частини навколо ствола і грибоподібною ямкою) (рис. 1, 3).

Серед екземплярів з зрізаноконусоподібними ніжками є два фрагменти ніжок лесбоських амфор (сіроглиняних, з порожнистою низькою ніжкою, кулястим тулубом). Інші зразки — це червоноглиняні амфори звичайного типу, характерні для V ст. до н. е., з циліндричною шийкою, округлими високими плічками і ніжкою у вигляді високого вузького конуса з мілкою ямкою або без неї (рис. 1, 4).

У незначній кількості знайдено вироби на піддонах з іонійських центрів, типу «протофасоських», ніжки амфор Менди, виготовлених з характерної, схожої на фасоську, глини (ніжка має циліндричний ствол, розширену базу, мілку ямку в підошві).

Основну масу матеріалу підводного комплексу становлять амфори IV ст. до н. е. Тут є вироби Фасоса та центрів його кола, Гера克莱ї, Хіоса різних форм, типу Солоха I тощо.

Фасоські зразки, що кількісно переважають серед амфор IV ст. до н. е., представлені цілими посудинами і окремими фрагментами (рис. 1, 5—7). До них належать біконічні амфори, екземпляри з прямою шийкою і широкими плічками, з веретеноподібним тулубом та ін.¹ Найбільш ранніми серед них слід вважати амфору типу біконічних А²

¹ Частина цих амфор датується початком III ст. до н. е. (Zeest I. B. Керамическая тара Боспора, табл. VII—IX), проте вони розглядаються тут у зв'язку з усією продукцією Фасоса.

² ОП-74-52, її розміри: Н — 70 см, Н₁ — 43 см, Н₂ — 27 см, D — 23 см, Dr — 7—8 см. У статті прийнято такі умовні позначення: Н — найбільша висота амфори, Н₁ — висота нижньої частини тулуба до розміщення найбільшого діаметра, Н₂ — висота верхньої частини до лінії найбільшого діаметра, D — найбільший діаметр, Dr — діаметр шийки.

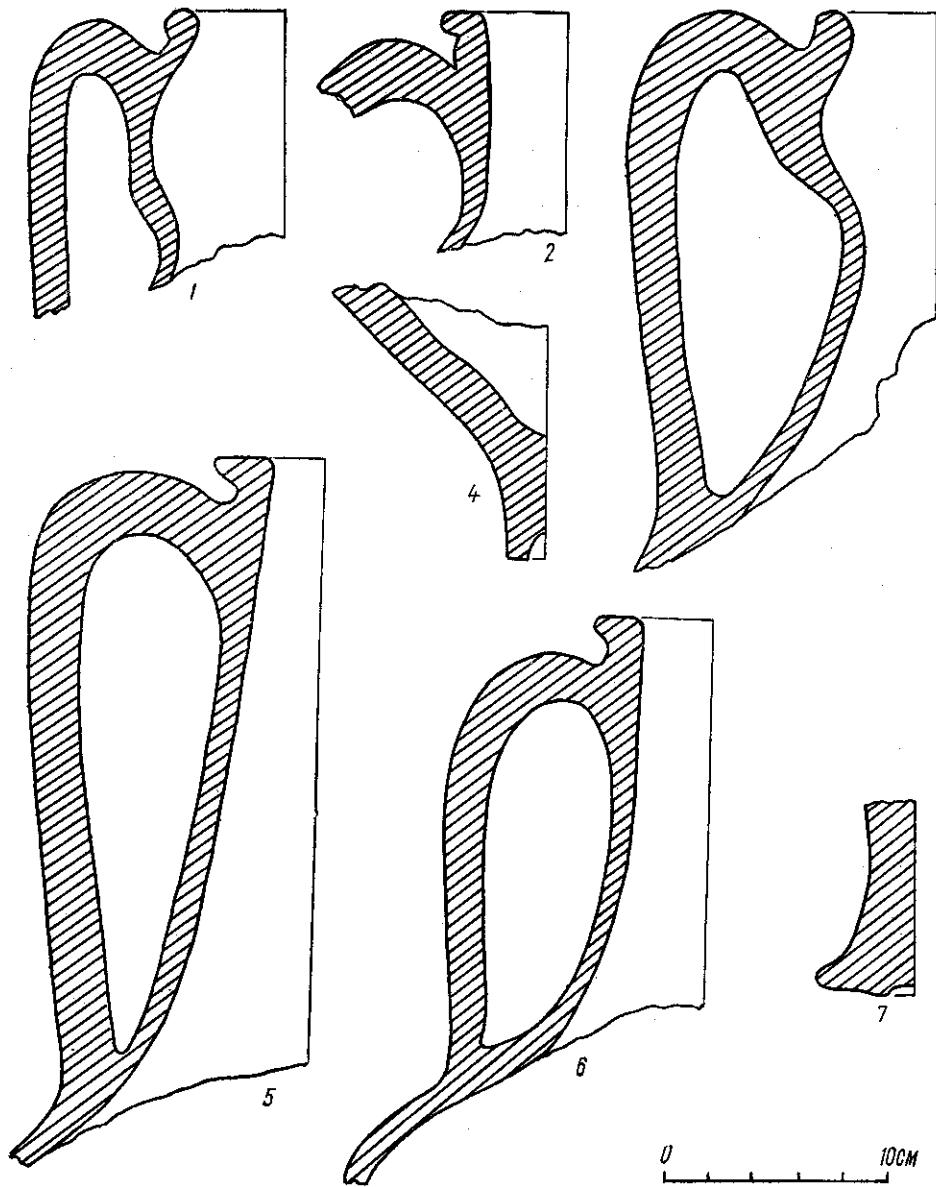

Рис. 1. Амфори VI—IV ст. до н. е. (1—7).

(за винятком амфор Менди), що має характерні трикутні у розрізі вінця з горизонтальною верхньою твірною, еліпсоподібну в плані шийку, ніжку з циліндричним стволом, розширило базою і мілкою ямкою в підошві.

Амфори з веретеноподібним тулубом відносно рідко зустрічаються в Ольвії, вони належать до заключної фази фасоського імпорту в цей район Північного Причорномор'я. Решта фрагментів фасоського походження (ніжки, вінця, шийки) — це звичайні типи амфор IV ст. до н. е.

Досить значну групу виробів цього ж кола майстерень утворюють і амфори з ніжками у вигляді чарок. Усі ці посудини, представлені фрагментами шийок, ніжок, є аналогічними вже відомим раніше в Ольвії і датованими другою половиною IV ст. до н. е.

Рис. 2. Амфори IV ст. до н. е.—II ст. н. е. (I—II).

Значну частину керамічної тари IV ст. до н. е. в Ольвії становлять амфори Гераклеї Понтійської (рис. 2, 5, 7). Це явище знайшло відображення і в описуваному комплексі. Серед них є цілі посудини і фрагменти. Okремі екземпляри мають енгліфічні клейма (на жаль, не всі вони досить виразні). Так, на поверхні однієї шийки (з сегментоподібними у розрізі вінцями — типу Гераклея I) наявне енгліфічне дворядкове клеймо без рамки, можливо, ретроградне³. На іншому фрагменті —

³ ОП-74-12.

ретроградне клеймо Діонісія⁴, що належить до магістратських клейм I хронологічної групи (кінець V — перша четверть IV ст. до н. е.)⁵.

Значний інтерес становить знахідка шийки гераклійської амфори малого об'єму (фракція основного стандарту). Досі вони були відомі в невеликій кількості, фрагменти їх зрідка трапляються і при розкопках Ольвії⁶. Однак у керамічному матеріалі Боспору, Ольвії та інших центрів давно виділено інші амфори малого об'єму — пухлогорлі⁷, наявні такі екземпляри і серед посудин з ковпачковими ніжками та типу Солоха II. Більшість з них є продукцією хіоських майстерень. До них тепер впевнено можна додати і гераклійські амфори. Існування таких посудин у різних центрах якнайтісніше пов'язано з системою та регламентацією мір Стародавньої Греції. Всі вони датуються першою половиною IV ст. до н. е., часом максимального розквіту торговельних відносин Ольвії з Гераклеєю Понтійською.

Широко представлені у комплексі амфори різних типів IV ст. до н. е. вже відомі в Ольвії (з прямою шийкою — хіоські, з ковпачковими ніжками — типу Солоха II). Привертає увагу група фрагментованих амфор типу Солоха II, зокрема шийки і ніжки. Ніжки мають циліндричний ствол, розширену базу, опукло-вигнуту підошву з невеликою плоскою ямкою та вузьким пояском по зовнішньому краю⁸. Шийки дуже близькі за розмірами і формою — великі, циліндричні, з невеликим розширенням при переході до широких горизонтальних пілочок, еліпсоподібні у плані. Висота їх — 24—27 см, діаметр — 7—8 × 9—10 см, висота вінець — 1,0—1,5 см (ширина майже збігається з товщиною стінки). Вінця слабо відігнуті, еліпсоподібні у розрізі, майже не відділяються від стінки горла.

У нижній частині шийки на 18 з 22 підняттях з води екземплярах нанесено клейма у вигляді кружка діаметром 1,5—2,0 см, у якому вміщено рельєфні літери Θ (4 екз.), Δ (8), Μ або Σ (6). Вони вже були відзначенні і в зарубіжних публікаціях, і в матеріалах Північного Причорномор'я⁹. Цілком аналогічні ольвійським клейма з Ніконія, які останнім часом датуються кінцем V — початком IV ст. до н. е. Центр виготовлення цих амфор поки що не визначений остаточно, проте ряд даних свідчить на користь зв'язку їх з традиціями хіоського виробництва¹⁰. Так, з Ольвії походить група клейм аналогічного типу (кружки діаметром близько 2,0 см з зображенням окремих літер грецького алфавіту або предметів — хреста, канфара¹¹ тощо). Особливістю цієї групи є розміщення клейм під вінцями, ідентичними вінцями амфор типу Солоха II. Глину деяких з цих фрагментів було піддано спектральному аналізу і порівняно з глиною клеймованих хіоських амфор*. Виявилось, що вони дуже близькі за складом. Ще одним доказом на користь хіоського походження є близькість їх до широко відомого типу клейм на пухлогорлих амфорах, для яких характерна кругла форма (діаметр — близько 2 см) і окремі анеліграфічні зображення — сфінкс перед амфорою, канфар, птах та ін.¹²

⁴ ОП-74-6.

⁵ Василенко Б. А. О характере клеймения гераклейских амфор в первой половине IV в. до н. э.— НЭ, 1974, № 11, с. 14.

⁶ Зберігаються у фондах ЛВІА. У музеї Ольвійського заповідника є гераклійська амфора малого об'єму, знайдена в похованні IV ст. до н. е. (з червонофігурною пелікою).

⁷ Зеест И. Б. Вказ. праця, с. 75.

⁸ Подібні амфори найчастіше відомі у фрагментованому стані, цілі посудини — рідкісна знахідка. Аналогічна картина спостерігається і в Ніконії. Див.: Василенко Б. А. Клейма на амфорах типу Солоха II.— CA, 1970, № 2, с. 242.

⁹ Anderson J. K. Excavation on the Kofina Ridge, Chios.— BSA, 1954, XLIX; Василенко Б. А. Клейма на амфорах... с. 242—246.

¹⁰ Василенко Б. А. Клейма на амфорах, с. 246.

¹¹ 0-51-472, 0-51-474, 0-66-1592, 0-59-408, 0-64-677, 0-62-1269

* Аналіз проведено під керівництвом кандидата фіз.-мат. наук О. А. Кульської.

¹² Grace V. Stamped Amphora Handles found in 1931—1932.— Hesperia, 1934 III, N 3.

Аналіз зображень групи круглих клейм з Ольвії (розміщених під вінцями) дає можливість датувати їх і аналогічні їм клейма на амфорах типу Солоха II початком IV ст. до н. е. Зокрема на них зображені так званий «беотійський» канфар (посудина на високій ніжці, з високо піднятими ручками). Такий тип канфарів був поширенний у V ст. до н. е.¹³ Очевидно, ольвійську групу круглих клейм слід датувати першою половиною IV ст. до н. е., можливо його початком.

Цікаво, що канфар цієї самої форми відомий в енгліфічному дворядковому клеймі на шийці гераклейської амфори, де він використовується як емблема (Б 6604). На жаль, клеймо погано збереглося, проте можна припустити, що на початку другого рядка вміщено прийменник еπι. Перший рядок містить ім'я Філіппа. Судячи з наявності прийменника еπι і, найімовірніше, двох імен (при цьому друге з них скорочене), клеймо слід відносити до першої половини IV ст. до н. е.¹⁴ До тієї ж групи зразків, пов'язаних з хіоським виробництвом, належать прямоторлі амфори IV ст. до н. е. і посудини з ковпачковими ніжками, добре відомі в Ольвії. Для ніжок останніх найбільш поширеним є тип конусоподібного в розрізі ковпачка з відносно неглибокою ямкою (2–3 см). Таким чином, і хіоський імпорт IV ст. до н. е. представлений у цьому комплексі всіма основними формами.

У другій половині IV ст. до н. е. в Ольвії відомі амфори типу Солоха I з широкими вінцями, округлими тулубами, короткими ніжками. Такі зразки є і в комплексі, де наявні шийки характерної форми та ніжки (рис. 2, 1).

До групи амфор IV ст. до н. е. слід зарахувати також кілька фрагментів, які поки що неможливо точно атрибутувати. Більша частина їх належить амфорам з ніжкою, що має циліндричний ствол і розширену підошву різних модифікацій. Серед них привертає увагу ніжка з циліндричним стволов, дещо розшириною базовою частиною і дуже глибокою ямкою в підошві (блізько 5 см), що створює враження піддона¹⁵. Вона близька до однієї з амфор з Мелітопольського кургану¹⁶ і знаходить також аналогію ще в одному фрагменті з Ольвії¹⁷ (рис. 2, 9).

Судячи з конусоподібної форми тулуба і високо розміщеного dna, до IV ст. до н. е. слід віднести фрагмент амфори незвичайної форми — тулуб її плавно переходить у ніжку, що має напівсферичну базу (рис. 2, 8).

Необхідно зазначити, що амфор елліністичного періоду в комплексі небагато (блізько 60). Це ручки родоських посудин зі слідами клейм, ручка кнідської амфори з клеймом, фрагменти сінопських виробів, херсонських, типу усть-лабінських та ін. Крім того, елліністична амфорна кераміка представлена і окремими фрагментами, які поки що не можна визначити точніше. Для придонної частини цих амфор характерне формування ніжки у вигляді однієї короткої деталі, часто досить ускладненого профілювання¹⁸. До такого типу належить ніжка, циліндричний ствол якої складається з двох частин різних діаметрів,

¹³ Блаватский В. Д. История античной расписной керамики.—М., 1953, с. 49. Тут канфар децо більш приземкуватих пропорцій віднесено до VI ст. до н. е., а значно ускладнених форм — до IV ст. до н. е. Очевидно, канфар, зображений на клеймах, слід датувати кінцем V — початком IV ст. до н. е. Такі ж зразки відомі і в червонофігурному живописі (CVA, Румунія, табл. 41, 1).

¹⁴ Василенко Б. А. О характере клеймения гераклейських амфор... Необхідно зазначити, що датування таких клейм не зовсім точно встановлюється за класифікацією Б. А. Василенка та І. Б. Брашинського, проте, на нашу думку, їх можна віднести до першої половини IV ст. до н. е., враховуючи згадану вище форму канфара в емблемі клейма.

¹⁵ ОП-74-5.

¹⁶ Зеест И. Б. Вказ. праця, табл. XI, 24-е, № 3638, КИМ.

¹⁷ О-52-2554.

¹⁸ ОП-74-18.

відокремлених невеликим карнизом. Підошва рівна, ледь закруглена, без ями. Аналогічні ніжки, хоч є рідкими знахідками, але відомі в ольвійському матеріалі, при цьому вони бувають виготовлені з різних глин, серед яких виразно виділяється сінопська¹⁹. Цілі амфори з такими деталями невідомі (рис. 2, 9).

Цікава ще одна циліндрична ніжка, з округленою твірною і слабо виділеною ямкою в підошві²⁰. Судячи з характеру оформлення тулуба в місці з'єднання з ніжкою, він був різко поширений. Ніжка разом з ним сформована з одного куска глини. Товщина дна невелика. Звичайно ця ознака властива посудинам архаїчного і класичного часу. Проте в даному разі вона не може свідчити про ранню дату амфори, тому що сформована ця частина дуже недбало і є цілком відмінною від денець VI—V ст. до н. е. Водночас ці риси нагадують коські амфори III—II ст. до н. е.²¹ Така схожість, мабуть, має стадіальний характер і може свідчити тільки на користь датування фрагмента III ст. до н. е.

Амфорний матеріал рубежу нашої ери і перших століть представлений фрагментами двоствольних ручок, конусоподібними ніжками тощо (рис. 2, 2—4).

До I ст. до н. е.—I ст. н. е. належать досить великі конусоподібні ніжки з високим заповненням дна і округлою підошвою. Очевидно, вони походять від амфор з високою шийкою, конусоподібним тулубом, широко розставленими у верхній частині ручками²².

Керамічна тара перших століть нашої ери представлена поширеними у Північному Причорномор'ї, зокрема в Ольвії, вузькогорлими амфорами на невеликих піддонах. У II—III ст. н. е. з'являються вузькогорлі амфори з розшироною донизу шийкою і великі червоноглиняні з рифленою поверхнею на конусоподібних ніжках. Ці посудини теж наявні у «підводному комплексі». Найпізніший матеріал датується тут III ст. н. е.

Крім амфорного матеріалу, у комплексі є кілька посудин інших категорій — фрагмент сінопського лутерія з відігнутими вінцями, великої товстостінної жаровні, кришка господарської посудини звичайного елліністичного типу, круглодонний глечик перших століть нашої ери, аналогії якому засвідчені у матеріалах некрополя Ольвії. Привертають увагу кілька фрагментів великих глеків II—III ст. н. е. з різко відокремленою від широких плічок шийкою і широкою плоскою ручкою (вони відомі в Козирці)²³.

Таким чином, кераміка з підводних розкопок 1974—1975 рр. дає уявлення про імпорт Ольвії на всіх етапах її життя. Так, хоч у незначній кількості екземплярів, але у матеріалі цієї кераміки наявні практично зразки всіх центрів, які імпортують свою тару в Ольвію в VI—V ст. до н. е. Найбільш ранніми з них є пухлогорлі амфори типу Xios I. Крім того, тут же трапилися окремі фрагменти посудин, які важко віднести до продукції певного центру, однак за набором морфологічних ознак їх можна чітко пов'язувати з матеріалами VI—V ст. до н. е. (ніжки типу піддонів, округлі вінця).

Яскравою рисою цього, здавалося б, цілком локального комплексу керамічної тари є відбивання в ньому всіх основних напрямків імпорту вина та олії в Ольвію з метрополії в IV ст. до н. е. Продукція Фасоса, Гераклеї, Хіоса і ряду зв'язаних з ними майстерень представлена всіма основними типами амфор. Крім того, серед матеріалів комплексу є і рідкісні для Ольвії екземпляри. Одночасно тут простежуються певні

¹⁹ 0-66-476 (Сінопа), 0-59-706.

²⁰ ОП-74-4. Висота ніжки — 3 см, діаметр — 5 см.

²¹ Зеест І. Б. Вказ. праця, табл. XIV, 51.

²² Там же, табл. XXIX, 69.

²³ Бураков А. В. Городище біля с. Козирки поблизу Ольвії.—АП, 1962, т. 11, с. 88, табл. II.

зміни у складі торгових центрів. З III ст. до н. е. на перший план ви-
суваються малоазійський і південнопричорноморський напрям; відпо-
відно дуже поширюються знайдені тут амфори Родоса, Кніда, Коса,
Сінопи.

Амфори римського періоду також представлено основними відоми-
ми в Ольвії формами:

Виходячи з того, що розглянутий склад комплексу досить повно
відбиває всі етапи торгівлі Ольвії з VI ст. до н. е. до III ст. н. е. та
їх особливості, можна говорити про тривале використання досліджував-
ної території. Призначення даної ділянки міста практично не змінюва-
лося. Тут був відкритий великий розвал кам'яних плит, частина яких,
можливо, знайдена *in situ*. Можна припускати, що вони належать до
якоїсь досить великої споруди IV—III ст. до н. е.²⁴

Щодо існування в Ольвії гавані сумнівів немає — про це свідчать
і широка морська торгівля, яку вів поліс, і епіграфічні пам'ятки, де
говориться про вход до гавані²⁵ і т. п. Широкий хронологічний діапазон
знайденої гут кераміки, характер комплексу, що складається, головним
чином, з фрагментів амфорної тарі, можуть вказувати на те, що в ра-
йоні «амфорного поля» відкрито складові приміщення ольвійського
порту²⁶. Портові споруди функціонували тут протягом всього часу існу-
вання міста до III ст. до н. е.

Як вже зазначалося, весь матеріал комплексу відповідає основним
етапам історії торгівлі Ольвії вином та олією і відображає питому ва-
гу тих чи інших центрів у цьому процесі.

Н. А. ЛЕЙПУНСКАЯ

Амфоры из затопленной части Ольвии

Резюме

Раскопками подводного отряда Ольвийской экспедиции было открыто так называемое
амфорное поле, где найдено более 1000 фрагментов профилированных деталей амфор
от VI в. до н. э. до III в. н. э. В материале комплекса представлены почти все из-
вестные в Ольвии группы керамической тары. Преобладают сосуды IV в. до н. э.
(гераклейские, фасосские, с колпачковыми ножками и др.). Предполагается, что здесь
открыты остатки складских помещений припортовой части Ольвии.

²⁴ Крыжицкий С. Д. Подводные исследования ольвийской экспедиции.—АО 1975 г.,
М., 1976, с. 147.

²⁵ Надписи Ольвии. Л., 1968 № 2, с. 3, 5 та сл.

²⁶ Крыжицкий С. Д. Работы подводного отряда ольвийской экспедиции.—АО
1974 г. М., 1975, с. 304.

А. Н. Кирпичников

Военное дело на Руси в XIII—XV вв. Л., «Наука», 1976

Рецензована книга є своєрідним підсумком праць відомого дослідника давньоруського військового мистецтва та озброєння, що вийшли протягом останніх років (1966—1972 рр.) і отримали високу оцінку з боку не лише вітчизняних, а й закордонних спеціалістів. Разом з тим, вона являє собою самостійне дослідження військової справи Давньої Русі часів монголо-татарського поневолення. Автор висвітлює недостатньо розроблені питання військово-технічної культури Русі другої половини XIII—XV ст., вивченю яких досі приділялося порівняно мало уваги. А. М. Кирпичников зумів зібрати та дослідити близько 1000 предметів озброєння, які разом з матеріалами літописних, графічних та інших джерел дали змогу відтворити складну історичну картину і стан військової справи давньоруської держави в останній столітті розвинутого середньовіччя. Узагальнювши цей величезний матеріал, автор прийшов до принципово важливого висновку, що військово-технічна культура Русі в умовах монголо-татарського поневолення, що привело до ліквідації багатьох центрів ремесла та знищенні або угону ремісників не гільки не припинила свого існування, а навпаки розвивалась інтенсивніше, ніж у домонгольські часи. Це свідчить про виняткову життєстійкість наших далікіх предків, які понад 250 років вели запеклу боротьбу проти агресорів Заходу (німецьких, польських, шведських та ін.), водночас збираючи сили для наїздної відсічі монгольським гнобителям на полі Куликовім.

Все це стало можливим завдяки збереженню військово-патріотичних традицій часів Київської Русі і перетворенню на їх основі військової справи та озброєння в XIV—XV ст. Таким чином, автор стверджує історично обґрунтovanий висновок радянської науки про те, що монгольська навала не привела до занепаду ні культури давньоруського народу взагалі, ні військово-технічної культури зокрема; в іншому розвитку не було перерви, деградації, географічне переміщення ремісничих центрів не відбилося на номенклатурі фахівців та асортименті тогочасних виробів. Навпаки, в деяких питаннях військового мистецтва та спорядження Русь часів феодальної роздрібленості була на рівні, а іноді й попереду західноєвропейських країн. Так, наприклад, тут на 50 років раніше, ніж у Західній Європі, набуває поширення активізація піхоти, з'являється ще в 20—30-х роках XIII ст. шпори з коліщатком, а з появою вогнепальної зброї на Русі виникають ті самі процеси, що й в країнах Заходу та ін.

Висновки автора ґрунтуються на ретельному вивченні всього кола порушених питань, які висвітлюються на тлі складної історичної ситуації, що утворилася в географічно різних районах Русі XIII—XV ст. Вона диктувала стратегічно й тактично різні засоби боротьби проти ворогів зі Сходу і Заходу, а також зумовила суттєві відмінності в озброєнні та спорядженні війська. Дослідник не обмежився лише можливостями зброянавства, а, виходячи за його межі, оцінює в загальноісторичному плані військову справу на Русі після монголо-татарської навали, підкреслює її здатність до засвоєння і застосування в місцевих умовах найдосконаліших досягнень у цій галузі та збереження успадкованого від Київської Русі «руського ладу», «руського звичаю».

Праця А. М. Кирпичникова складається з вступу, п'яти розділів та висновків, додатком до неї є численні ілюстрації, які наочно показують читачеві розвиток військово-технічної культури середньовічної Русі.

У першому розділі, присвяченому огляду загальних рис військової справи другої половини XIII—XV ст., автор доводить паралельність її розвитку в північно-західних та південних землях Русі. Це виявляється у ранньому виникненні піхоти, у переході до будівництва кам'яних фортифікаційних споруд, військово-технічному контакті зі східними та західними сусідами, розвитку каменеметальної «артillerії», вдосконаленні тактики та стратегії тощо. Як цілком слушно зазначає дослідник, XIV—перша половина XV ст були періодом відродження господарства, культури й техніки Русі, що не могло не відбитися і на розвиткові військової справи. Переконливим доказом цього є розгром орди Мамая в 1380 р., який А. М. Кирпичников трактує як перемогу європейського воєнного мистецтва над азіатським.

Другий розділ містить характеристику озброєння за часів зрілого феодалізму. Автор детально розглядає списи, дротики, рогатини, сокири та бердищі, мечі й шаблі, зброю ударної дії — булаву, кістені, перначі, а також захисний обладунок та інше спорядження воїнів. Вивчення численного матеріалу дає змогу встановити зв'язок та

спадкоємність категорій озброєння, що належить до XII ст., з новими видами що з'являються в XIV—XV ст.

Досконалість руської зброї була гідно оцінена сучасниками. Отже, не дивно, що вироби руських зброярів набувають поширення на території Західної Європи (Литви, Польщі, Лівонії та ін.). Це, як справедливо відзначає автор, є ще одним свідченням культурно-економічного відродження Русі в XIX—XV ст.

У третьому розділі книги дается уявлення про фортифікацію, тактику облоги та захисту укріплень. Спираючись на величезний археологічний матеріал та літописні джерела, автор наводить переконливі аргументи на користь того, що на Русі ве пізніше XI ст. починається будівництво укріплень циркульної і напівциркульної в плані форми незалежно від захисних властивостей місцевості. Ще в домонгольські часи зростає роль поселень як укріплених і стратегічних пунктів, а спорудження кам'яних фортець у північно-західній Русі починається з X—XI ст. Цей висновок А. М. Кирпичникова ґрунтуються на археологічному дослідженні давньоруських міст Старої Ладоги та Ізборська, де вперше у вітчизняній археології були простежені залишки кам'яних фортець X—XI ст. Це має принципове значення, оскільки вказує на існування кам'яного будівництва з оборонною метою ще в часі становлення Київської Русі. З розвитком каменеметальної артилерії удосконалюється і тактика облоги фортець. Автор встановлює співвідношення бойових дій у полі та під час облоги, а також обґрунтовує висновок про появу з XII ст. наступальних операцій в боях за міста. Таким чином, він показує спадкоємність в розвитку ще за часів Київської Русі кам'янобудівних традицій і тактики облоги. Остання не була принесена на Русь монголо-татарськими поневолювачами.

Цей історично важливий висновок знаходить своє підтвердження в четвертому розділі рецензованої праці, який присвячено характеристиці металевої облогової техніки. Вона з'явилася на території Східної Європи ще з XII ст., а не була запозичена в когось після монголо-татарської навали. У розділі наводиться класифікація і типологія арбалетних стріл, подається детальний опис цілком зруйнованої часом каменеметальної зброї та її реконструкція шляхом моделювання. Останнє дало змогу довести їх значну ефективність, а виготовлені за кресленнями автора моделі каменеметів зараз демонструються в експозиції Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку в м. Ленінграді.

П'ятий розділ містить огляд якісно нового виду зброї — вогнепальної, що привела до корінних перетворень у всіх галузях військово-технічної культури не лише Русі, а й усього світу. Вогнепальна зброя з'являється на Русі в останній третині XIV ст., тобто в той самий час, коли вона стає відомою в Європі. Дослідник пропонує свою відповідь на дуже заплутане питання про форми й типи перших гармат та рушниць; у пізніх описах міського «наряда» він шляхом ретроспективного аналізу виділяє гармати і рушниці кінця XIV—XV ст., серед яких ним визначено кілька зразків досі невідомих гармат та ручної вогнепальної зброї. Разом з тим, у розділі простежується єдність шляхів розвитку вогнепальної зброї на Русі й в Західній Європі. Широке її застосування привело до появи особливих військових утворень. Появ'язана з цими подіями військово-технічна революція знайшла своє відображення і у військовій архітектурі. Так, наприкінці XV ст. набула поширення нова фортифікація, пристосована для протидії вогнепальної зброї. Підсумковою виклад, дослідник підкреслює прогресивність заходів, спрямованих на створення міцної піхоти, кінноти та «вогняних стрільців» і польової артилерії, що в кінці середньовіччя підготувало переозброєння руської армії.

У підсумках праці автор на підставі розглянутих матеріалів пропонує історично обґрунтовану періодизацію поступового прогресу давньоруської військово-технічної культури протягом другої половини XIII—XV ст.

Перший період, дагований 1240—1350 рр., — це час лікування ран і збирання сил. Саме в ці роки, як слухно зауважує автор, максимально скорочується територія Русі, проте швидко відновлюється її збройні сили, що дали змогу понівеченному монголо-татарською навалою давньоруському народу зупинити агресію з Півночі та Південного Заходу з боку польсько-угорських, шведських та німецьких феодалів. У цей час завдяки загальній демократизації війська зростає роль піхоти, а в тактиці та озброєнні зберігаються традиції Київської держави.

Другий період датується 1350—1400 рр. Він характеризується розквітом військової техніки, переходом до активної протидії, від захисту до наступу, в умовах боротьби на два фронти — проти Золотої Орди та Литви. Це викликало необхідність загальноруської мобілізації, зміцнення воєнної дисципліни, швидкого освоєння вогнепальної зброї, широкої участі народних низів та ін. Разом з тим удосконалюється тактика, з'являються багаторуські укріплення поряд з дальшим розвитком облогової техніки.

Третій період (1400—1480 рр.) був часом мобілізації сил і вирішального удару по Золотій Орді, визволення загарбаніх територій. Запропонований тоді помістний принцип комплектації війська приводить до створення своєрідного офіцерського корпусу; на перше місце висувається вогнепальна зброя та засновані на ній нові військові формування, а також кавалерія, озброєна шаблею.

Таким чином, досягнення давньоруського воєнного мистецтва другої половини XIII—XV ст. були наслідком дальнього розвитку якісної військово-технічної культури Київської Русі. Велика історична заслуга багатьох поколінь давньоруських ремісни-

ків-зброярів і воїнів, як цілком слішно зауважує автор. полягала в тому, що воїни в найскладніших умовах відстоювали свою Батьківщину і врятували її незалежність.

Нове дослідження А. М. Кирпичникова, при всій своїй специфічності, великий насиченості різноманітним матеріалом, читається дуже легко. Всі його висновки перевонливі, оскільки ґрунтуються на ретельному вивчені писемних, графічних, археологічних джерел з застосуванням сучасної методики та новітніх досягнень радянської історичної науки. Ми впевнені, що це видання, яке є завершенням фундаментального зведення численних матеріалів, результатом багаторічної праці дослідника, здобуде оцінку не лише спеціалістів, але й усіх, хто цікавиться далеким минулим нашої Батьківщини.

O. V. СУХОБОКОВ, Є. В. ЧЕРНЕНКО

I. П. САВОВСЬКИЙ

**Поховання кочівника XII ст.
 поблизу с. Балки Запорізької області**

У 1972 р. під час прокладання трубопроводу зрошувальної системи на південно-східній околиці с. Балки, Васильківського району, Запорізької області була зруйнована частина одного з курганів групи Рясні Могили, де було виявлено залишки поховання в супроводі зброї, прикрас і золотої візантійської монети XII ст.

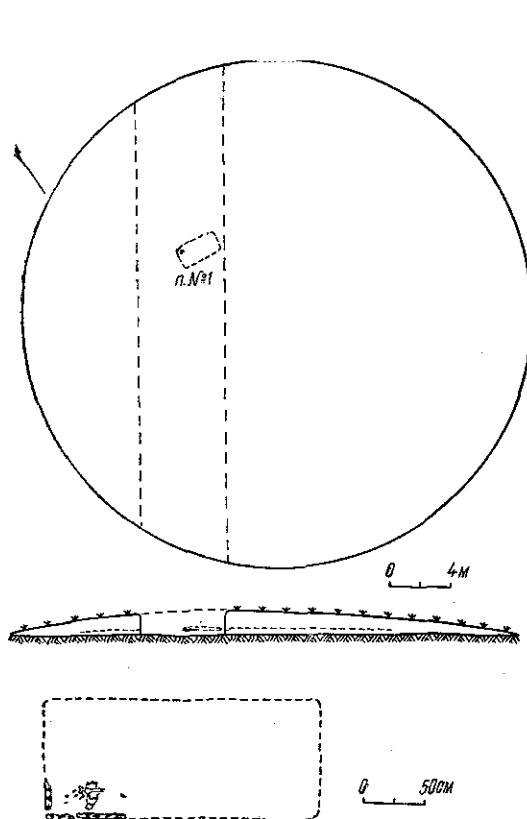

Рис. 1. План кургану і його розріз.

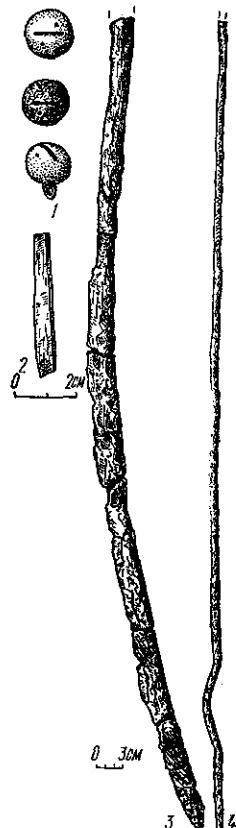

Рис. 2. Речі з поховання (1—4).

Курган № 6, про який ідеться, входить в систему некрополя бронзового віку*, що нараховує сім насипів. Найбільший з них — центральний у групі — досягає 4 м висоти при діаметрі близько 40 м. Решта насипів значно менших розмірів і систематично розорюється. Могильник розташований за 3 км на південний захід від перехрестя доріг Василівка — Кам'янка-Дніпровська і Дніпрорудне — Мала Білозерка (на захід від останньої) на землях радгоспу «Родина».

* Більшу частину могильника досліджено Запорізькою експедицією в 1973—1974 рр.

Курган мав форму правильного кола, насип сплющений, напівсферичний, висотою 1,7 м і діаметром 34 м, споруджений з чистого пухкого чернозему. У профілі трубопроводної траншеї, що розрізала південно-західну полу, після зачистки, чітко виділялась повторна досипка над невеликим першіним насипом з похованням зрубної культури. Першій насип підвищувався над рівнем похованого горизонту всього на 0,4 м. Значно масивніша була досипка (1,3 м), що свідчила про наявність впускного поховання, пок'язаного з нею. Ширина траншеї — 5,5 (рис. 1).

Поховання № 1 виявлено в транші у північно-західній частині кургану на віддалі 5,5 м від центра на глибині близько 1 м від схилу насипу. На горизонті поховання, що збігається з першім насипом, чітко простежувався прошарок товщиною 5 мм із зерен просоподібної рослини (магар?) які підстигали всю досипку кургану. Належність її до цього поховання точно не встановлена, хоч з'язку між ними повністю заперечувати не можна, оскільки їх горизонти збігаються.

Саме поховання майже цілком знищено траншеєю. Вдалося простежити лише сліди поховальної ями, де в південно-східному кутку збереглися залишки зотлілих

Рис. 3. Золота монета Мануїла I Комніна (зворотний і лицьовий бік).

дерев'яних плах на дні, які фіксують прямий кут поховальної споруди. У цьому ж кутку лежали непорушені залишки нижньої частини гомілкової кістки лівої ноги та кістки ступні з пальцями фалангами. Це дає змогу встановити, що поховання було здійснене в прямокутній споруді, витягнутій із заходу на схід, кістяк лежав головою на схід. Решта кісток скелета і весь поховальний інвентар (залізна шабля, бронзовий бубонець, срібна пластинка і золота монета) були викинуті скрепером.

Шабля залізна, значною мірою пошкоджена окисами, розламана на три частини, проте форму її можна відтворити. Перехрестя і кінець руків'я не збереглися. Руків'я пряме, сплющене, лезо трохи зігнуте. Загальна довжина шаблі — 104 см, ширина клинка в середній частині — 4—4,2 см, біля руків'я — 2,8—3 см, товщина спинки — 1,2 см (рис. 2, 3, 4).

Бронзовий бубонець зберігся добре. Він виготовлений у вигляді кульки діаметром 1,5 см з бронзовою петелькою для підвішування. На нижній частині кульки по-перечиний надріз і дві невеликі отвори — по одному з кожного боку (рис. 2, 1).

Срібна пластинка виготовлена з розплющеного дроту довжиною 4,9 см, шириноро 0,6 см і товщиною 0,2 мм. Кінці її мають свіжі злами. У первісному вигляді пластинка була зігнута навпіл, а потім виправлена скрепером, про що свідчать тріщини на середині. Вона могла прикрашати руків'я шаблі (рис. 2, 2).

Монета (рис. 3) має зображення візантійського імператора Мануїла I Комніна (1143—1180)* Лицьовий бік з написом: ΜΑΝΟΥΙΛΑ[ΔΕΣΠΟΤΗ]Н — ΤΙΨΠΟΡΦУΡΟГЕНН HTW]. Імператор стоїть у фас, тримаючи в правій руці лабарум, а в ній — шар з хрестом наверху; праворуч зверху — рука бога. На полях монети є графіті: АЕ I +

Зворотний бік: + КЕРО — НӨЕІ, ІС — ХС. Бюст Христа в фас, навколо голови німб. Монета золота, її вага — 4,11 г, діаметр 2,9 см¹. Збережена монета добре, лише на лицьовому боці, особливо в правій частині під час карбування збитий напис.

Ця знахідка надзвичайно важлива, бо серед візантійських нумізматичних матеріалів, виявлених на території Європейської частини СРСР², монети цього імператора — номісми — є останніми золотими монетами, які проникали на територію Давньої Русі³. До того ж, знахідки їх досить рідкісні. Відомі тільки два скарби, в складі

* Визначення монети проведено В. О. Анохіним.

¹ Тип — *Sabatier J. Description générale des monnaies byzantines*, vol. II. Paris, 1862, pl. LV, 3—4.

² Кропоткін В. В. Клади візантійських монет на території ССРС.—САИ Е-4-4. М., 1962.

³ Там же, с. 15.

яких вони є: один чисто монетний із Сумської області, другий — монетно-речовий з Черкащини¹. Як бачимо, це перша монета Мануїла I Комнина, знайдена в похованні кочівника, яка досить точно датує дану пам'ятку кінцем XII ст. Ця дата, а також східна орієнтація поховання та форма шаблі дають підставу стверджувати, що воно належить до половецьких.

И. П. САВОВСКИЙ

**Погребение кочевника XII в.
около с. Балки
Запорожской области**

Резюме

Во время строительства трубопровода было разрушено впускное погребение кочевника в кургане бронзового века. Сопровождающий инвентарь состоял из железной сабли, бронзовых бубенцов, серебряной пластины и редкой золотой монеты с изображением византийского императора Мануила I Комнина (1143—1180) с лицевой стороны и Иисуса Христа с обратной. Погребение половецкое, конца XII ст.

¹ Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР.— САИ Е-4-4. М., 1962, с. 258, 281

Підсумки роботи XVII конференції Інституту археології АН УРСР (Ужгород, 19—21 квітня 1978 р.)

XVII конференція Інституту археології АН УРСР була присвячена археологічним дослідженням на Україні у 1976—1977 рр. Археологи, які працюють на території республіки, підбили черговий підсумок дослідженням для того, щоб чіткіше, ясніше уявити собі завдання, що стоять перед нашою науковою. У цій роботі виділяється як за характером, так і завданнями два різних етапи. Один пов'язаний з проведеним польових археологічних досліджень, коли головна мета полягає в тому, щоб знайти і дослідити необхідне для розробки іншої теми джерело. Другий етап — наукове осмислення археологічних джерел, що дають змогу висвітлити історичне минуле різних груп стародавнього населення. Між цими двома етапами утворився величезний розрив. Масштаби і темпи первинного польового вивчення археологічних пам'яток зросли до таких розмірів, що ми виявилися непідготовленими до переробки матеріалу, який добувається, до всеобщого використання його в історичних дослідженнях.

В цей час виникла і нова, досить складна проблема: як ввести в науковий обіг ту величезну кількість інформації, яку дають щорічні польові дослідження. Наприклад, за два роки лише новобудовні степові експедиції Інституту археології АН УРСР дослідили 2387 поховань у 328 курганах, але це дуже невелика частина того, що добувається великою армією археологів України. І хоч Інститут намагається публікувати звіти, опис результатів польових досліджень, однак навряд чи можна сподіватися, що, подаючи матеріали у звичайному, традиційному описовому стилі, ми зможемо опублікувати в усьому обсязі дані щорічно досліджуваних пам'яток. Отже, і тут постає нова проблема — як підготувати до видання матеріал компактно, але без втрати наукової інформації.

Однією з форм оперативного введення у науковий обіг матеріалів є наші конференції, оскільки тут можна скоріше познайомитися з найновішими відкриттями. За традицією дуже багато повідомень і доповідей мали попередній інформативний характер, тому що наукове осмислення та аналіз потребують значного часу. На конференції були представлені і результати такого осмислення. Позитивним є те, що на конференціях проходять перше випробування, перевірку нові ідеї, нові дослідження у галузі історичних реконструкцій. Саме навколо цих доповідей звичайно й розгортаються дискусії, жваве обговорення їх, безсумнівно, сприяє дальшому розвитку науки.

У ході підготовки до конференції Інститут видав тези пленарних та секційних доповідей, у яких представлено понад 130 авторів¹. У період роботи конференції наші ужгородські колеги підготували виставку археологічних колекцій з найновіших розкопок, що дало можливість оглянути закарпатські матеріали, які становлять великий інтерес для всіх, хто працює у східних областях України.

У конференції взяло участь понад 140 чоловік, у тому числі більше 100 наукових працівників з Москви, Ленінграда, Києва, Вільнюса, Мінська, Кишинєва, Баку, Новосибірська і багатьох обласних міст України, де формуються центри археологічного вивчення місцевих пам'яток.

Відбулися два пленарних і 24 секційних засідання, на яких і була зосереджена головна робота. На пленарних засіданнях було заслухано чотири доповіді, на секційних — 96 доповідей і повідомлень. Загалом на конференції прочитано 100 доповідей, а у дискусіях виступило більше 100 чоловік.

Про історичний шлях, пройдений населенням Закарпаття, і розквіт його економіки та культури за роки Радянської влади розповіла учасникам конференції заступник голови Закарпатського облвиконкому І. П. Тимченко.

На пленарному засіданні з доповідю виступив директор Інституту археології АН УРСР І. І. Артеменко, який підсумував досягнення археологів України у 1976—1977 рр. Про археологічні дослідження, проведені на території Закарпаття, повідомили у своїй доповіді Е. А. Балагурі та С. І. Пеняк. Вони подали коротку характеристику вивчених тут археологічних культур, починаючи з епохи палеоліту до пізнього середньовіччя.

¹ Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. Ужгород, 1978.

Великий інтерес викликав виступ О. Г. Шапошникової, присвячений окремій групі пам'яток у басейні Інгула і Південного Бугу, виділені з катакомбної культурно-історичної області епохи бронзи. Доповідч пропонує назвати її інгульською культурою.

Питання про кіммерійські стели висвітлив О. І. Тереножкін.

Цікавими були результати секційної роботи. На секції археології кам'яного віку (керівник О. П. Черниш) було заслухано 24 доповіді, присвячені проблемам раннього, середнього і пізнього палеоліту, мезоліту. Проведені протягом трьох днів засідання були плідними. В них взяли участь, крім археологів УРСР, також ряд дослідників провідних центральних наукових установ та учених союзних республік, більшість яких вивчали пам'ятки кам'яного віку в межах УРСР, а також займалися розробкою проблем історії стародавнього населення на її території. На цій секції, крім обговорення підсумків польових робіт 1976—1977 рр., розглядались також питання теоретичного характеру (проблеми археологічних культур у палеоліті, проблеми геологічного датування тощо).

Доповіді і повідомлення з проблемами раннього і середнього палеоліту зачитали Г. П. Григор'єв, Н. К. Аниюткін, В. М. Гладилін, Л. В. Солдатенко, О. П. Черниш, Н. Р. Касимов, Л. М. Таразов, Ю. Г. Колосов, В. С. Волошин, В. А. Ранов, А. Е. Дадонов. Питанням пізнього палеоліту були присвячені виступи М. І. Гладких та Г. В. Григор'євої. Про велику роботу по вивченю мезоліту на території УРСР повідомили В. Н. Станко, Л. В. Мацкевич, Л. Л. Залізняк, Р. Т. Грибович. З цікавою доповіддю про мезолітичне дослідження в Латвії виступив Ф. А. Загорськіс. Досягнення в галузі геологічного датування палеоліту. Україні узагальнив доктор геологомінералогічних наук М. Ф. Веклич. На секції, на жаль, не розглядались питання, пов'язані з вивченням неоліту, що свідчить про необхідність приділити їм більшу увагу. Заслухані доповіді розкривають велике досягнення археологічної науки на Україні. Слід відзначити плідну роботу археологів РРФСР та інших союзних республік у розробці проблем палеоліту і мезоліту.

20 квітня керівником Закарпатської палеолітичної експедиції Інституту зоології АН УРСР В. М. Гладиліним був організований виїзд-експурсія для спеціалістів-палеолітознавців на пізньопалеолітичне місцевознаходження Берегове I (Мала Гора) та багатошарове палеолітичне місцевознаходження Корольове. В експурсії та у роботі підсекції палеоліту брали участь 32 чоловіки. Вони оглянули культурно-стратиграфічні розрізі цих пам'яток і на місцях заслухали доповіді О. М. Адаменко, Г. Д. Городецької, Г. А. Пашкевич, М. Ф. Веклича, В. М. Гладиліна, Л. В. Солдатенко. В ході їх обговорення підкреслювалось велике наукове значення обох пунктів як опорних пам'яток для вивчення Закарпаття і суміжних територій Центральної Європи. Королівське палеолітичне місцевознаходження являє собою пам'ятку загальноєвропейського значення. Вперше для Європейської частини СРСР одержана повна культурно-стратиграфічна колонка ашельської та муст'єрської епохи палеоліту.

На секції енеоліту — бронзи (керівники І. І. Артеменко та С. С. Березанська) заслухано 16 доповідей. В основному вони були присвячені трьом проблемам трипільської культури, культурам енеоліту — ранньої бронзи різних районів України та палеоекономіці епохи міді — бронзи. Зокрема, висвітлено різні аспекти життя трипільського суспільства на території від Північної Молдавії до Дніпра (В. Г. Збенович, Д. І. Маркевич, М. А. Пелещишин, І. І. Заєць). Доповіді з питань палеоекономіки окоплювали як Трипілля, так і культури енеоліту та епохи бронзи (Л. Ф. Ковалевська, І. А. Післарій, С. С. Березанська, Т. Г. Мовша, М. М. Шмаглій). В руслі цієї ж теми прозвучала доповідь В. Г. Алієва (Баку) про найдавніші соляні копальні у Нахічеванській АРСР. Розглянуті матеріали значно розширяють уявлення про трипільську культуру в цілому і, зокрема, дають змогу обґрунтovати тезу про існування в трипільському суспільстві, починаючи з його ранніх етапів, багатогалузевого виробництва на рівні общинного ремесла.

Великий прилив інформації у зв'язку з новобудовними роботами останніх років у степових районах України дає підставу порушити питання про виділення спеціалізованого виробництва (кременеобробка, металургія, ткацтво) у племені ямної, катакомбної та зрубної культур.

Відкриття останніх десятиріч — залишків стародавніх копалень по видобутку мідних руд у значних масштабах, окремих поселень ливарників, де знайдено десятки і навіть сотні ливарних форм, а також величезні розміри скарбів готових виробів є, очевидно, свідченням того, що в епоху зрубної культури мідноливарне виробництво виділилось як ремесло. Отже, саме до цієї доби слід відносити початок процесу, що дістав назву другого великого суспільного поділу праці — відокремлення ремесла від сільського господарства.

Третю групу становили виступи, присвячені характеристиці пам'яток епохи ранньої бронзи різних територій України (М. Ф. Потушняк, Е. А. Балагурі, І. Т. Черняков), Е. А. Балагурі познайомив слухачів з відкритими в останні роки на Закарпатті пам'ятками ранньої бронзи у Верхньому Потиссі. Автор приходить до висновку, що відкрита ним група пам'яток Ніршег-Затин сформувалася на основі пізньонеолітичних культур Верхнього Потисся (Баденської, Коцефені, Бодрог-Керестур). І. Т. Черняков в районі межиріччя Дунаю та Дністра виявив пам'ятки кінця III — початку II тисячоліття до н. е., які вважає можливим виділити в окрему Буджакську групу.

У ході засідань секції археології раннього залізного віку (керівник О. І. Тережнікін) було прочитано 15 доповідей та повідомлень, в обговоренні яких взяло участь 15 чоловік. Доповідачі висвітлювали питання археології і стародавньої історії XI—III ст. до н. е. Найдавніша група пам'яток, про які повідомлялося, належить до передскіфського часу. Особливе значення мала доповідь В. М. Корпусової про знахідку нового кіммерійського поховання Н. А. Гаврилюк дала характеристику лощеної кіммерійської кераміки, її еволюції, змін орнаментації. С. Л. Дударев доповів про зв'язки племен кобанської культури з кіммерійцями. Проблеми передскіфської історії розглянув також В. П. Ванчугов. Питання скіфської археології висвітлювались в доповідях В. А. Іллінської, В. П. Андрієнко, А. А. Моруженко. В. П. Білозора. Аналізу та реконструкції скіфського жіночого головного убору з Товстої Могили був присвячений виступ Б. М. Мозолевського. По-новому прозвучала доповідь К. П. Буйнята, яка застосувала формалізовано-статистичний метод до вивчення соціальної структури скіфського суспільства на матеріалах поховальних пам'яток. Л. І. Крушельницька повідомила про результати дослідження пам'яток початку залізного віку в Середньому Подністров'ї.

Вивчення жіночих поховань Єлизаветинського могильника присвятила свою доповідь Е. В. Яковенко. Цікаві факти про скіфське святилище в урочищі Носаки наявів Ю. В. Болтрик. Дослідження курганів у с. Бобовому на Закарпатті, проведені І. І. Поповичем, дали підставу переглянути датування пам'яток кунштановицької культури. Ю. М. Малеев охарактеризував матеріали голіградської культури на р. Серет. Повідомлення про нові пам'ятки поглибили і розширили наші знання, зумовили новий підхід до висвітлення деяких питань археології передскіфського та скіфського періодів на території України.

В роботі секції античної археології (керівник С. Д. Крижицький) брало участь 12 чоловік і було заслухано та обговорено 9 доповідей з різних проблем античності. В них були охоплені пам'ятки трьох основних районів зосередження античної культури на території УРСР. Особлива увага виступах приділялась проблематиці північно-західного регіону на ранніх етапах грецької колонізації, а також характеристики становлення і розвитку греко-варварських взаємин. У доповідях знайшли відображення останні досягнення у вивченні поселень, зокрема таких — на о. Березань (Л. В. Копейкина), Богданівка II (Я. В. Доманський, К. К. Марченко), Надиманське IV (С. Б. Охотников). В ряді доповідей говорилося про Кримський регіон. Дослідження Німфейського некрополя (Н. Л. Грач), поселення та некрополя Панське I, а також земельного наділу біля мису Ойрат у північно-західному Криму (А. Н. Щеглов) дали нові важливі матеріали для розробки різних питань історії цього регіону. Велике значення для вдосконалення методики археологічного дослідження мають експериментальні роботи Тарханутської експедиції (А. Н. Щеглов), а також підводні розкопки Ольвійської експедиції (С. Д. Крижицький). Наслідки їх є важливими для палеогеографічних розробок.

Під час обговорення відзначався зростаючий рівень археологічних досліджень, що охоплюють комплекс основних проблем античної археології та історії Північно-Західного Причорномор'я і Західного Криму.

12 доповідей та повідомлень, присвячених питанням археології Східної Європи від кінця I тисячоліття до н. е. до кінця I тисячоліття н. е. були в центрі уваги на засіданнях секції археології ранніх слов'ян (керівник С. П. Пачкова). На території України у 1976—1977 рр. досліджено пам'ятки зарубінецької, пшеворської, черняхівської культур, пам'ятки римського часу та ранньослов'янської старожитності лісостепової і степової смуги. Інтерес викликали повідомлення про розкопки пізньоскіфських і черняхівських поселень та могильників на Нижньому Дніпрі (Е. О. Симонович), поселень римського часу в Закарпатті (В. Г. Котигорошко), пам'яток осілого населення перших століть нашої ери у Буджакському степу (А. В. Гудкова), черняхівського могильника в Чернелеві Руському (В. П. Герета). Привертають увагу матеріали середини I тисячоліття н. е., одержані при розкопках Бакотського селища на Середньому Дністрі (І. С. Винокур), поблизу с. Кодин на Буковині (І. П. Русанова, Б. О. Тимощук), результати одинадцятирічних археологічних досліджень селища Тайманово у Білорусії (Л. Д. Поболь).

Активну дискусію викликала доповідь Е. В. Махно про поховальний обряд Успенського могильника і перегляд у зв'язку з цим питання про основний тип поховань у черняхівській культурі. Доповіді В. І. Бідзлі («Придніпровські «міста» Птолемея») та М. А. Романовської («Про локалізацію старовинного Метонія», побудовані на аналізі писемних античних і археологічних джерел, присвячено важливому з історичної точки зору питанню локалізації населених пунктів, відомих античному світу на території варварських племен, які населяли Україну на рубежі нашої ери. Дослідники пов'язали їх з вивченими на цей час археологічними пам'ятками.

Як свідчить робота секції, внесено багато нового у дослідження археологічних пам'яток I тисячоліття н. е. і у вирішення основної історичної проблеми цього часу — етногенезу східних слов'ян.

На засіданні секції давньоруської та середньовічної археології (керівник М. П. Кучера) заслухано 14 доповідей, в обговоренні яких взяло участь 18 чоловік. Важливо відзначити, що серед учасників секції переважали археологи молодшого покоління.

Тематика засідань не охопила всього обсягу археологічних досліджень, проведених на території УРСР і сусідніх братніх республік за останні два роки, але в ній знайшли відображення головні напрямки цих досліджень. Доповідачі повідомили про дослідження міст (К. М. Гупало, Г. Ю. Івакін, Г. В. Штихов, М. А. Сагайдак), городищ (В. І. Якубовський, О. В. Сухобоков, М. М. Кущико, С. П. Пачкова, Л. П. Михайліна), селищ (О. О. Паршина, С. О. Беляєва, Т. К. Шевченко) та могильників (О. В. Іченська, С. І. Пеняк), тобто всіх категорій археологічних пам'яток. Хронологічно доповіді були присвячені періоду від VIII—IX ст. до післямонгольського часу включно.

На секції відмічалося, що найважливіші результати дало дослідження городищ, а серед міст — столиці давньоруської держави — Києва. З'явилася можливість на конкретних прикладах виділити з числа городищ пам'ятки різного соціального характеру: державні фортеці, феодальні замки та міста. Цікаві нові дані про формування ранніх давньоруських міст за матеріалами розкопок на території Північної Буковини (Б. О. Тимощук) та Білорусії (Г. В. Штихов). Велике джерелознавче значення має впровадження природничо-наукових методів у археологічні дослідження, а саме, розробка дендрохронології Києва (М. А. Сагайдак) і вивчення технології виготовлення ковалських виробів з поселень XIII—XIV ст. (Д. П. Недопако, С. О. Беляєва).

Стає актуальною необхідність ширшого вивчення пам'яток VIII—Х та XIII—XIV ст.—початкового та заключного етапів історії давньоруської держави. Старожитності VIII—Х ст. дають змогу глибше розкрити передумови її виникнення і початковий етап формування. Значний інтерес становлять розпочаті в останні роки дослідження пам'яток другої половини XIII—XIV ст., що проливають світло на історичну долю давньоруської народності і державності. Вони показують, що традиції Русі довгий час зберігалися у матеріальній і духовній культурі післямонгольського часу, що на їх основі сформувалася культура братніх російського, українського та білоруського народів.

Як видно з цього короткого огляду, у роботі конференції практично був представлений весь спектр тем з археології України, що вивчаються на цей час. Скрізь у доповідях і виступах відзначалися великі нові відкриття як у польових роботах, так і у вирішенні різних проблем стародавньої історії. Безсумнівно, вивчення найдавніших періодів історії просувається вперед набагато швидшими темпами, ніж п'ять—десятиріків тому. На фоні цих успіхів особливо гостро відчувається необхідність дальній розробки питань теоретичного характеру. Не випадково на всіх засіданнях, де виникала та чи інша дискусія, в кінцевому підсумку вона упиралася в недостатньо обґрунтовану теоретичну базу. Також очевидно, що дуже слабо розробленим залишається наш понятійний апарат. Тому нерідко до дискусій спричинялась суперечливість у трактуванні окремих термінів і понять.

Очевидно, не приділяється належна увага і питанням розробки та удосконалення методики археологічних досліджень історичних проблем. На цих завданнях у дальнішому необхідно зосередити наші зусилля.

Загальна атмосфера роботи конференції показала, що творчі колективи археологів, які працюють в галузі української проблематики, безперечно, здатні вирішувати завдання капітальних археологічних досліджень з актуальних тем історії стародавнього населення України.

Учасники конференції здійснили екскурсію по Закарпаттю, під час якої було оглянуто чудові пам'ятки архітектури — давні замки в Мукачевому, Ужгороді, Невицьку.

В. Ф. ГЕНІНГ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИУ — Археологические исследования на Украине
АЛЮР — Археологическая летопись Южной России
АО — Археологические открытия
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
ВДИ — Вестник древней истории
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАР — Материалы по археологии России
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НОСА — Новейшие открытия советских археологов
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
ОМАУ — Открытия молодых археологов Украины
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
САНГ — Сообщения Академии наук Грузии
СГЭ — Сообщения Государственного Эрмитажа
СЭ — Советская Этнография
Труды...АС — Труды... Археологического съезда
УІЖ — Український історичний журнал
ХКААМ — Художественная культура и археология античного мира
Аг — Archeologické rozhledy
АЕ — Archaeologial Értesítő
BCH — Bulletin de Correspondance Hellénique
BSA — The Annual of the British School of Athens
CVA — Corpus Vasorum Antiquorum
MCA — Materiale și cercetari arheologice
SCIV — Studii și cercetari de istorie veche

ЗМІСТ

Статті

Русєва А. С. Деякі риси культурно-історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я в VII—V ст. до н. е.	3
Хазанов А. М. (Москва), Черненко Є. В. Час і мотиви пограбування скіфських курганів	18
Моця О. П. Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів	27
Асєєв Ю. С., Харламов В. О., Мовчан І. І. Дослідження архітектури Кловського собору в Києві	37

Публікації та повідомлення

Залишак Л. Л. До палеолітичної карти Нижнього Подністров'я	47
Савчук А. П. Мезолітичні знахідки на Горині	51
Потушняк М. Ф. (Ужгород) Неолітичне поселення Дякове I на Закарпатті	57
Березанська С. С., Пясецький В. К. (ст. Турчинка Житомирської обл.) Перше поселення культури куллястих амфор на Україні	75
Гатаринов С. І. (Артемівськ) Нова пам'ятка культури багатоваликової кераміки на Донеччині	82
Ковальова Л. Г. Матеріали ранньозалізної доби з поселення Гришівка на Чернігівщині	85
Михлян Б. Ю. (Донецьк) Передскіфське поховання поблизу с. Василівка	88
Яковенко Е. В., Покотило В. Ф. (Чернігів) Скіфська зброя в Менському краєзнавчому музеї	90
Лейпунська Н. О. Амфори з затопленої частини Ольвії	91

Критика та бібліографія

Сухобоков О. В., Черненко Є. В., Кирличников А. Н. Военное дело на Руси в XIII—XV вв. Л., «Наука», 1976	99
---	----

Охорона археологічних пам'яток

Савовський І. П. Поховання кочівника XII ст. поблизу с. Балки Запорізької області	102
---	-----

Хроніка

Генінг В. Ф. Підсумки роботи XVII конференції Інституту археології АН УРСР (Ужгород, 19—21 квітня 1978 р.)	105
--	-----

Список скорочень	109
----------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Русляева А. С. Некоторые черты культурно-исторического развития Северо-Западного Причерноморья в VII—V вв. до н. э.	18
Хазанов А. М. (Москва), Черненко Е. В. Время и мотивы ограбления скифских курганов	26
Моця А. П. Население Поросья древнерусского времени по данным некрополей	37
Асеев Ю. С., Харламов В. А., Мовчан И. И. Исследование архитектуры Кловского собора в Киеве	45

Публикации и сообщения

Зализняк Л. Л. К палеолитической карте Нижнего Поднестровья	50
Савчук А. П. Мезолитические находки на Горыни	57
Потушняк М. Ф. (Ужгород) Неолитическое поселение Дьяково I в Закарпатье	74
Березанская С. С., Пясецкий В. К. (ст. Турчинка Житомирской обл.) Первое поселение культуры шаровидных амфор на Украине	82
Татаринов С. И. (Артемовск) Новый памятник многоваликовой керамики на Донеччине	84
Ковалева Л. Г. Материалы раннежелезного века из поселения Гришевка на Черниговщине	88
Михлин Б. Ю. (Донецк) Предскифское погребение близ с. Васильевка	90
Яковенко Э. В., Покотило В. Ф. (Чернигов) Скифское оружие в Менском краеведческом музее	91
Лейпунская Н. А. Амфоры из затопленной части Ольвии	98

Критика и библиография

Сухобоков О. В., Черненко Е. В. Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII—XV вв. Л., «Наука», 1976	99
--	----

Охрана археологических памятников

Савовский И. П. Погребение кочевника XII в. около с. Балки Запорожской области	104
--	-----

Хроника

Генинг В. Ф. Итоги работы XVII конференции Института археологии АН УССР	105
Список сокращений	103

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны памятников
истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

30

Республиканский межведомственный сборник
(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченого ради Інституту археології
Академії наук Української РСР*

Редактор В. П. Лагодзька. Художний редактор С. П. Квітка. Технічний
редактор Г. Р. Боднер. Коректори Л. М. Яцута, Н. О. Луцька.

Інформ. бланк № 2676

Здано до набору 24.03.79. Підп. до друку 04.09.79. БФ 01679.
Формат 70×108/іс. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк.
Ум.-друк. арк. 9,8. Обл.-вид. арк. 9,87. Тираж 1 000 пр. Зам. 9—806.
Ціна 1 крб. 30 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601, Київ-601, МСП, вул. Репіна, 3.
Віддруковано з матриць Головного підприємства Республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Ки-
їв, Довженка, 3, в обласній книжковій друкарні Львівського облпо-
ліграфвидаву, Львів, Стефаника, 11. Зам. 4794.

1 крб. 60 коп.

«НАУКОВА ДУМКА»